

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:

ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

ΤΗΣ ΠΟΛΥΤΙΜΗΣ Α. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

A. M.:1012201603005

Θέμα: «Το Παιδί την περίοδο της Κατοχής (1941-1944) μέσα από την παράλληλη οπτική της λογοτεχνικής παραγωγής»

Επιβλέπων Καθηγητής: **Θανάσης Χρήστου**
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: **Β. Α. Κωνσταντινόπουλος**

Καλαμάτα 2018

Περιεχόμενα

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	5
Α΄ Κεφάλαιο	
Η εγκαθίδρυση της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα	7
Β΄ Κεφάλαιο	
Το παιδί αντιμέτωπο με την πείνα	17
Γ΄ Κεφάλαιο	
Το Παιδί θύμα / βιώνοντας την ανθρώπινη απώλεια	54
Δ΄ Κεφάλαιο	
Παιδί και αντίσταση	77
Ε΄ Κεφάλαιο	
Παιδί και σχολείο	86
Επίλογος	95
Πηγές και Βιβλιογραφία	100
Περίληψη	106

Πρόλογος

Η συγκεκριμένη εργασία τοποθετεί στο επίκεντρό της το παιδί που έζησε στα πέτρινα χρόνια της Κατοχής. Μέσα από τη μελέτη των αφανών αναδεικνύεται η μικροϊστορία αυτών των παιδιών, που οι συγκυρίες τα ανάγκασαν να βιώσουν εξαιρετικά δύσκολες καταστάσεις για την ηλικία τους και να δώσουν σε καθημερινή βάση την πάλη για την επιβίωση.

Αναντίρρητα τα παιδιά υπήρξαν τα αθώα θύματα αυτού του πολέμου. Αδύναμα και ευάλωτα, καταδικασμένα να ζουν κάτω από το γερμανικό ζυγό, καλούνται να επιβιώσουν σ' ένα ζοφερό σκηνικό: καθημερινά υφιστάμενα χιλιάδες περιορισμούς και την απώλεια βασικών δικαιωμάτων τους, η ζωή τους αλλάζει δραματικά, χάνουν αγαπημένα τους πρόσωπα, βλέπουν αμήχανα τους γονείς τους να αδυνατούν να τους εξασφαλίσουν βασικά είδη διατροφής, αρρωσταίνουν, λιμοκτονούν, πεθαίνουν. Ωστόσο βρίσκουν το σθένος να ορθώσουν το ανάστημά τους στον κατακτητή. Η παρούσα εργασία είναι αφιερωμένη σ' αυτά τα παιδιά, ένα από τα οποία είναι και ο πατέρας μου. Όταν παιδί έζησε τις δραματικές συνέπειες της γερμανικής Κατοχής στη χώρα μας. Ανάμεσα σε άλλα είδε τον πατέρα του να οδηγείται στη φυλακή από τους Ιταλούς, επειδή φιλοξένησε Άγγλους στο σπίτι του. Για μια εβδομάδα έμεινε στις φυλακές της Πύλου, στη συνέχεια οδηγήθηκε στην Τρίπολη, για να καταλήξει στις φυλακές της Πάτρας, όπου έμεινε έξι ολόκληρους μήνες. Σημειωτέο ότι ο πατέρας του γλίτωσε εντελώς συγκυριακά και είναι πιθανό να είχε οδηγηθεί στο εκτελεστικό απόσπασμα, όπως χιλιάδες πατριώτες, εάν οι Ιταλοί δεν εξαναγκάζονταν να συνθηκολογήσουν με τους συμμάχους το Σεπτέμβριο του 1943. Δεκάδες περιστατικά ανασύρονται στη μνήμη του πατέρα μου από εκείνη την περίοδο, που συνυφαίνονται μ' αυτό το κομβικό τραγικό γεγονός, όπου η προσωπική μαρτυρία έρχεται να αναπτύξει ένα εξαιρετικά γόνιμο διάλογο με την επίσημη ιστορία.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή, κύριο Θανάση Χρήστου, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε συναινώντας στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος. Επίσης θεωρώ πολύ εύστοχη την πρότασή του να συμπεριλάβω στη βιβλιογραφία της εργασίας μου το βιβλίο της Λιλίκας Νάκου «Η κόλαση των παιδιών». Πραγματικά ύστερα από την ενδελεχή μελέτη αυτού του βιβλίου διαπίστωσα ότι τα στοιχεία που

παραθέτει βρίσκονται σε απόλυτη συμφωνία με τις ιστορικές καταγραφές εκείνης της εποχής και έρχεται να ρίξει άπλετο φως στο δράμα των παιδιών συνεπεία της πείνας, στα οποία τα καταδίκασαν οι κατακτητές.

Εισαγωγή

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος άφησε ανεξίτηλα τα σημάδια του στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Η γερμανική Κατοχή σφράγισε τις ψυχές των Ελλήνων, καταδικάζοντας τον ανήλικο πληθυσμό της χώρας να κουβαλήσει τις τραυματικές εμπειρίες εκείνης της φρικτής περιόδου σε ολόκληρη τη μετέπειτα ζωή του. Άπειρα βιβλία έχουν γραφτεί γι' αυτή την περίοδο, που είναι γεμάτη θηριωδίες αλλά και πράξεις ηρωισμού και αυτοθυσίας, για την περίοδο που ανέδειξε θήτες και θύματα, ήρωες και προδότες. Πολύ μελάνι έχει χυθεί για τη δράση των Ες –Ες, τα γερμανικά μπλόκα, τις άδικες συλλήψεις αθώων ανυποψίαστων πολιτών, την αγριότητα των αντιποίνων με το πρόσχημα των δολιοφθορών των Ελλήνων πατριωτών που ήταν ενταγμένοι στην Εθνική Αντίσταση, τις συλλήψεις, τα βασανιστήρια, τις χιλιάδες εκτελέσεις Ελλήνων πολιτών από τις δυνάμεις Κατοχής.

Η παρούσα εργασία δε θα παραθέσει την τετριμμένη καταγραφή των ιστορικών γεγονότων που έλαβαν χώρα την περίοδο της ξένης Κατοχής στη χώρα μας. Τοποθετεί στο επίκεντρό της την καθημερινότητα των ανθρώπων εκείνης της εποχής εστιάζοντας στο παιδί, το οποίο κλήθηκε άθελά του να βιώσει μια φρικτή πραγματικότητα, που επηρέασε όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου του. Με την έλευση των στρατευμάτων Κατοχής η ζωή των παιδιών γεμίζει απαγορεύσεις, στερήσεις, ταπεινώσεις. Ο θάνατος караδοκεί παντού. Η εργασία διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια:

- α) Η εγκαθίδρυση της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα.
- β) Το Παιδί αντιμέτωπο με την πείνα.
- γ) Το Παιδί θύμα / βιώνοντας την ανθρώπινη απώλεια.
- δ) Παιδί και αντίσταση.
- ε) Παιδί και σχολείο

Αναμφίβολα κανείς δεν μπορεί να παραγνωρίσει ότι το πιο μαζικό μέσο εξόντωσης του ελληνικού λαού, που επιστρατεύτηκε από τους κατακτητές, ήταν η πείνα. Από την πρώτη κιόλας μέρα της άφιξής τους στην Ελλάδα οι δυνάμεις του Άξονα επιδόθηκαν συστηματικά στη αρπαγή των φυσικών αγαθών του ντόπιου πληθυσμού με μαζικές κατασχέσεις σε αποθήκες τροφίμων. Έτσι καταδίκασαν τον

ελληνικό λαό σε μαζική λιμοκτονία κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα. Πρωταγωνίστρια του δράματος η πρωτεύουσα, όπου οι Αθηναίοι καλούνται να δώσουν τη μάχη για την επιβίωση σε καθημερινή βάση. Η συγκεκριμένη εργασία επιχειρεί να παρακολουθήσει το επισιτιστικό πρόβλημα του ελληνικού λαού την περίοδο της Κατοχής, που προέκυψε από την πρώτη κίολας μέρα της έλευσης των κατακτητών, και την εξέλιξή του στη μεγάλη πείνα τον τρομερό χειμώνα 1941-42. Αναμφίβολα τα μικρά παιδιά, βρισκόμενα σε μια περίοδο ανάπτυξης, όχι μόνο δε μπορούν να καλύψουν τις διατροφικές τους ανάγκες, αλλά κυριολεκτικά λιμοκτονούν. Παράλληλα τα μικρά παιδιά έρχονται αντιμέτωπα με το θάνατο σε καθημερινή βάση. Βλέπουν τους κατακτητές να συμπεριφέρονται βάνουσα στα ίδια και τους οικείους τους. Το αγαθό της ζωής απαξιώνεται. Ομαδικές εκτελέσεις, άδικες συλλήψεις, θηριωδίες συνθέτουν το ζοφερό σκηνικό της κατοχικής περιόδου. Οι κατακτητές δε διστάζουν να στερήσουν από τα μικρά παιδιά το βασικό αγαθό της μόρφωσης. Επιτάσσουν σχολικά κτίρια, ενώ υπό τις παρούσες συνθήκες η διδασκαλία των μαθημάτων είναι υποτυπώδης. Ωστόσο τα παιδιά αισθανόμενα έντονα την αδικία νιώθουν την ανάγκη να αντιδράσουν. Αναλαμβάνουν νέους κοινωνικούς ρόλους, αντιστέκονται. Ως γνήσιοι Έλληνες στρατεύονται και αυτά στον αγώνα κατά των κατακτητών.

Αναφορικά με τη μεθοδολογία, σε αυτό το ταξίδι στο χρόνο, στην εποχή της πείνας και των στερήσεων, ανάμεσα σε άλλα επιστρατεύονται ο κατοχικός τύπος, ιστορικά τεκμήρια, μαρτυρίες αλλά και η λογοτεχνική παραγωγή της εποχής. Η επιλογή των λογοτεχνικών κειμένων δεν είναι τυχαία. Σκόπιμα έχουν συμπεριληφθεί αποσπάσματα από διάφορα λογοτεχνικά είδη: χρονογράφημα, ημερολόγιο, μυθιστόρημα, διήγημα, πεζογράφημα. Οι λογοτέχνες αυτών των κειμένων, έχοντας ζήσει οι ίδιοι σ' αυτή τη δραματική περίοδο της ελληνικής ιστορίας, οι περισσότεροι απ' αυτούς όντας ανήλικα παιδιά, μεταφέρουν τις βιωμένες τους εμπειρίες στο λογοτεχνικό τους έργο και γίνονται οι ίδιοι αυτόπτες μάρτυρες των δραματικών γεγονότων, που έζησε η ελληνική φυλή. Εδώ έγκειται και η πρωτοτυπία της συγκεκριμένης εργασίας. Η συνεξέταση των ίδιων θεμάτων μέσα από την παράλληλη οπτική της ιστορίας και της λογοτεχνίας αντίστοιχα. Αυτή η αντιπαραβολή δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή της εξαγωγής πολύτιμων συμπερασμάτων βοηθώντας τον να ανασύρει την ιστορική αλήθεια μέσα από τη λήθη του χρόνου τόσων ετών. Προς αυτή την κατεύθυνση βοηθά ο πλούτος των τεκμηρίων και των πηγών που παρατίθενται, η συλλογή των οποίων υπήρξε μια επίπονη διαδικασία.

Α΄ Κεφάλαιο

Η εγκαθίδρυση της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα

Την περίοδο της γερμανικής Κατοχής η Ελλάδα βίωσε μια από τις πιο ζοφερές στιγμές της νεότερης ιστορίας της. Η είσοδος των Γερμανών κατακτητών στο ελληνικό έδαφος σηματοδοτεί την απώλεια της ανεξαρτησίας των Ελλήνων για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία του ελληνικού κράτους.

Στις 6 Απριλίου του 1941 η Γερμανία, συντρίβοντας τη γιουγκοσλαβική αντίσταση, σπεύδει να βοηθήσει τον ταπεινωμένο ιταλικό στρατό και χτυπά την Ελλάδα. Το ξημέρωμα της Κυριακής ο πρεσβευτής της Γερμανίας στην Αθήνα πρίγκιπας Φον Έρμπαχ επιδίδει στον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κορυζή τη γερμανική διακοίνωση, η οποία αναφέρει ότι «οι γερμανικές δυνάμεις εισβάλλουν στην Ελλάδα, γιατί αυτή κατέστη βάση των Βρεττανών». Η Γερμανία δεν αφήνει καν προθεσμία από την επίδοση της διακοίνωσης έως την εξαπόλυση της επίθεσης. Τα χιτλερικά στρατεύματα αρχίζουν να εισβάλλουν στην Ελλάδα στις 5.15΄ το πρωί της 6ης Απριλίου του 1941, προσβάλλοντας τη γραμμή οχυρών στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας.¹

Η αριθμητική υπεροχή των Γερμανών σε επιθετικά μέσα ήταν τεράστια. Έναντι των 45 ελληνοβρετανικών αεροπλάνων και 278 αντιαρματικών πυροβόλων οι Γερμανοί θα αντιπαρατάξουν 1.000 αεροπλάνα και 1.549 αντιαρματικά πυροβόλα.² Ωστόσο οι Έλληνες μαχητές για μια ακόμη φορά θα πουν το δεύτερο «Όχι» στο Γερμανό εισβολέα αφηφώντας την αριθμητική υπεροχή του εχθρού. Χαρακτηριστικός είναι ο κεντρικός τίτλος της πρωινής εφημερίδας «Ελληνικόν Μέλλον», που δημοσιεύεται στις 7 Απριλίου, μια μέρα μετά τη γερμανική εισβολή: **«140 ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΑ ΒΑΡΒΑΡΩΝ ΕΠΙΔΡΟΜΕΩΝ ΕΝΑΝΤΙΟΝ 8 ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΨΥΧΩΝ. ΜΑΧΕΤΑΙ ΠΑΡΑ ΤΟ ΠΛΕΥΡΟΝ ΜΑΣ Η ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΥΪΑ.** Προ των χαρακωμάτων μας σωροί τα γερμανικά

¹ Κωνσταντίνος Π. Γκιουλέκας, *Ο Πόλεμος από τις εφημερίδες της εποχής / έπος 1940-41*, Αθήνα 2008, σ. 75

² Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορίας της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974/Κατοχή: η μεγάλη νύχτα*, Αθήνα 2011, τ. 1, σ. 28

πτώματα. Ο στρατός μας θραύει τας λυσσώδεις επιθέσεις του εχθρού»³. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο κεντρικός τίτλος της ομογενειακής εφημερίδας της Αιγύπτου «Ταχυδρόμος» 2 μέρες μετά, στις 9 Απριλίου του 1941: «**ΕΙΣ ΑΝΙΣΧΟΝ ΑΓΩΝΑ Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ ΑΜΥΝΕΤΑΙ ΗΡΩΙΚΩΣ. Ο ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ ΑΠΕΚΡΟΥΣΕ ΟΛΑΣ ΤΑΣ ΕΧΘΡΙΚΑΣ ΕΠΙΘΕΣΕΙΣ**».⁴ Στην ίδια εφημερίδα στην πρώτη της σελίδα δημοσιεύεται άρθρο με τίτλο «**ΠΡΩΙΝΑ ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΟ ΑΛΒΑΝΙΚΟΝ ΜΕΤΩΠΟΝ**», όπου διάχυτη είναι η διάθεσή των Ελλήνων στρατιωτών να αναλάβουν ένα νέο τιτάνιο αγώνα: «Αθήναι 8 (Γ.Τ.Α.) Ο Ελληνικός στρατός εν Αλβανία κατέχεται από αγανάκτησιν εναντίον της Γερμανίας. Οι στρατιώται μας εκεί ζητούν να εκκαθαρίσουν με τους Ιταλούς εντός μιας εβδομάδας δια να δυνηθούν να μεταβούν εις Μακεδονίαν και να πολεμήσουν εναντίον των Γερμανών. Τα περισσότερα από τα στελέχη μας είχαν πολεμήσει εις τα ίδια εκείνα μέρη εναντίον των Γερμανοβουλγάρων κατά τον προηγούμενον πόλεμον και έδειξαν πώς πολεμούν οι Έλληνες. Η πρώτη είδησις περί συλλήψεως Γερμανών αιχμαλώτων, γνωσθείσα εκ των ραδιοφωνικών εκπομπών, παράγαγεν αληθή θαυμασμόν. Οι στρατιώται μας εξεσπασαν εις ενθουσιώδεις εκδηλώσεις: Μπράβο αδέρφια, εφώναζαν. Γεια σας παλικάρια του Μακεδονικού μετώπου. Κατήφεια και απελπισία κρατεί εις τις τάξεις του εχθρού [...] Αι συνεχείς εκπομπάι του ραδιοφωνικού σταθμού Αθηνών παρακολουθούνται με απερίγραπτον ενθουσιασμόν από τους στρατιώτας μας. Όταν επαίχθη ο εθνικός Ύμνος, όλοι οι στρατιώται μας ήσαν δακρυσμένοι»⁵.

Στις 18 Απριλίου ο Αλέξανδρος Κορυζής αυτοκτονεί. Στις 19 Απριλίου η εφημερίδα «Ακρόπολις» αναφέρει στον κεντρικό τίτλο της: «**ΑΠΕΒΙΩΣΕ ΧΘΕΣ ΤΗΝ 4^{ΗΝ} Μ.Μ. ΑΙΦΝΙΔΙΩΣ Ο ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΟΡΙΖΗΣ**».⁶ Η εφημερίδα αποφεύγει να ρίξει φως στις συνθήκες θανάτου του Έλληνα πρωθυπουργού. Σ' ένα σύντομο άρθρο της πρώτης σελίδας δίπλα στη φωτογραφία του εκλιπόντος πρωθυπουργού περιορίζεται στο να εξάρει την προσωπικότητά του δίνοντας ελάχιστες πληροφορίες για το συμβάν: «Χθες την 4^η απογευματινήν απεβίωσεν αιφνιδίως ο Πρόεδρος της Κυβερνήσεως Αλέξανδρος Κοριζής. Ούτω, εντός τριμήνου, δεύτερος Έλλην Πρωθυπουργός πίπτει εις την εκτέλεσιν του καθήκοντος, αναλώσας όλας αυτού τας δυνάμεις εις την Υπηρεσίαν της

³ *Ελληνικόν Μέλλον*, αρ. φ. 3067, 7 Απριλίου 1941

⁴ *Ταχυδρόμος*, αρ. φ. 96, 9 Απριλίου 1941

⁵ *Ταχυδρόμος*, αρ. φ. 96, 9 Απριλίου 1941

⁶ *Ακρόπολις*, αρ. φ. 4392, 19 Απριλίου 1941

Πατρίδος»⁷. Παράλληλα διάχυτη είναι η αίσθηση στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας ότι ο ελληνικός στρατός συνεχίζει να ανθίσταται, ενώ διαψεύδονται οι φήμες για οπισθοχώρηση των Ελλήνων στρατιωτών. Άρθρο, που φιλοξενείται στην πρώτη της σελίδα με τίτλο «Πίστιν εις τον αγώνα της τιμής και σωτηρίας της Πατρίδος ο οποίος συνεχίζεται με όλας τας δυνάμεις», σημειώνει μεταξύ άλλων: «Μας ανακοινούται εξ αρμοδίας πηγής, ότι διάφοροι φήμαι τίθενται εις κυκλοφορίαν υπό κακαβούλων στοιχείων εξυπηρετούντο υπούλους σκοπούς και ξένα συμφέροντα. Δηλούται κατηγορηματικώς, ότι ο αγών τον οποίον η Πατρίδα μας ανέλαβε, αγών τιμής και σωτηρίας της Πατρίδος, συνεχίζεται δι' όλων των δυνάμεων, τας οποίας διαθέτει η Χώρα, **ΧΩΡΙΣ ΟΥΔΕΙΣ ΝΑ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΝ ΘΕΣΙΝ ΤΟΥ**. Μέτρα αυστηρά ελήφθησαν κατά των διαδοσιών και κυρώσεις επιβλήθησαν και θα επιβληθώσιν, εν τούτοις όμως, είναι καθήκον όλων των Ελλήνων πολιτών να συντρέξωσι την προσπάθειαν ταύτην, όχι μόνο μη δίδοντες πίστιν εις τας διαδόσεις ταύτας, αλλά καταγγέλοντες αμέσως πάντα διαδίδοντα...».⁸ Η ίδια η πραγματικότητα όμως μια μέρα μετά έρχεται να διαψεύσει τις καθησυχαστικές πληροφορίες της εφημερίδας. Στις 20 Απριλίου του 1941 ο διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού, αντιστράτηγος Τσολάκογλου αποφασίζει παράδοση άνευ όρων και συνθηκολογεί υπογράφοντας ανακωχή με τους Γερμανούς. Την επόμενη μέρα υπογράφεται δεύτερο πρωτόκολλο συνθηκολόγησης με πολύ βαρείς όρους για τους Έλληνες. Το τελικό πρωτόκολλο θα υπογραφεί στις 23 Απριλίου από το Γεώργιο Τσολάκογλου, το στρατάρχη Γιόντλ, επιτελάρχη της ανώτατης διοίκησης των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων, και τον Ιταλό στρατηγό Φερρέρο. Η Κρήτη όμως ανθίσταται έως τις 31 Μαΐου του 1941.

Η πορεία της επιστροφής είναι δύσκολη. Στο ποίημά του Γιάννη Ρίτσου «Ερημωμένα χωριά» μια σειρά εικόνων, χωρίς αυστηρή νοηματική συνοχή, αποδίδουν με ρεαλιστικό τρόπο την εικόνα της καταστροφής, της ερήμωσης και της διάψευσης των ελπίδων, που άφησε πίσω της η κατάρρευση του αλβανικού μετώπου: «[...]Βομβαρδισμένες εκκλησιές. Ένας άσπρος άνεμος σαν τον τρελό ψάλτη που τραγούδαγε άγρια τροπάρια μες το ντουφεκίδι κι ο παπάς με τις μπότες του σκοτωμένου αξιωματικού σήκωνε τα ράσα του και πηδούσε το φράχτη. Στους τοίχους ήταν σβησμένα τα συνθήματα. Υπόκωφοι κανονιοβολισμοί στο βάθος, χαμηλά στον ορίζοντα η σιγαλιά του χαμένου πολέμου. Ένα άλογο σκοτωμένο στην πλαγιά. Είχε κολλήσει ο πάγος το

⁷ Ακρόπολις, αρ. φ. 4392, 19 Απριλίου 1941

⁸ Ακρόπολις, αρ. φ. 4392, 19 Απριλίου 1941

παπούτσι στην κάλτσα, την κάλτσα στο πόδι [...] Τρίζαν οι αραποσιτιές παράξενα σα να μας σκίζαν τα χαρτιά με τα πατριωτικά τραγούδια μας σα να μας σκίζαν τις σημαίες μας...».⁹ Ωστόσο μέσα στις ψυχές των Ελλήνων στρατιωτών παραμένει άσβεστη η φλόγα της αντίστασης: «Θα ξανάρθουμε- είπαν. Και δίχως πόδια θα ξανάρθουμε. [...] Να κρύψουμε τούτο το φως μη μας το πάρουνε κι αυτό – πού να το κρύψουμε; - είπε. [...] Νύχτωνε. Κατέβηκαν ξυστά, τοίχο τοίχο. Σκύψαν πήραν τον ίσκιο τους και κουκουλώθηκαν. Χάθηκαν. Μονάχα τα τσιγάρα τους μακριά πότε πότε μια κόκκινη λάμψη».¹⁰

Η είδηση της συνθηκολόγησης βρίσκει τους στρατιώτες ανήμερα το Πάσχα ή λίγο αργότερα, με ή χωρίς τις μονάδες τους, σε διαφορετική φάση υποχώρησης τον καθένα δημιουργώντας διαφορετικά αισθήματα: Τελικά ήταν σωτήρια ή προδοτική; «Το απομεσήμερο το ποτήρι της αγανάκτησης είχε πια ξεχειλίσει και μέσα στο δάσος αντήχησε μια φωνή: «Μας πούλησαν οι προδότες!» και ταυτόχρονα έπεσαν μερικές ριπές από ένα πολυβόλο, σε ένδειξη διαμαρτυρίας», γράφει ο Μιχελής Μιχελίδης». Τη στιγμή εκείνη πάντως, η συνθηκολόγηση συνδέεται περισσότερο με πρακτικά ζητήματα, για τη συνέχιση της πορείας και το πρόβλημα του αφοπλισμού. Όσοι δεν έχουν πετάξει ή κρύψει τα όπλα τους τα παραδίδουν στα Γιάννενα: «25 ώρα 2 / Γιάννενα. Όπλα, παράδοσις. Τα φίλησα. Πίκρα, πίκρα, θάνατος», θυμάται ο Βαγιακάκος.¹¹

Στις 27 Απριλίου, Κυριακή του Θωμά, 8 το πρωί πραγματοποιείται η είσοδος των Γερμανών στην Αθήνα, πατώνοντας τις ψυχές των Ελλήνων. Εξαθλίωση, πείνα, ταπείνωση, απελπισία συνθέτουν το σκηνικό της νέας τάξης πραγμάτων, που σκοπεύουν να εγκαθιδρύσουν οι Γερμανοί στην Ελλάδα. Μοτοσικλετιστές και γερμανικά τεθωρακισμένα οχήματα εισήλθαν από τα βόρεια προάστια στην Αθήνα. Εκείνη την τραγική στιγμή οι περισσότεροι Αθηναίοι κλείστηκαν στα σπίτια τους, για να μην αντικρίσουν το θέαμα της εισόδου του εχθρού στην πόλη τους. Με αγωνία συγκεντρωμένοι γύρω από τα λιγοστά ραδιόφωνα αδημονούν να πληροφορηθούν τις δραματικές εξελίξεις που θα σφράγιζαν τα μετέπειτα τρεισήμισι χρόνια της ζωής τους. Εκείνο το πρωινό η Αθήνα δεχόταν τη συμφορά της με απίστευτη τάξη και ησυχία. Μονάχα μερικοί τροχιόδρομοι και λίγα τρένα του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου συνέχιζαν

⁹ Γ. Ρίτσος, «Ερημωμένα χωριά», *Ποιήματα*, Αθήνα, τ. 1

¹⁰ Γ. Ρίτσος, «Ερημωμένα χωριά», *Ποιήματα*, Αθήνα, τ. 1

¹¹ «Συνθηκολόγηση», *Πολεμικός Τύπος*, τ. 8

να εκτελούν τα δρομολόγιά τους. Στους δρόμους κυκλοφορούσαν λιγοστοί διαβάτες, παρά την απαγόρευση της κυκλοφορίας, ενώ κάποιοι πιστοί είχαν πάει στις εκκλησίες, για να παρακολουθήσουν την κυριακάτικη λειτουργία. Μια φάλαγγα Γερμανών μοτοσικλετιστών με επικεφαλής δύο θωρακισμένα αυτοκίνητα κατεβαίνουν με ταχύτητα τη λεωφόρο Κηφισιάς. Πάνοπλοι με όψη που προκαλεί δέος διασχίζουν τη λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας και Αμαλίας και στρίβουν στην οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Τελικός τους προορισμός η Ακρόπολη. Εκεί ο ίλαρχος Γιακόμπι και ο λοχαγός Ελσνίτς ύψωσαν στον ιερό βράχο τη γερμανική σημαία.¹² Εκείνες τις δραματικές ώρες στην Αρχιεπισκοπή Αθηνών ο αρχιδιάκονος από τον άμβωνα της εκκλησίας προσπαθούσε με το κήρυγμά του, που είχε ως θέμα το «Ειρήνη «ὡμῖν» να προετοιμάσει τους πιστούς να υπομείνουν τη σκληρή δοκιμασία, που τους περίμενε. Στη μέση του κηρύγματός του ο κλητήρας της Αρχιεπισκοπής με ένα νεύμα του τον κάλεσε να κατέβει από τον άμβωνα, γιατί τον ζητούσε ο Αρχιεπίσκοπος. Ο αρχιδιάκονός, όταν έφτασε στην Αρχιεπισκοπή, βρήκε τον Αρχιεπίσκοπο Χρύσανθο όρθιο μπροστά από το παράθυρο να κλαίει, καθώς ατένιζε από το παράθυρο τη σημαία με τον αγκυλωτό σταυρό να ανεμίζει από την Ακρόπολη. Αυτό το θέαμα τον τραυμάτισε ψυχικά.¹³

Στις 10:30 το πρωί στο ιστορικό καφεενείο «Παρθενών» παίχτηκε η τελευταία πράξη του δράματος, καθώς σε ένα τραπεζάκι του υπογράφηκε το Πρωτόκολλο παράδοσης της πόλης. Την ελληνική αντιπροσωπεία αποτελούσαν ο στρατιωτικός διοικητής στρατηγός Καβράκος, οι δήμαρχοι Αθηνών και Πειραιά Πλυτάς και Μανούσκος, ο νομάρχης Αττικής Πεζόπουλος και ο συνταγματάρχης Κανελλόπουλος ως διερμηνέας.¹⁴ Στη συνέχεια οι Γερμανοί κατέλαβαν το Ταχυδρομείο, τα Παλαιά Ανάκτορα, τα υπουργεία και τα άλλα δημόσια κτήρια της πόλης υψώνοντας σε αυτά τη γερμανική σημαία. Το μεσημέρι ο στρατηγός φον Στούμπε επισκέπτεται το Δημαρχείο και αναθέτει στο δήμαρχο Αθηνών Αμβρόσιο Πλυτά τη συνέχιση άσκησης των καθηκόντων του. Φρούραρχο της Αθήνας διόρισε τον φον Σέρνερ.¹⁵

¹² Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορίας της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974/Κατοχή: η μεγάλη νύχτα*, Αθήνα 2011, τ. 1, σ. 24-25

¹³ *Μνήμες και μαρτυρίες από το 40 και την Κατοχή*, Αθήνα 2016, τ. 1, σ. 58

¹⁴ Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορίας της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974/Κατοχή: η μεγάλη νύχτα*, Αθήνα 2011, τ. 1, σ. 25

¹⁵ Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι 1830 – 1966*, Αθήνα 1999, σ. 335

Αυτές τις δύσκολες ώρες ακούγονται από το Ραδιοφωνικό σταθμό Αθηνών τα τελευταία ελεύθερα συνθήματα: «Έλληνες, προσοχή! Ο Ραδιοφωνικός Σταθμός μας ύστερα από λίγα λεπτά της ώρας δε θα είναι πια ελληνικός. Πίστη και εμπιστοσύνη στην ελληνική νίκη! Αδέλφια ψηλά τις καρδιές!» Λίγο πριν το μεσημέρι ο Έλληνας εκφωνητής θα εκπέμψει τις τελευταίες ιστορικές φράσεις του: «Έλληνες πάνω απ' όλα η Ελλάδα! Συνεχίζουμε τον πόλεμο στην Κρήτη. Η νίκη είναι δική μας. Μην ακούσετε σε λίγο τον σταθμό που θα σας εκπέμψει πιθανόν το τέλος του πολέμου. Δεν θα είναι ελληνικός αυτός ο σταθμός. Θα είναι γερμανικός».¹⁶ Πράγματι οι αρχές Κατοχής θα καταλάβουν τις ραδιοφωνικές εγκαταστάσεις της Αθήνας στο Ζάππειο, ενώ στις 12:30' η φωνή του κατακτητή θα ακουστεί για πρώτη φορά από το σταθμό των Αθηνών ματώνοντας τις ψυχές των Ελλήνων.

Απέναντι σε όλη αυτή τη ζοφερή κατάσταση που δημιουργήσε η έλευση των Γερμανών στην Ελλάδα αξίζει να σημειωθεί η σθεναρή στάση του αρχιεπίσκοπου Χρυσανθου, που του κόστισε τον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Ο Χρυσανθος τρεις φορές θα αρνηθεί να συμπράξει με τις αρχές Κατοχής. Αρνείται πεισματικά να συμμετέχει στην παράδοση της πόλης, να κάνει δοξολογία υπέρ των γερμανικών στρατευμάτων, να ορκίσει την πρώτη κυβέρνηση των δωσίλογων.

Στο πρώτο μήνυμα που δέχεται για τη συμμετοχή του στην επιτροπή παράδοσης της πόλης η απάντησή του είναι αποπλιστική: «Οι Έλληνες ιεράρχες δεν παραδίδουν τας πόλεις εις τον εχθρόν· αλλά καθήκον των είναι να εργασθούν διά την απελευθέρωσιν αυτών».¹⁷ Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η δεύτερη απάντησή του αναφορικά με το αίτημα για την τέλεση δοξολογίας υπέρ των κατακτητών: «Δοξολογία δεν έχει θέσιν επί τη υποδουλώσει της Πατρίδος μας· η ώρα της δοξολογίας θα είναι άλλη».¹⁸ Στο τρίτο κάλεσμα του κατακτητή για άλλη μια φορά θα σταθεί στο ύψος των περιστάσεων και θα συμπαρασταθεί στο ποιμνίο του αδιαφορώντας για τις συνέπειες των λεγομένων του: «Δεν μπορώ να ορκίσω Κυβέρνησιν προβλειθήσαν υπό του εχθρού. Ημείς γνωρίζομεν ότι τας κυβερνήσεις ορίζει ο Λαός και ο Βασιλεύς. Εδώ τώρα ούτε ο λαός εψήφισε την Κυβέρνησιν, ούτε ο Βασιλεύς την όρισε. Πώς μου ζητείτε να ορκίσω Κυβέρνησιν υποδειχθείσαν υπό του εχθρού, δια να είναι άβουλον

¹⁶ Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορίας της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974/Κατοχή: η μεγάλη νύχτα*, Αθήνα 2011, τ. 1, σ. 27

¹⁷ *Μνήμες και μαρτυρίες από το 40 και την Κατοχή*, Αθήνα 2016, τ. 1, σ. 58

¹⁸ *Μνήμες και μαρτυρίες από το 40 και την Κατοχή*, Αθήνα 2016, τ. 1, σ. 58

οργάνων του».¹⁹ Στις 11:00 το πρωί της 30ης Απριλίου ορκίζεται στην Αθήνα η πρώτη κατοχική κυβέρνηση με πρωθυπουργό το Γεώργιο Τσολάκογλου από τον εφημέριο του Αγίου Γεωργίου, οικείας ενορίας, στην οποία υπαγόταν η Βουλή. Έτσι ο Τσολάκογλου με την ορκωμοσία του επισφραγίζει μια περίοδο συνεργασίας με τις εχθρικές δυνάμεις Κατοχής. Ωστόσο στις 2 Ιουλίου του 1941 ο αρχιεπίσκοπος Χρυσάνθος καθαιρείται και τη θέση του πήρε ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Η ορκωμοσία του νέου αρχιεπίσκοπου πραγματοποιήθηκε στις 6 Ιουλίου του 1941.

Είναι γεγονός ότι μία από τις πρώτες ενέργειες των κατακτητών ήταν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τον ελληνικό τύπο της εποχής και να τον καταστήσουν όργανο προπαγάνδας τους. Στόχος τους να χειραγωγήσουν την κοινή γνώμη και να αμβλύνουν τα αισθήματα δυσαρέσκειας του ταπεινωμένου ελληνικού λαού. Η γερμανική προπαγάνδα, επιστημονικά μεθοδευμένη από τον Γιόζεφ Γκαίμπελς, υπήρξε από την αρχή της Κατοχής συστηματική και πολύπλευρη. Από τις καθημερινές εφημερίδες που κυκλοφορούν στην Αθήνα άλλες έκλεισαν, άλλες συνέχισαν να κυκλοφορούν υπό νέα φιλογερμανική διεύθυνση, ενώ άλλες εξαγοράστηκαν ή συνεργάστηκαν με εκδοτικούς οίκους γερμανικών συμφερόντων. Ειδικότερα οι εφημερίδες «Έθνος» και «Ελληνικόν Μέλλον» έκλεισαν, ενώ ο ιδιοκτήτης των εφημερίδων «Ελεύθερον Βήμα» και «Αθηναϊκά Νέα», πριν αποχωρήσει από τη διεύθυνση των εφημερίδων, συνεταιρίστηκε με μια ημικρατική εταιρεία που ανήκε στα γερμανικά υπουργεία Εξωτερικών και Προπαγάνδας, την Μούντους.²⁰

Έτσι δεν είναι δύσκολο να εξηγήσει κανείς γιατί κεντρικοί τίτλοι και άρθρα, που φιλοξενούνται στα πρωτοσέλιδα ελληνικών εφημερίδων, βρίθουν φιλογερμανικών αισθημάτων από τις πρώτες κιόλας μέρες της γερμανικής Κατοχής. Χαρακτηριστικά αυτού του κλίματος είναι τα δημοσιεύματα στο πρωτοσέλιδο της «Καθημερινής» που κυκλοφόρησε στις 3 Μαΐου του 1941. Σε όλα αυτά οι Γερμανοί, φορώντας το προσωπίο του αρχαιολάτρη, προσπαθούν να διασκεδάσουν τις εντυπώσεις και να πείσουν το ελληνικό αναγνωστικό κοινό για τις αγαθές προθέσεις τους. Στόχος τους να αποσοβήσουν κάθε μορφή αντίστασης και να παγιώσουν την παρουσία τους στην περιοχή. Άρθρο της εφημερίδας με γενικό τίτλο «ΘΕΜΕΛΙΟΝ ΦΙΛΙΑΣ» αναφέρει μεταξύ άλλων: «Το εγράφομεν και χθες ἑκάστη δε ημέρα παρέχει και μίαν νέαν

¹⁹ Μνήμες και μαρτυρίες από το 40 και την Κατοχή, Αθήνα 2016, τ. 1, σ. 59

²⁰ Μάριος Κοκκώνης, Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος 2: Υποχρεωτικές ανακοινώσεις και προπαγάνδα στον κατοχικό τύπο, Αθήνα 2011, σ. 109

ένδειξιν της αληθείας της βεβαιώσεως: οι Γερμανοί δεν ήλθον εις τον τόπος αυτόν ως εχθροί ἤλθον ως φίλοι και θέλουν να παραμείνουν φίλοι μας. Να ενθυμηθώμεν τα παλαιά δείγματα της ελληνογερμανικής φιλίας; Να υπομνήσωμεν ότι η αρχαία ελληνική μόρφωσις και ο κλασσικός μας πολιτισμός υπήρξαν ανέκαθεν το πάθος παντός γνησίου Γερμανού διανοούμενου; [...] Να ενθυμηθώμεν, ακόμη, ότι χάρι εις Γερμανούς κυρίως αρχαιολόγους εγνωρίσαμεν και αγαπήσαμεν την αρχαίαν Ελλάδα και τα अपαράμιλλα αριστουργήματά της, ότι τας πληρεστέρας και επιμελεστέρας μελέτας επί του αρχαίου βίου έκαμαν οι Γερμανοί; [...] η Ανώτατη Διοίκησις του Γερμανικού Στρατού ειδοποίησε την ελληνικήν κυβέρνησιν ότι άπαντες οι Έλληνες πολεμισταί, αξιωματικοί και οπλίται, οπουδήποτε και αν ευρίσκονται εις κατεχομένην υπό γερμανικών στρατευμάτων χώραν, αφήνονται ελεύθεροι και επιστρέφουν εις τας εστίας των. Δεν είναι αιχμάλωτοι πολέμου. Είναι τετιμημένοι πολεμισταί προς τους οποίους οι εκπρόσωποι του γερμανικού στρατού από της ανωτάτης αρχής μέχρι του απλού οπλίτου, εμφανίζονται εκτιμώντες τους ηρωισμούς και τους αγώνας των. Η ένδειξις αυτή της συμπαθείας του Φύρερ προς την Ελλάδα εκτιμάται προοσηκόντως από τον ελληνικόν λαόν ο οποίος μετ' αληθούς ευγνωμοσύνης προσβλέπει προς τον Ανώτατον Αρχηγόν των ενόπλων Γερμανικών Δυνάμεων. Τα συγχαρητήρια δε της ελληνικής Κυβερνήσεως εκφράζουν εν προκειμένω τα ειλικρινή συναισθήματα ολοκλήρου της ελληνικής δημοσίας γνώμης»²¹.

Διπλανό άρθρο της ίδιας εφημερίδας μιλά για το «**ΝΕΟ ΚΟΣΜΟ**», που ευαγγελίζεται να εγκαθιδρύσει η Γερμανία του Γ' Ράιχ: «Από τον πόλεμο αυτό θα προκύψει ένας νέος κόσμος. Και προς αυτόν πρέπει να ατενίζωμεν ἔ προς αυτόν να προσανατολιστούμε ἔ και γι' αυτόν να ετοιμαζόμαστε.[...] Αν νομίζουμε ότι θα μπορέσουμε να εξακολουθούμε να ζούμε με τις αντιλήψεις και τις μεθόδους του πλουτακρατικού συντηρητισμού, με τους ίδιους εγωιστικούς σκοπούς, με τον ίδιον υπερατομισμό, την ίδια τάση φρενιασμένης συσσώρευσης αγαθών, την ίδιαν αναρχία στη χρήση τους και στην κατάχρηση, θα πληροφορηθούμε, πολύ σύντομα, ότι είμαστε γελασμένοι. Μια τέτοια ζωή δεν είναι δυνατόν να εννοηθεί στην Ευρώπη, όπως τη διαμορφώνει αυτός ο πόλεμος. Πρέπει να αλλάξουμε τρόπο σκέψεως, μεθόδους ενεργείας, αυτό το ρυθμό της ζωής μας. Για να σώσουμε την Ελλάδα, για να της ασφαλίσουμε μια θέση στο καινούριο ευρωπαϊκό συγκρότημα, πρέπει να κάνουμε

²¹ *Καθημερινή*, αρ. φ. 8910, 3 Μαΐου 1941

αβαρία ατομικής ευτυχίας, να κάνουμε μεγάλες και θετικές θυσίες, ν' αποχαιρετίσουμε ένα σοβαρό μέρος της ευμάρειάς μας».²²

Πόσες πραγματικά θυσίες κλήθηκε ο ελληνικός λαός να κάνει, «για να ασφαλίσει τη θέση του στο καινούριο ευρωπαϊκό συγκρότημα» που επιδίωκε να εγκαθιδρύσει η ναζιστική Γερμανία; Οι Έλληνες αυτά τα τρεισήμισι χρόνια της γερμανικής Κατοχής καταδικάστηκαν στην απόλυτη εξαθλίωση. Ο φόρος αίματος, που πλήρωσαν, ήταν δυσανάλογος του πληθυσμού τους, ανάλογος όμως της ιστορίας τους. Οι Γερμανοί επτά μέρες μετά την εισβολή τους στην Αθήνα εμφανίζονται ως σωτήρες / φίλοι της Ελλάδας, θαυμαστές του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού! Γι' αυτό άλλωστε φρόντισαν από τις πρώτες κιόλας μέρες της παρουσίας τους στο ελληνικό έδαφος να υφαρπάξουν τους αρχαιολογικούς θησαυρούς της χώρας μας. Οτιδήποτε μεταφερόταν, το ληστέψουν. Αφαίρεσαν συλλογές μουσείων και ιδιωτικές συλλογές, λεηλάτησαν εκκλησίες. Το μουσείο της Ακρόπολης μετατράπηκε σε στρατώνα και η αίθουσα των αρχαϊκών αετωμάτων σε πλυσταριό και μαγειρείο. Η αρχαιοπληξία των Γερμανών δεν τους εμπόδισε να πυροβολήσουν με τα περίστροφά τους τα ταφικά μνημεία των Μυκηνών. Οι καταστροφές θα ήταν ανυπολόγιστες, εάν οι Έλληνες αρχαιολόγοι δεν είχαν προνοήσει και δεν είχαν προετοιμαστεί για το ενδεχόμενο σενάριο της επέκτασης του μετώπου από τις δυνάμεις του Άξονα και της μη νικηφόρας έκβασης του πολέμου. Έτσι, για να προστατέψουν τους ελληνικούς θησαυρούς από αεροπορικούς βομβαρδισμούς και ενδεχόμενες λεηλασίες του εχθρού, φροντίζουν να θάψουν τα σπουδαιότερα εκθέματα στα υπόγεια των μουσείων και σε παρακείμενους χώρους. Τα κρύβουν σε λάκκους και σε υπαίθριες σπηλιές.²³

«Τα Αθηναϊκά Νέα» στις 5 Μαΐου δημοσιεύουν στην πρώτη τους σελίδα αποσπάσματα από το λόγο του Χίτλερ της 4ης Μαΐου 1941 στη γερμανική βουλή (Reichstag) μετά την επιτυχή ολοκλήρωση των επιχειρήσεων του γερμανικού στρατού στα Βαλκάνια. Στο σχετικό άρθρο της εφημερίδας, δίπλα στη φωτογραφία του Φύρερ με το χαρακτηριστικό ναζιστικό χαιρετισμό και τη γερμανική σβάστικα, ο καγκελάριος αναφέρει μεταξύ άλλων: «Η ιστορική δικαιοσύνη μου επιβάλλει να διαπιστώσω ότι μεταξύ των εχθρών οι οποίοι ευρίσκοντο απέναντι ημών, ο Έλλην στρατιώτης προ πάντων επολέμησε με το μεγαλότερον θάρρος. Παρεδόθη μόνον όταν η

²² *Καθημερινή*, αρ. φ. 8910, 3 Μαΐου 1941

²³ «Η μεγάλη νύχτα της Κατοχής», *Μηχανή του χρόνου*, <https://www.youtube.com/watch?v=yQpvDPXMYcs> (πρόσβαση στις 20.3. 2018)

εξακολούθησις της αντιστάσεως δεν ήτο πλέον δυνατή και δεν είχε πλέον κανένα λόγον. Τρέφομεν ειληκρινή συμπάθειαν διά τον πτωχόν λαόν, ο οποίος ηττήθει. Είναι το θύμα του βασιλέως του και μιας ευαρίθμου κλίκας ιθυνόντων. Επολέμησεν εν τούτοις τόσον γενναίως, ώστε και οι πολέμοί του δεν δύνανται να του αρνηθούν την εκτίμησίν των».²⁴ Ο Χίτλερ και τα εκτελεστικά του όργανα απέδειξαν έμπρακτα το μέγεθος της συμπάθειάς τους προς το ταλανισμένο ελληνικό έθνος. Όταν η πείνα θέριζε κατά χιλιάδες τους πολίτες, ιδίως στα μεγάλα αστικά κέντρα, ο Φύρερ είχε σε διαταγές του, που καθόριζαν τη συμπεριφορά των γερμανικών στρατευμάτων, δηλώσει ευθαρσώς ότι δεν τον ενδιέφερε η ζωή των κατεχομένων, παρά μόνο αυτοί να εργάζονται για τη κάλυψη των αναγκών της Γερμανίας.

---

²⁴ *Αθηναϊκά Νέα*, αρ. φ. 3503, 5 Μαΐου 1941

Β' Κεφάλαιο

Το Παιδί αντιμέτωπο με την πείνα

Η κατακτημένη Ελλάδα χωρίζεται από τις δυνάμεις του άξονα σε τρεις ζώνες κατοχής, τη γερμανική, την ιταλική και τη βουλγαρική και έτσι εισέρχεται σε μια απερίγραπτη δοκιμασία. Ο αγώνας για επιβίωση γίνεται μέλημα του ελληνικού λαού σε καθημερινή βάση. Τίποτα δεν είναι δεδομένο. Η ζωή των Ελλήνων αλλάζει δραματικά. Οι Γερμανοί γνωρίζοντας το ανυπότακτο φρόνημα του ελληνικού λαού, από την πρώτη στιγμή προσπαθούν να περιορίσουν την εκδήλωση κάθε μορφής αντίστασης. Η εφημερίδα «Καθημερινή» στο κεντρικό της φύλλο φιλοξενεί γερμανικό διάταγμα που καλεί κάθε Έλληνα να παραδώσει οποιοδήποτε τύπο όπλου έχει στην κατοχή του. Ειδικότερα ο ανώτατος διοικητής στρατού ζητά εντός 24 ωρών παράδοση ακόμα και των κυνηγετικών όπλων, φυσιγγίων, χειροβομβίδων, εκρηκτικών υλών και οποιουδήποτε πολεμικού υλικού. Οι Έλληνες οπλίτες και αξιωματικοί καλούνται να παραδώσουν επιπρόσθετα ξίφη και χειροβομβίδες, ενώ αναφέρεται ρητώς ότι όποιος παραβιάσει τη συγκεκριμένη διαταγή θα τιμωρείται με θανατική ποινή. Στο ίδιο φύλλο τονίζεται η ανάγκη να βρεθούν άμεσα 600 δωμάτια «εντός ελάχιστης προθεσμίας» για την εγκατάσταση των Γερμανών αξιωματικών. Γι' αυτό καλούνται οι Αθηναίοι πολίτες να διαθέσουν «δωμάτιο καλό, υγιεινό, ευπρεπές με καλή επίπλωση και όλες τις ανέσεις» για τις ανάγκες του στρατού κατοχής.²⁵ Οι Γερμανοί επιτάσσουν τα καλύτερα Αθηναϊκά σπίτια υποχρεώνοντας άλλους ιδιοκτήτες να τα εγκαταλείψουν εντελώς, ενώ άλλους τους αναγκάζουν να συμβιώσουν μαζί τους επιτάσσοντας συγκεκριμένα δωμάτια ή ορόφους. Ανάμεσα στα άτομα που υποχρεώθηκαν να συμβιώσουν με τους κατακτητές ήταν και ο γνωστός λογοτέχνης Κοσμάς Πολίτης, καθώς οι Γερμανοί είχαν επιτάξει μέρος του διώροφου σπιτιού του στο Ψυχικό – στην οδό Στρατηγού Καλλάρη 13 - .

Η ζωή των πολιτών γεμίζει απαγορεύσεις. Η εφημερίδα «Πρωία» στην πρώτη της σελίδα, που κυκλοφορεί στις 9 Μαΐου του 1941, δημοσιεύει διάταξη της

²⁵ *Καθημερινή*, αρ. φ. 8910, 3 Μαΐου 1941

αστυνομικής Διεύθυνσης που με μεγάλη λεπτομέρεια ορίζει αυστηρά πού ακριβώς πρέπει να κινούνται οι πεζοί πολίτες: «Οι πεζοί υποχρεούνται όπως εφεξής βαδίζωσι μόνον επί των πεζοδρομίων και των ειδικών διά τούτους διαβάσεων. Εις τας οδούς ένθα το πλάτος του πεζοδρομίου επιτρέπει την κίνησιν των πεζών κατ' αμφοτέρας τας διευθύνσεις εφ' ενός εκάστου πεζοδρομίου, οι πεζοί υποχρεούνται να βαδίζωσι πάντοτε προς το δεξιόν του πεζοδρομίου προς αποφυγήν συνωστισμού και παρακωλύσεως της κυκλοφορίας των λοιπών. [...] Απαγορεύεται η στάσις και η παραμονή των πεζών επί των πεζοδρομίων άνευ αποχρώντος λόγου και πέραν του λελογισμένου χρονικού ορίου. Απαγορεύεται απολύτως η στάσις των πεζών τόσον επί των ειδικώς διά τούτους διαβάσεων, όσον και εις τας γωνίας των οδών και επί του καταστρώματος αυτών. Όπου υπάρχει φανός ή ακίνητος σκοπός ρυθμίζων την κίνησιν, οι πεζοί υποχρεούνται να συμμορφώνονται επακριβώς προς τα σήματα αυτών. Η κίνησις των πεζών επί των διαβάσεων δέον να γίνεται με βήμα γοργόν και άνευ στάσεων. Εις όσας οδούς δεν έχουν χαραχτεί διαβάσεις πεζών, οι πεζοί θα διέρχονται από της μίας γωνίας εις την άλλην και μόνο καθέτως, απαγορευομένης απολύτως της διαγωνίας διελεύσεως αυτών ...». Τονίζεται ρητώς ότι «την αυστηράν εφαρμογήν του μέτρου θα παρακολουθήσουν με ιδιαίτεραν προσοχήν και αι γερμανικάί αρχαί κατοχής αποδίδουσαι εξαιρετικοί σημασίαν εις την απαρέγκλιτον τήρησίν του».²⁶

Παράλληλα διαταγή που εκδίδεται στις 15 Μαΐου του 1941 ρυθμίζει την κυκλοφορία των ιδιωτικών αυτοκινήτων. Ουσιαστικά σύμφωνα με τη συγκεκριμένη διάταξη οι Έλληνες πολίτες δεν έχουν το δικαίωμα να κάνουν χρήση των οχημάτων τους πάρα μόνο, «όταν χρησιμοποιούνται για το κοινό συμφέρον ή για απολύτως αναγκαίους σκοπούς». Παράλληλα απαραίτητη προϋπόθεση για την κυκλοφορία των ιδιωτικών αυτοκινήτων είναι η έκδοση ειδικής άδειας από το ελληνικό υπουργείο Συγκοινωνιών ή το νομάρχη της περιοχής του κατόχου του αυτοκινήτου, αφού εγκριθεί φυσικά από το Γερμανό στρατιωτικό διοικητή . Διευκρινίζεται ωστόσο ότι η άδεια χορηγείται, μόνο αν υφίσταται δημόσια ανάγκη και μπορεί να ανακληθεί ανά πάσα στιγμή ύστερα από αίτηση του στρατιωτικού διοικητή. Η παραβίαση της διάταξης προβλέπει μεταξύ άλλων χρηματική ποινή, φυλάκιση και επίταξη του οχήματος από τις αρχές Κατοχής.²⁷

²⁶ *Η Πρωία*, αρ. φ. 16-189, 9 Μαΐου 1941

²⁷ «Υπηρεσιακόν Φύλλον Διατάξεων δια το καταληφθέν ελληνικό έδαφος», *Πολεμικός Τύπος*, τ. 8

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η απαγόρευση που εκδόθηκε στις 2 Ιουνίου του 1941, η οποία δεν επιτρέπει τη χρήση ή κατοχή δίσκων γραμμοφώνου «με περιεχόμενο ονειδιστικό ή σατυρικό εις βάρος αρχηγών ή άλλων προσωπικοτήτων ή των στρατευμάτων των φιλικών χωρών του Άξονα». Η σχετική διάταξη υπογράφεται από τον αστυνομικό διευθυντή Ι. Βασιλόπουλο και δημοσιεύεται την άλλη μέρα στην εφημερίδα «Καθημερινή». Δηλώνεται ευθαρσώς ότι η απαγόρευση είναι γενική και αφορά τόσο τα απλά σπίτια όσο και τα καταστήματα και τα δημόσια κέντρα. Στο τέλος γίνεται αναφορά στις συνέπειες για τους παραβάτες: «Προσκαλούμεν πάντας, τους οπωσδήποτε κατέχοντας τοιούτους δίσκους όπως παραδώσωσι τούτους εντός δύο ημερών από της δημοσιεύσεως εις τα αρμόδια αστυνομικά τμήματα. Μετά την παρέλευσιν της τασσομένης προθεσμίας πας καταλαμβανόμενος κατέχων τοιούτους δίσκους θα συλλαμβάνεται και θα παραπέμπεται εις την επιτροπήν ασφαλείας προς εκτοπισμόν».²⁸

Αξίζει να σημειωθεί ότι από τους πρώτους μήνες της Κατοχής οι ιταλικές και γερμανικές αρχές κατοχής υποχρεώνουν τους κατόχους ραδιοφώνων να προβούν στο σφράγισμά τους, ώστε να μεταδίδουν μόνο τις εκπομπές του ελεγχόμενου ραδιοφωνικού σταθμού Αθηνών. Παρ' όλες όμως τις απειλές για κυρώσεις πολλοί πολίτες απέκρυψαν τα ραδιόφωνα τους και δεν τα δήλωσαν. Τα αδήλωτα ραδιόφωνα υπολογίζονται περίπου σε 40.000. Άλλοι πάλι με αυτοσχέδιες μετατροπές στις συσκευές, κατάφεραν να ακούν ξένους ραδιοφωνικούς σταθμούς και να ενημερώνονται από ελληνικές εκπομπές, κυρίως των σταθμών Λονδίνου και Καΐρου. Ο πιο συνηθισμένος τρόπος επέμβασης στα σφραγισμένα ραδιόφωνα ήταν το προσωρινό γύρισμα, με χοντρό σύρμα, του δίσκου αλλαγής κυμάτων, που βρίσκεται στο εσωτερικό της συσκευής και η επαναφορά του, για τον κίνδυνο ελέγχου, στη θέση του.²⁹

Στην προσπάθεια των κατακτητών να εδραιώσουν την παρουσία τους στον ελληνικό χώρο εντάσσεται και η παράδοση μαθημάτων για εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας μέσα από τον ελεγχόμενο τύπο της εποχής. Οι Γερμανοί προσπαθούν να εξοικειώσουν τον υπόδουλο ελληνικό λαό με τη γλώσσα του κατακτητή. Η εφημερίδα «Ακρόπολις» στο φύλλο που εκδόθηκε στις 26 Ιουνίου του 1941 ενημερώνει τους

²⁸ *Καθημερινή*, 3 Ιουνίου 1941

²⁹ Μάριος Κοκκώνης, *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος 2: Υποχρεωτικές ανακοινώσεις και προπαγάνδα στον κατοχικό τύπο*, Αθήνα 2011, σ. 77

αναγνώστες της ότι «το 46^ο μάθημα της γερμανικής γλώσσας αναβάλλεται δι' αύριον».³⁰ Σε φύλλο της ίδιας εφημερίδας που κυκλοφόρησε την Τρίτη στις 28 Οκτωβρίου του 1941 φαίνεται ότι η παράδοση των μαθημάτων συνεχίζεται κανονικά, καθώς σε στήλη της εφημερίδας στο πρώτο φύλλο της φιλοξενείται το 106^ο μάθημα της γερμανικής από τον κύριο Κ. Κουλμάση. Στην αρχή του μαθήματος δίνεται λεξιλόγιο στα γερμανικά με την παράλληλη ελληνική του μετάφραση. Στη συνέχεια ακολουθούν εμπεδωτικές ασκήσεις. Ειδικότερα στο μάθημα του συγκεκριμένου φύλλου προτρέπονται οι επίδοξοι μαθητές της γερμανικής γλώσσας να μεταφέρουν μια σειρά ελληνικών φράσεων στα γερμανικά αξιοποιώντας το καινούριο λεξιλόγιο, που τους δόθηκε, ενώ στη συνέχεια καλούνται, στηριζόμενοι σε γνώσεις προηγούμενου μαθήματος, να μετατρέψουν τους επιρρηματικούς προσδιορισμούς των ίδιων φράσεων στα αντίστοιχα επιρρήματα. Για να διευκολυνθούν στην εκπόνηση των εργασιών τους, τους δίνεται αρχικά ένα σχετικό παράδειγμα. Στο τέλος του μαθήματος παραθέτονται οι λύσεις των ασκήσεων, ενώ οι ενδιαφερόμενοι ενημερώνονται ότι το 107^ο μάθημα θα συνεχιστεί στο αυριανό φύλλο της εφημερίδας.³¹

Οι απειλές, οι απαγορεύσεις, οι διατάξεις των στρατευμάτων κατοχής δεν στάθηκαν ικανές να δαμάσουν την αδούλωτη ελληνική ψυχή. Οι δολιοφθορές σε εγκαταστάσεις του εχθρού σημειώθηκαν από τις πρώτες κιόλας μέρες της άφιξής του στην Αθήνα. Έτσι επιρρίπτοντας ευθύνες στο δήμαρχο της Αθήνας Αμβρόσιο Πλυτά για τις αρνητικές διαθέσεις του αθηναϊκού λαού εναντίον τους, οι Γερμανοί στις 11 Μαΐου του 1941 θα τον αντικαταστήσουν με τον ακαδημαϊκό Κωνσταντίνο Μέρμηγκα. Ο Κωνσταντίνος Μέρμηγκας ήταν γιατρός, καθηγητής χειρουργικής και έχαιρε της εκτιμήσεως των Γερμανών, γιατί είχε σπουδάσει και είχε εργαστεί στη χώρα τους. Θεώρησαν λοιπόν ότι στο πρόσωπό του θα έβρισκαν ένα πολύτιμο συνεργάτη. Η ίδια η πραγματικότητα όμως, τρεις μήνες αργότερα, θα τους διαψεύσει. Όταν ο Γερμανός διοικητής του ζήτησε να δώσει κατάλογο 150 ευυπόληπτων πολιτών, για να κρατηθούν ως όμηροι και να οδηγηθούν στο εκτελεστικό απόσπασμα ως αντίποινα σε περίπτωση νέου σαμποτάζ, εκείνος έδωσε τη αποστομωτική απάντηση που του στοίχισε βέβαια τη θέση του δημάρχου: «Δύο μόνο πολίτες δύναμαι να σας προσφέρω ως ομήρους, τον εαυτό μου και το παιδί μου».³²

³⁰ *Ακρόπολις*, αρ. φ. 4455, 26 Ιουνίου 1941

³¹ *Ακρόπολις*, αρ. φ. 455, 28 Οκτωβρίου 1941

³² Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι 1830 – 1966*, Αθήνα 1999, σ. 339

Το ζοφερό κλίμα της τρομοκρατίας, των συλλήψεων και των εκτελέσεων από τους πρώτους μήνες της Κατοχής αποτυπώνεται και μέσα στο ημερολόγιο της Ιωάννας Τσάτσου: *20 Οκτώβρη 1941: Σήμερα ακούσαμε τα πρώτα ανεπανόρθωτα. Στην Ελευσίνα έγιναν εκτελέσεις Ελλήνων. Χτες οι Γερμανοί τουφέκισαν τρία παλληκάρια, τον Βαβουράκη, τον Πανωλιάσκο και τον Νίκα. Πριν λίγες μέρες είχαν τουφεκίσει και τον Χρήστο Στάμο. Και οι τέσσερες πεθαίνοντας εξομολογούνται στον παπά που τους κοινώνησε το μεγάλο καημό τους. Την έννοιά τους για τις γυναίκες και τα παιδιά τους που τους αφήνουν χωρίς προστάτη».*³³ Τα παιδιά τους, τα μεγαλύτερα θύματα αυτού του πολέμου.

Αναμφίβολα η πιο αποτελεσματική μέθοδος εξόντωσης του ελληνικού λαού από τις δυνάμεις κατοχής υπήρξε η συστηματική αρπαγή των φυσικών αγαθών του ντόπιου πληθυσμού. Από τις πρώτες μέρες της άφιξής τους στην Ελλάδα Γερμανοί και Ιταλοί επιτάσσουν όλες τις κρατικές αποθήκες ως λεία πολέμου. Αμέσως άρχισε η συστηματική αφαίρεση όλης της τρέχουσας παραγωγής και όλων των αποθεμάτων της χώρας. Δεσμεύουν το σύνολο των πλουτοπαραγωγικών πηγών της Ελλάδας, κατάσχουν τις αποθήκες τροφίμων, επιτάσσουν ορυχεία, δεσμεύουν βιομηχανικές πρώτες ύλες, για να εξυπηρετήσουν την πολεμική τους μηχανή, τις διατροφικές ανάγκες του στρατού κατοχής ακόμα και την τροφοδοσία των στρατευμάτων τους που πολεμούν στη Βόρεια Αφρική. Ληστρική συμπεριφορά υιοθετούν και μεμονωμένοι στρατιώτες ή διοικητές των στρατευμάτων κατοχής, καθώς δε δίστασαν να εισβάλουν ακόμα και σε κήπους ή χωράφια και να αρπάξουν τα ξένα υπάρχοντα χωρίς να ζητήσουν την άδεια κανενός. Φυσικό επακόλουθο όλων αυτών ήταν από τις πρώτες κιόλας μέρες της Κατοχής να εμφανιστούν έντονες επισιτιστικές δυσχέρειες του ελληνικού λαού, που μέσα σε λίγους μήνες έλαβαν ανεξέλεγκτες διαστάσεις από το φθινόπωρο του 1941: Ο ελληνικός λαός κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα κυριολεκτικά λιμοκτονεί.

Οι κατακτητές όχι μόνο δε φρόντισαν για τη διατήρηση ενός ελάχιστου αποθεματικού σε τρόφιμα και πρώτες ύλες για τη στοιχειώδη επιβίωση του ελληνικού λαού, αλλά αδιαφόρησαν και για την προστασία των οικονομικών δομών της χώρας. Ο πληθωρισμός εκτοξεύεται σε πρωτοφανή επίπεδα και καταστρέφει ολοκληρωτικά την ελληνική οικονομία. Η ανεργία πλήττει τον πληθυσμό. Μικρές βιομηχανικές

³³ Ιωάννα Τσάτσου, *Φύλλα Κατοχής*, Αθήνα 1991, σ. 17

μονάδες κλείνουν. Δημόσιοι υπάλληλοι απολύονται χωρίς αποζημίωση. Οι τιμές των προϊόντων εκτοξεύονται στα ύψη, ενώ οι μισθοί δεν αντιστοιχούν στην αύξηση των τιμών των προϊόντων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αύξηση της τιμής του ψωμιού, που ενώ στις αρχές του 1941 ήταν 10 δραχμές η οκά, στις αρχές του 1942 230 δραχμές η οκά και στα μέσα του 1943 έφτασε τις 260 δραχμές. Το 1944 με την ιλιγγιώδη αύξηση των τιμών η τιμή της οκάς του ψωμιού θα φτάσει τις 38.000 δραχμές το Γενάρη του 1944, ενώ το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους θα εκτοξευτεί στις 150.000.000 δραχμές.³⁴ Την κατάσταση επιδεινώνουν τα φαινόμενα αισχροκέρδειας. Συχνά οι στήλες των εφημερίδων φιλοξενούν δημοσιεύματα με καταδίκες ασυνείδητων πολιτών, οι οποίοι εκμεταλλεύόμενοι την επισιτιστική κρίση, επιθυμούν να πλουτίσουν σε βάρος των συνανθρώπων τους, οι οποίοι μέσα σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες, προκειμένου να επιβιώσουν, αναγκάζονται να αγοράζουν προϊόντα σε υπερβολικές τιμές. Στην εφημερίδα «Πρωινός Τύπος», που κυκλοφόρησε στις 6 Ιουλίου του 1941, αναγράφονται αναλυτικά τα ονόματα των παραβατών, οι παραβάσεις τους καθώς και η ποινή που τους επιβλήθηκε: «υπό του δικαστηρίου της αγορανομίας κατεδικάστησαν επί παραβάσει των αγορανομικών διατάξεων οι κάτωθι: Γ. Γεωργακόπουλος εις φυλάκισιν 3 μηνών, διότι επώλει ιχθείς προς 240 δρχ. κατ' οκάν αντί 56, Π. Θεοδωράκης εις φυλάκισιν 1 μηνός, διότι επώλει σάπωνα προς 170 δρχ. κατ' οκάν αντί 38, Α. Αποστολάκης εις φυλάκισιν 1 μηνός και χρημ. ποινήν δρχ. 2 χιλιάδων, διότι απέκρυψε κρέας επί τω σκοπώ της εις υπερβολικήν τιμήν πωλήσεώς του».³⁵ Φυσικά η δημοσιοποίηση τέτοιων φαινομένων σκοπό είχε την αποτροπή ανάλογων φαινομένων στο μέλλον.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1941 η γεωργική παραγωγή έχει μειωθεί κατά το ήμισυ. Η επιστράτευση των προηγούμενων ετών είχε στερήσει από τη γεωργία εργατικά χέρια. Το γεγονός ότι οι κατακτητές έχουν επιτάξει τα οχήματα και τα καύσιμα δυσχεραίνει αφάνταστα τη μεταφορά προϊόντων από την ύπαιθρο στα μεγάλα αστικά κέντρα. Δεν είναι τυχαίο ότι το αποκορύφωμα των θανάτων στην Αθήνα λόγω του λιμού συμπίπτει με τη διακοπή των δρομολογίων των σιδηροδρόμων για ένα μήνα το Δεκέμβριο του 1941. Από την πλευρά τους οι αγρότες, ενώ προπολεμικά έδιναν τη σοδειά τους στο κράτος σε προσυμφωνημένες τιμές, την περίοδο της Κατοχής

³⁴ Μάριος Κοκκώνης, *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος 1: Ο αγώνας για την επιβίωση. Το επισιτιστικό και το οικονομικό πρόβλημα*, Αθήνα 2011, σ. 20

³⁵ *Πρωινός Τύπος*, αρ. φ. 83, 6 Ιουλίου 1941

αρνούνται να την παραδώσουν φοβούμενοι ότι θα καταλήξει στις κατοχικές δυνάμεις. Την επισιτιστική κρίση οξύνει και η τακτική των βουλγαρικών δυνάμεων κατοχής. Αν και η βουλγαρική ζώνη περιλαμβάνει μόλις το 11% του πληθυσμού, διαθέτει το 40% της παραγωγής των σιτηρών, το 50% της παραγωγής σε όσπρια και το 60% σε σίκαλη και αυγά. Ωστόσο οι Βούλγαροι αρνούνται πεισματικά να προμηθεύσουν με προϊόντα τις άλλες ζώνες, καταδικάζοντας τα μεγάλα αστικά κέντρα στη λιμοκτονία. Την κατάσταση επιδεινώνει και η τακτική των Άγγλων, οι οποίοι μετά την κατάληψη της Ελλάδας από τις δυνάμεις του άξονα απαγορεύουν το ελεύθερο εμπόριο της χώρας μας με ουδέτερες χώρες. Εξαιτίας του βρετανικού ναυτικού αποκλεισμού η Ελλάδα δεν μπορεί να εισάγει πλέον σιτάρι από τις ΗΠΑ και τον Καναδά. Σχεδόν κάθε τροφοδοσία από το εξωτερικό καθίσταται αδύνατη. Στις συνεχείς εκκλήσεις για άρση του ναυτικού αποκλεισμού το Λονδίνο επικαλούμενο τη συνθήκη της Χάγης προβάλλει μόνιμα το επιχείρημα ότι οι κατακτητές είναι υπεύθυνοι για τη διατροφή των κατοίκων στις κατεχόμενες χώρες.³⁶ Οι Γερμανοί όμως αδιαφορούν για το δράμα του ελληνικού λαού. Χαρακτηριστική είναι η κυνική δήλωση του υπουργού του Χίτλερ Χέρμαν Βίλχελμ Γκαίρινγκ (Hermann Wilhelm Göring): «Καρφάκι δε μου καίγεται, όταν μου λέτε ότι οι άνθρωποι της ζώνης της ευθύνης σας πεθαίνουν από την πείνα. Αφήστε τους να πεθαίνουν, εφόσον δεν λιμοκτονεί κανένας Γερμανός».³⁷

Υπό αυτές τις συνθήκες αμέσως από τις πρώτες μέρες της άφιξης των αρχών κατοχής στην Ελλάδα εξαφανίστηκαν όλα τα αποθέματα τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης. Πλέον η πώληση τροφίμων γινόταν σε μικρές ποσότητες σε τιμές όλο και αυξανόμενες. Η πείνα έπληξε περισσότερο τις μεσαίες και κατώτερες τάξεις των μεγάλων αστικών κέντρων και κυρίως της πρωτεύουσας. Καθημερινά οι άνθρωποι συνωστίζονται έξω από τις αγορές και τα καταστήματα, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα για την επιβίωσή τους, σχηματίζοντας ατέλειωτες ουρές. Η κυβέρνηση, προκειμένου να εξασφαλίσει την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς και να αντιμετωπίσει την εμφανή έλλειψη βασικών αγαθών, σε σύντομο χρονικό διάστημα εφαρμόζει περιοριστικά μέτρα στη χορήγηση τροφίμων, θέτοντας σε εφαρμογή την αναγκαστική χρήση ατομικών και οικογενειακών δελτίων. Τα δελτία αυτά καθόριζαν τις ελάχιστες

³⁶ Μάριος Κοκκώνης, «Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος 1: Ο αγώνας για την επιβίωση. Το επισιτιστικό και το οικονομικό πρόβλημα », Αθήνα 2011, σ. 14-15

³⁷ «Η Κατοχή» (1941-1944), *Εμείς οι Έλληνες*, 9, <https://www.youtube.com/watch?v=Mob7-58PLeE> (πρόσβαση στις 20.3.2018)

ποσότητες τροφίμων, που δικαιούταν να προμηθεύεται κάθε πολίτης ή οικογένεια. Με τα οικογενειακά δελτία γινόταν συνήθως η διανομή κρέατος, ψαριών, ειδών μονοπωλίου, αλατιού και πετρελαίου, κάρβουνων, καυσόξυλων και ειδών ιματισμού. Η διανομή ψωμιού και των υπόλοιπων τροφίμων πραγματοποιούνταν με ατομικά δελτία.³⁸ Η εφημερίδα «Αθηναϊκά Νέα» σε φύλλο της που κυκλοφόρησε στις 5 Μαΐου του 1941 σε πρωτοσέλιδο άρθρο της δίνει αναλυτικές πληροφορίες στο αναγνωστικό της κοινό για τα δελτία διανομής άρτου με βάση τις οδηγίες του υπουργείου Αγορανομίας. Σύμφωνα με το άρθρο όλοι «οι μονίμως διαμένοντες εις τας Αθήνας και τα προάστεια» οφείλουν να πάρουν το ειδικό δελτίο άρτου από το αστυνομικό τμήμα της περιοχής τους, προκειμένου να προμηθευτούν το συγκεκριμένο προϊόν. Το δελτίο όριζε την ακριβή ποσότητα ψωμιού που μπορούσαν να εξασφαλίσουν οι Αθηναίοι πολίτες ημερησίως τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή: «Υπό των αρμοδίων υπηρεσιών του υφυπουργείου διευκρινίσθη ότι πρέπει κάθε άτομον, οπουδήποτε και αν σιτίζεται, να είναι εφοδιασμένον με ατομικόν δελτίο χορηγούμενον υπό του αστυνομικού τμήματος της συνοικίας εις ην διαμένει. Το ίδιον συμβαίνει και διά τους εξυπηρετούμενους εις τα εστιατόρια. Επειδή όμως υπάρχουν πολλοί, οικογενειάρχαι ή μη, οι οποίοι λόγω της φύσεως της εργασίας των ή διά άλλους λόγους, είναι υποχρεωμένοι να τρώγουν την μεσημβριάν εις τα εστιατόρια και το βράδυ εις τας οικίας των, υπό των αρμοδίων υπηρεσιών του υφυπουργείου Αγορανομίας παρεσχέθη η πληροφορία ότι και διά την περίπτωσιν αυτήν ισχύουν ιδιαίτερα δελτία. Δηλαδή οι ενδιαφερόμενοι πρέπει να δίδουν χωριστόν κουπόνιον διά τον εστίατορα (μεσημβρινόν φαγητόν), αντιστοιχούν με 50 δράμια άρτου και χωριστόν διά το βραδυνόν φαγητόν, αντιστοιχούν πάλιν προς 50 δράμια άρτου, τον οποίον θα προμηθεύονται, ως συνήθως από τον αρτοποιόν. [...] Εκείνοι οι οποίοι περιλαμβάνονται εις την ανωτέρω κατηγορίαν και είναι εφοδιασμένοι με ατομικόν δελτίον, πρέπει να σπεύσουν να ανταλλάξουν τούτο από τα αστυνομικά τμήματα με δύο ιδιαίτερα δελτία ημισίας μερίδος έκαστον – δηλαδή 50 δραμιών- διά την ανάλογον χρησιμοποίησίν των». Στο δημοσίευμα τονίζεται ότι το υπουργικό συμβούλιο θα συνεδριάσει εκ νέου το απόγευμα και θα καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια, για να επιλύσει το επείγον επισιτιστικό πρόβλημα σε συνδυασμό με το συγκοινωνιακό, ενώ καταλήγει με την

³⁸ Μάριος Κοκκώνης, *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος: 1 Ο αγώνας για την επιβίωση. Το επισιτιστικό και το οικονομικό πρόβλημα*, Αθήνα 2011, σ. 29

πληροφορία ότι ο υπουργός Αγορανομίας κ. Λιβιεράτος ήλθε σε συνεργασία με το διοικητή της Αγροτικής τράπεζας για τη διανομή ορισμένων τροφίμων στο εμπόριο.³⁹

Είναι αλήθεια ότι τα δύσκολα εκείνα χρόνια το ψωμί αποτέλεσε τη βάση της διατροφής και σημαντικό μέσο επιβίωσης του ελληνικού λαού. Όμως οι ποσότητες του χορηγούμενου ψωμιού συνεχώς μειώνονται κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Έτσι από τα 100 δράμια ψωμιού ανά άτομο στην αρχή της Κατοχής το φοβερό χειμώνα του 1941-42 η ποσότητα του χορηγούμενου άρτου έφτασε τα 30 δράμια ανά άτομο, ενώ στην κορύφωση του λιμού τον Ιανουάριο του 1942 η Αθήνα έμεινε αρκετές μέρες χωρίς ψωμί.⁴⁰ Ο γνωστός λογοτέχνης Κώστας Βάρναλης σε χρονογράφημά του που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Πρωία», όπου ο ίδιος διατηρούσε ειδική στήλη, στις 9 Μαΐου του 1941 με τον τίτλο «Υπήρξε ...» αποτυπώνει με τον ιδιαίτερο δικό του τρόπο, την ευρηματικότητά του και το πηγαίο ταλέντο του τη νέα πραγματικότητα, που καλούνται να βιώσουν οι Αθηναίοι, καθώς βασικά είδη διατροφής, ανάμεσά τους και το κουλούρι, παύουν να υφίστανται: «Ένας παλιός και πιστός σύντροφος των Αθηναίων στις καλές και τις μαύρες ημέρες, το κουλούρι, απέθανε και εκηδέυθει χθες το πρωί», σημειώνει ο Βάρναλης. «Ο θάνατός του πέρασε απαρατήρητος μέσα στη γενική αγωνία του κόσμου κι ούτε ένα δάκρυ δεν περίσσεψε, για ν' αποχαιρετήσει τον παλιό φίλο, που μας υπηρέτησε κοντά έναν αιώνα σχεδόν αμισθί». Στη συνέχεια του χρονογραφήματος ο λογοτέχνης επισημαίνει ότι το απλό αυτό έδεσμα για χρόνια κάλυπτε τις γαστρονομικές ανάγκες των Αθηναίων κυρίως των μεσαίων και κατώτερων λαϊκών στρωμάτων, αφού η τιμή του ήταν ιδιαίτερα προσιτή στο αγοραστικό κοινό: «Το κουλούρι έχει μακρύ παρελθόν. Δεν έχει όμως περγαμηνές ευγενείας. Δεν είναι γραμμένο στο «λίμπρο ντ' όρο» των προνομιούχων πλασμάτων. Σ' όλη του τη ζωή υπήρξε «τέκνον του λαού». [...] Στις ημέρες της φτώχειας ο ερωτευμένος φοιτητής κι ο άνεργος δουλευτής με μια πεντάρα αγοράζανε το ζεστό – ζεστό κουλούρι την ώρα που ο φούρνος το έβγαζε στην κυκλοφορία: το απόγευμα και τα μεσάνυχτα. Και με μιαν άλλη πεντάρα παίρνανε το εξαίσιο εκείνο κεφαλοτύρι που έσταζε βούτυρο κι έτσι δίνανε μια γερή βάση στις σωματικές τους δυνάμεις για τη συνέχεια της μάταιης ζωής. Οι ξενύχτηδες μάλιστα περιμένανε την ώρα που έβγαине η φουρνιά του μεσονυχτίου και πηγαίνανε στην Ομόνοια ή έξω από το Δημοτικό Θέατρο

³⁹ *Αθηναϊκά Νέα*, αρ. φ. 3503, 5 Μαΐου 1941

⁴⁰ Μάριος Κοκκώνης, *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος Ι: Ο αγώνας για την επιβίωση. Το επισιτιστικό και το οικονομικό πρόβλημα*, Αθήνα 2011, σ. 30

και παίρνανε τα κουλούρια του απογεύματος μια πεντάρα μαζί με το τυρί! ...».⁴¹ Αυτές οι μέρες όμως είχαν περάσει ανεπιστρεπτί. Τώρα οι κατακτητές, πέρα από το πλήθος των προβλημάτων που συσώρευσε η άφιξή τους στην Ελλάδα, καταδίκασαν τους Αθηναίους να μην μπορούν να προμηθευτούν ούτε ένα απλό κουλούρι.

Ένα άλλο μέτρο που εφαρμόστηκε για την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος ήταν η οργάνωση συσσιτίων, που λειτουργούν συστηματικά από το καλοκαίρι του 1941. Με την εποπτεία του υπουργείου Επισιτισμού, που ήταν υπεύθυνο για τη συγκέντρωση και τη διανομή τροφίμων, οργανώθηκαν συσσίτια από το κράτος. Δεν έλλειψε όμως και η ιδιωτική πρωτοβουλία. Η εκκλησία, ο Ερυθρός Σταυρός, ιδιωτικές επιχειρήσεις και φορείς, επαγγελματικές ενώσεις, αντιστασιακές οργανώσεις, όπως το ΕΑΜ (Εθνικό Εργατικό Απελευθερωτικό Μέτωπο), η Εθνική Αλληλεγγύη και η ΕΠΟΝ, οργανώνουν λαϊκά συσσίτια και τα τροφοδοτούν χάρη στις συνεχείς και επίμονες προσπάθειές τους. Αν και πρωταρχικό μέλημα των συσσιτίων ήταν η συντήρηση των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού, με προτεραιότητα τους μικρούς μαθητές, στην πραγματικότητα αποτέλεσε το μοναδικό μέσο επιβίωσης για πολλούς Έλληνες τα δύσκολα χρόνια της Κατοχής. Από την αρχή της Κατοχής μέχρι το τέλος του 1943 στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη λειτούργησαν περίπου 700 εστίες συσσιτίων, που βοήθησαν σημαντικά στην επιβίωση περίπου 400.000 ατόμων.⁴²

Αναμφίβολα τα μεγαλύτερα θύματα της επισιτιστικής κρίσης υπήρξαν τα παιδιά. Σε αυτή την ευαίσθητη ηλικία, που βρίσκονται, η σωστή διατροφή αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της ψυχοσωματικής τους ανάπτυξης. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο από τον πρώτο κιόλας μήνα της Κατοχής, όταν από την αγορά άρχισαν να λείπουν βασικά είδη διατροφής, εκφράζεται έντονη ανησυχία για την τύχη αυτών των παιδιών. Καθώς η κατάσταση μέρα με τη μέρα επιδειωνόταν, το μέλλον τους προδιαγραφόταν δυσοίωνα. Η εφημερίδα «Εστία», που κυκλοφόρησε στις 16 Μαΐου του 1941, σε πρωτοσέλιδό της αφιερώνει ένα αρκετά εκτεταμένο άρθρο «**διά το ελληνόπουλο**». Στην αρχή ο συντάκτης του άρθρου παραθέτει απόσπασμα από ομιλία, που έδωσε ο υπουργός Επισιτισμού σε ραδιοφωνικό σταθμό μια μέρα νωρίτερα, στην οποία θέτει

⁴¹ *Η Πρωία*, αρ. φ. 16-189, Παρασκευή 9 Μαΐου 1941

⁴² Μάριος Κοκκώνης, *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής*, Μέρος 1: Ο αγώνας για την επιβίωση. Το επισιτιστικό και το οικονομικό πρόβλημα, Αθήνα 2011, σ. 49-50

τις προτεραιότητες της κυβέρνησης, λαμβάνοντας υπόψη «την πλήρη εικόνα της ελληνικής πραγματικότητας και τις ανάγκες του ελληνικού λαού»: «Εις τον επισιτισμόν του τόπου θα τεθεί μια σειρά προτιμήσεως και η σειρά αυτή δέον να είναι η εξής: πρώτον, τα βρέφη και τα παιδιά, δεύτερον, οι ασθενείς, τρίτον, οι επανερχόμενοι εκ του μετώπου πολεμισταί και τέταρτον, ο λοιπός πληθυσμός. Πρέπει να σωθεί η ελληνική φυλή, την οποία άλλως θα ηπειλεί με εξολοθρευμόν ο επισιτισμός των μικρών παιδιών». Ο αρθρογράφος σχολιάζοντας τις δηλώσεις του υπουργού ταυτίζεται απόλυτα με τις απόψεις του τονίζοντας ότι η επιβίωση των παιδιών πρέπει να τεθεί σε πρώτη προτεραιότητα. Αυτή τη σκοπιμότητα άλλωστε εξυπηρετεί και η ύπαρξη δελτίων τροφίμων, ώστε αυτή την κρίσιμη για το έθνος στιγμή να μην επιβιώσουν μόνο οι εύποροι πολίτες, αλλά και οι ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού. Τέλος τονίζεται το μερίδιο ευθύνης των ενηλικών, οι οποίοι με προσωπικές θυσίες και στερήσεις πρέπει και αυτοί με τη σειρά τους να στρατευθούν στο αγώνα επιβίωσης των μικρών παιδιών: «Ο άρρωστος και η θηλαζόμενη μητέρα, ο επανερχόμενος στρατιώτης από το μέτωπον θα προτιμηθούν, αλλ' επάνω από όλους το παιδί και το βρέφος που αποτελούν το μέλλον και ασφαλίζουν την ύπαρξιν της ελληνικής φυλής. [...] Από του σημείου όμως τούτου προβάλλουν αι ιδικαί μας υποχρεώσεις. Το Κράτος δεν ημπορούσε να παραγνωρίζει, ότι η ύπαρξις επαρκεστέρων μέσων εις τινάς των πολιτών, εδημιούργει δι' αυτούς την δυνατότητα της καλλιτέτρας διατροφής. Διά τούτο και αποφάσισε την καθιέρωσιν νέου δελτίου καθ' όλην την Ελλάδα, δι' ένα έκαστον των πολιτών, δικαιούμενον εις ίσην μερίδα τροφής. Και από όλους μας πάλι ετέθει ως ανέκκλητος απόφασις, ότι θα προτιμηθεί το βρέφος και το παιδί. Η σχετική στέρησις διά τον δεμένον οργανισμόν του μεγάλου δεν είναι δυνατόν να έχει τας τραγικάς συνεπειάς που θα έχει εις τον αδιαμόρφωτον και ανίσχυρον οργανισμόν του μικρού. Διά τούτο και πρέπει να περιορίσομεν εις το ελάχιστον ημείς οι μεγάλοι τας εις τροφήν ανάγκας μας, διά να έχουν τα ελληνόπουλα γάλα, ψωμί, τυρί, βούτυρον, κρέας εις επαρκείς θρεπτικάς ποσότητας. Ας μη ξεχάσομεν ότι κάποτε εις την αρχαιότητα η ελονοσία υπέσκαψε και εξησθένησε τόσον τον εθνικόν οργανισμόν, ώστε επί πολλάς εκατονταετηρίδας αι συνέπειαι του κακού ν' αποτυπώνονται εις την εθνικήν μας ζωήν. Ας μην καταδικάσομεν εις πλήρη εξαφάνισιν την ελληνικήν φυλήν με την φυματίωσιν και διά την πρόσκαιρον ικανοποίησιν της πληρώσεως του στομάχου. Ας γίνουν σύνθημά μας οι λέξεις: τα πάντα διά το ελληνόπουλο.⁴³

⁴³ *Εστία*, αρ. φ. 18182, 16 Μαΐου 1941

Όσο περνά ο καιρός οι επισιτιστικές δυσχέρειες στην κατεχόμενη Ελλάδα αυξάνονται με επιταχυνόμενους ρυθμούς. Η Κυβέρνηση παρά τα μέτρα, που έλαβε, δεν κατόρθωσε να εξασφαλίσει την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς και τη συγκέντρωση των απαραίτητων για τη διατροφή των πολιτών αγαθών. Κάποιες φορές φαίνεται ανίκανη να αντιδράσει παρακολουθώντας τις δυσάρεστες εξελίξεις σαν απλός παρατηρητής. Αυτό το ζοφερό κλίμα δημιουργεί πρόσφορο έδαφος για εκδήλωση αντικοινωνικών φαινομένων, που όπως είναι φυσικό, έχουν πρώτα απ' όλα ως αρχικούς αποδέκτες τον πιο αδύναμο κρίκο του κοινωνικού ιστού, τα μικρά παιδιά. Η εφημερίδα «Εστία», σε φύλλο της που κυκλοφόρησε στις 12 Ιουλίου του 1941, φιλοξενεί άρθρο που κάνει λόγο για **την εκμετάλλευση των παιδιών**. Ειδικότερα αναφέρεται στο φαινόμενο των παιδιών ζητιάνων, που κάποιοι ασυνείδητοι τα εξαναγκάζουν να γίνονται επαίτες και να κυκλοφορούν στους δρόμους της Αθήνας ασθενικά και ρακενδύτα. Καθώς η ανεύρεση βασικών ειδών διατροφής γίνεται όλο και πιο δύσκολη, η εικόνα των ταλαιπωρημένων παιδιών μπορεί σε τέτοιες εποχές να προκαλέσει εντονότερα τον οίκτο των Αθηναίων πολιτών και οι ασυνείδητοι εκμεταλλευτές τους να αποσπάσουν πιο εύκολα το προσδοκώμενο ποσό. Όσο για την ταυτότητα των ασυνείδητων, που υποβάλλουν τα παιδιά σε αυτή την ταλαιπωρία, διευκρινίζεται ότι δεν είναι πάντα άτομα, που ανήκουν στο οικογενειακό περιβάλλον των παιδιών, άλλα άτομα που νοικιάζουν τα παιδιά εξαναγκάζοντάς τα να παίζουν το ρόλο του επαίτη. Ο αρθρογράφος επισημαίνει ότι όλο και πληθαίνουν στους δρόμους της Αθήνας τέτοια φαινόμενα, ενώ η αστυνομία δε φαίνεται να επεμβαίνει δραστικά για την εξάλειψή τους, όπως συνέβαινε σε παλαιότερες εποχές: «Αι στρατιαί των ζητιάνων πληθύνονται καθημερινώς με την ενίσχυσιν ρακενδύτων και ασθενικών παιδιών, τα οποία περιφέρονται από πρωίας μέχρι βαθείας νυκτός υπό των γονέων, των συγγενών ή των ενοικιαστών των ακόμη - διότι υπάρχει και αυτή η τάξις των επιχειρηματιών - διά να προκαλούν ευκολότερον τον επικερδή οίκτον των πολιτών. Άλλοτε η αστυνομία επενέβαινε δραστικώς και ημπόδιζε την συστηματικήν εκμετάλλευσιν των παιδιών από τους ασυνείδητους, εν πολλοίς φυσικούς προστάτας των. Και σήμερον, παρά την δυσχέρειαν των καιρών, λειτουργούν λαϊκά συσσίτια, όπου αι απορότεροι τάξεις εξασφαλίζουν δικαιωματικώς μίαν μερίδα φαγητού. Κατά συνέπειαν, ελλείπει η τυχόν προβληθησομένη δικαιολογία, καθ' ην η δίωξις των ρακενδύτων αυτών στρατιών σημαίνει ουσιαστικήν καταδίκην εις θάνατον».⁴⁴

⁴⁴ *Εστία*, αρ. φ. 18232, Παρασκευή 12 Ιουλίου 1941

Από το φθινόπωρο του 1941 ο υποσιτισμός των πρώτων μηνών έλαβε διαστάσεις πείνας. Καθώς ο ναυτικός αποκλεισμός των Άγγλων συνεχίζεται, κάθε αποστολή τροφίμων από το εξωτερικό καθίσταται αδύνατη. Μετά από συνεχείς πιέσεις και διαβήματα με την ανοχή των Βρεττανών, ύστερα από ιταλογερμανική συμφωνία, θα επιτραπεί η διοχέτευση 50.000 τόνων τροφίμων και ρουχισμού από την Τουρκία. Για το σκοπό αυτό ναυλώθηκε το τουρκικό πλοίο Κουρτουλούς, το οποίο από τα μέσα του Οκτωβρίου άρχισε να εκτελεί δρομολόγια προς τον Πειραιά. Σε κάθε του ταξίδι μετέφερε 1.500 – 1.800 τόνους οσπρίων και αποξηραμένων λαχανικών, με τους οποίους τροφοδοτήθηκαν τα λαϊκά συσσίτια. Για τον πολύπαθο ελληνικό λαό το συγκεκριμένο πλοίο γίνεται σύμβολο ελπίδας. Όμως το Γενάρη του 1942 το Κουρτουλούς βυθίστηκε στη θάλασσα του Μαρμαρά με 1.800 τόνους τροφίμων. Κατορθώθηκε να αντικατασταθεί από άλλο τουρκικό πλοίο, το Τουμπλού Μπουνάρ, το οποίο πραγματοποίησε δύο ταξίδια έως τις 27 Μαρτίου του 1942.⁴⁵ Ωστόσο αυτά τα δύο πλοία σε καμία περίπτωση δεν κάλυψαν τις επισιτιστικές ανάγκες των Ελλήνων. Μέχρι τον Αύγουστο του 1942 κατάφεραν να μεταφέρουν 15–20.000 περίπου τόνους τροφίμων, μηδαμινή ποσότητα για τις ανάγκες του αποδεκατιζόμενου πληθυσμού της Αθήνας.⁴⁶

Από τον Οκτώβριο του 1941 η πείνα βασιλεύει στα μεγάλα αστικά κέντρα και την πρωτεύουσα και οι θάνατοι αρχίζουν να πολλαπλασιάζονται με γοργούς ρυθμούς. Η εφημερίδα των Τρικάλων «Θάρρος», που κυκλοφόρησε την Τετάρτη στις 29 Οκτωβρίου του 1941, σε κεντρικό της άρθρο κάνει λόγο για «**την Αυτού Μεγαλειότητα, την πείνα**», που αποτελεί πλέον αναπόσπαστο μέρος της ελληνικής πραγματικότητας: «Η Πείνα φόρεσε το στέμμα της και μας «ανηγγέλθει». Και ήρθε. Στυγνή, σκληρή, αμείλικτη, όπως όλοι οι δυνάσται, όπως όλοι οι τύραννοι, που δεν ξέρουν το έλεος και τον οίκτο, την συνδιαλλαγή και την επιείκεια. Πτοημένοι, τρομοκρατημένοι, εμβρόντητοι - γεμάτοι κατάπληξη, μερικοί – γονατίζουμε και φιλούμε με δέος κι ευλάβεια τα κράσπεδα της πορφύρας της. Στο χρηματιστήριο της ζωής, όπου είχαν παρεισφρήσει νόθοι συνδυασμοί και καταστάσεις ψεύτικες, εσημειώθη άγριο κατρακύλισμα όλων των άλλων «αξιών» και μόνον τα «χαρτιά» της

⁴⁵ Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974/Κατοχή: η μεγάλη νύχτα*, Αθήνα 2011, τ. 1, σ. 191

⁴⁶ Μάριος Κοκκώνης, *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος Ι: Ο αγώνας για την επιβίωση. Το επισιτιστικό και το οικονομικό πρόβλημα*, Αθήνα 2011, σ. 39

γαστρονομίας περνούν κι ανεβαίνουν κάθε μέρα και ψηλότερα...». ⁴⁷Οι πολίτες επιδίδονται σ' ένα συνεχή αγώνα για επιβίωση σε καθημερινή βάση. Την τραγική θέση, στην οποία έχει περιέλθει ο ελληνικός λαός, την πιστοποιεί και η εισήγηση μέλους της Ακαδημίας Αθηνών, του καθηγητή Γεώργιου Σκλαβούνου, απόρριψης του αιτήματος του Γερμανού καθηγητή της βιολογίας Χάρτμαν για ίδρυση υδροβιολογικού εργαστηρίου στην Αθήνα το φθινόπωρο του 1941: «...Δύναται τις να ερωτήσει τον κ. Χάρτμαν, οποίον ενδιαφέρον θα παρείχεν εις την Ελλάδα η ίδρυσης τοιούτου βιολογικού ιδρύματος, εφ' όσον η Ελλάς ευρίσκεται εις τοιαύτην αθλίαν κατάστασιν, αιμοσταγής και λιμώττουσα...Αλλά πώς να συζητήσωμεν περί τοιούτων ζητημάτων και να λάβωμεν προσηκούσας αποφάσεις, αφού διά να έλθωμεν εις συνεδρίασιν της Ακαδημίας θα συναντήσωμεν εις κάθε γωνίαν του δρόμου σκιάς ανθρώπων ετοιμοθανάτων εκ πείνης και εξ επιθανατίου ρόγχου; Ο κύριος Χάρτμαν θα έκαμνε πολύ ευάρεστον και χριστιανικότερον έργον αν, αντί της προτάσεώς του ταύτης, συνίστα εις το πανίσχυρο Ράιχ να χορηγήσει ολίγον άρτον...και να αφήσει ολίγας ελαιάς και σταφίδας παραγομένας εν τη περιοχή της ελληνικής γης, υπέρ του γενναίου αλλά ατυχήσαντος ελληνικού λαού...». ⁴⁸

Από τα μέσα του 1941 οι δρόμοι της κεντρικής περιοχής των Αθηνών γέμισαν από ρακένδυτα σκελετωμένα άτομα. Η πείνα, όσο πλησιάζει ο χειμώνας, γίνεται πιο έντονη. Ο υποσιτισμός των πρώτων μηνών εξελίχθηκε το χειμώνα του 1941-42 σε πραγματική λιμοκτονία. Το δίμηνο Δεκεμβρίου 1941- Φεβρουαρίου 1942 ο λιμός θα φτάσει στο αποκορύφωμά του. Η Αθήνα και τα άλλα μεγάλα αστικά κέντρα ζουν εφιαλτικές στιγμές. Ο τρομερός εκείνος χειμώνας άφησε ανεξίτηλα τα δημογραφικά και ψυχολογικά του σημάδια του στη ελληνική κοινωνία για χρόνια. Η πείνα θερίζει τους πολίτες. Περισσότερο πλήττονται τα μεσαία και κατώτερα στρώματα του πληθυσμού. Δεν είναι λίγοι εκείνοι που πέφτουν το βράδυ να κοιμηθούν τελείως νηστικοί. Άνθρωποι κινούμενοι από το ένστικτο της αυτοσυντήρησης ψάχνουν ακόμα και τα σκουπίδια με την ελπίδα να βρουν κάτι, για να κρατηθούν στη ζωή. Στην αγορά της οδού Αθηνάς το πλήθος των πεινασμένων που περιφερόταν ξαφνικά επιτιθόταν στα εμπορεύματα φτωχών βιοπαλαιστών, που πουλούσαν αυτοσχέδια γλυκίσματα από χαρουπόμελο και μπομποτάλευρο. Συχνό επίσης ήταν το θέαμα άνθρωποι να βαδίζουν

⁴⁷ Εφημερίδα των Τρικάλων «*Θάρρος*», αρ. φ. 10559, 29 Οκτωβρίου 1941

⁴⁸ Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι 1830 – 1966*, Αθήνα 1999, σ. 340

με δυσκολία στο δρόμο και να καταρρέουν από την εξάντληση αφήνοντας την τελευταία τους πνοή στη μέση του δρόμου.

Το δριμύ ψύχος εκείνου του χειμώνα καθιστά το σκηνικό ακόμα πιο εφιαλτικό. Το θερμόμετρο κατεβαίνει κάτω από το μηδέν. Το ρεύμα κόβεται από νωρίς το πρωί μέχρι τις 6 το απόγευμα, γιατί δεν υπάρχει λιγνίτης για το ηλεκτρικό εργοστάσιο. Οι συγκοινωνίες δε λειτουργούν, με αποτέλεσμα οι πολίτες να αναγκάζονται να διανύσουν χιλιόμετρα, για να πάνε στις δουλειές τους. Τα κοκαλιασμένα πτώματα στους δρόμους της Αθήνας αποτελούσαν καθημερινό φαινόμενο. Μια και η ξυλεία είχε επιταχθεί από τις αρχές Κατοχής, τα φέρετρα ήταν δυσεύρετα. Το ίδιο και τα μεταφορικά μέσα. Τα πτώματα μεταφέρονται από τους οικείους τους με χειράμαξες, δηλαδή με μικρά καροτσάκια που τα έσπρωχναν οι ίδιοι οι συγγενείς σε ημιθανή κατάσταση πολλές φορές εξαντλημένοι από την πείνα. Σε πολλές περιπτώσεις οι συγγενείς εναπόθεταν κρυφά τα πτώματα των προσφιλών τους προσώπων στο πεζοδρόμιο, αφαιρώντας τους τις ταυτότητές τους, για να κρατήσουν το δελτίο τροφίμων του νεκρού. Αυτή η μερίδα φαγητού εκείνες τις δύσκολες ώρες τους ήταν πολύτιμη για τη δική τους επιβίωση. Έτσι δεν ήταν λίγες οι φορές που η αστυνομία ή ο δήμος περισυνέλλεγαν τους νεκρούς. Στο τέλος του 1941 η θνησιμότητα είχε τόσο αυξηθεί, ώστε για την ταφή ανοίγονταν μεγάλοι λάκκοι, στους οποίους θάβονταν ομαδικά οι νεκροί κάθε μέρας. Ακόμα και οι διάδρομοι των νεκροταφείων χρησιμοποιήθηκαν για ταφή νεκρών. Λάκκοι ταφής σκάβονταν και γύρω από την Αθήνα χωρίς την άδεια της εκκλησίας. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι, ενώ τον Απρίλιο του 1941 θάβονταν στα νεκροταφεία της πρωτεύουσας κατά μέσο όρο 40 νεκροί ημερησίως, ο μέσος όρος το Δεκέμβριο του ίδιου έτους φτάνει τα 180 άτομα.⁴⁹

Αυτό το ζοφερό κλίμα μεταφέρει με ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο η λογοτέχνης Ρίτα Μπούμη Παπά στο διήγημά της «Στις σχάρες της Ομόνοιας»: *«Αν είχες κότσια κι όρεξη να κάνεις μια δυο βόλτες στην Αθήνα, θα δεις με τα μάτια σου πόσο φρικτό κακούργημα είναι ο πόλεμος. Λιτανείες από σκέλεθρα και βρυκολάκους. Λάζαροι πλήθος, πιάνονται αγκαλιά για στήριγμα, πλανιούνται στους κεντρικούς δρόμους και κλαίνε μ' ένα παράπονο που σφάζει. Και λες: από μουστακαλήδες άντρες βγαίνει ένα τέτοιο κλάμα γοερό ή από μικρά παιδάκια; Κλαίνε άνθρωποι με λυγμούς. Φωνάζουνε «πεινάω». Όχι, όχι δεν προσποιούνται. Ας λένε μερικοί διαβάτες δύσπιστοι, δίχως*

⁴⁹ Κώστας Μπίρης *Αι Αθήναι 1830 – 1966*, Αθήνα 1999, σ. 337

καρδιά. Βγαίνουν χιλιάδες άνθρωποι κάθε μέρα, για να παλέψουν με το θάνατο στους δρόμους. Η κραυγή «πεινάω» ανατριχιάζει τα βράδια του χειμώνα. Χτυπάει τα κλειστά παντζούρια, τα τζάμια που 'ναι σκεπασμένα με μαύρες και μπλε κόλλες χαρτί, για το συσκοτισμό, που 'ναι αυστηρός πολύ».⁵⁰ Η ίδια ακριβώς εικόνα αποτυπώνεται στο πεζογράφημα του Ασημάκη Πανσέληνου «Τότε που ζούσαμε», ένα βιβλίο αναμνήσεων, αυτοβιογραφικού χαρακτήρα, που στηρίζεται σε προϋπάρχουσες σημειώσεις και ημερολογιακές εγγραφές του συγγραφέα: «Χειμώνας του 41 με 42. Τώρα πεινώ και φοβάμαι. Η Αθήνα ρημάζει μέρα με τη μέρα. Οι δρόμοι είναι γεμάτοι σκουπίδια. Οι άνθρωποι ζαρώνουν και τρέχουν να ζεσταθούν. Πολλοί φορούν τις ρόμπες τους για πανωφόρια. Κάποιοι είναι τυλιγμένοι με τσουβάλια και εφημερίδες. Κόπηκε και το ηλεκτρικό ρεύμα κατόπιν από το ψωμί...».⁵¹ Η Λιλίκα Νάκου σε διήγημά της κάνει ειδική αναφορά στο πλήθος των πεινασμένων το χειμώνα του 42, που αναζητούν απεγνωσμένα τροφή στους κάδους των σκουπιδιών: «Α, αυτή η Ομόνοια ... Είναι η πλατεία που ο Ηλεκτρικός Σιδηρόδρομος ξέβραζε κείνον τον χειμώνα, από τον Πειραιά και τους συνοικισμούς του, έναν κόσμο κολάσεως. Έναν κόσμο ανθρώπων πειναλέων, σκελετωμένων, με μάτια έξαλλα, που, μόλις φτάνανε στην Αθήνα, τρέχανε αμέσως στους ντενεκέδες των σκουπιδιών, για να φάνε. Σα να μην είχε σκουπίδια ο Πειραιάς, για να ψάξουν εκεί να φάνε».⁵² Ακόμα και την παραμονή της πρωτοχρονιάς το φοβερό εκείνο χειμώνα, όπως καταδεικνύεται από το ημερολόγιο της Ιωάννας Τσάτσου, ο κόσμος δε φαίνεται να διατηρεί ίχνος αισιοδοξίας: «31 Δεκεμβρίου 1941: Παραμονή Πρωτοχρονιάς. Κλείσαμε αργά το γραφείο της οδού Βύρωνος και κίνησα πια για το σπίτι. Προχωρούσα μέσα στην παγωμένη νύχτα. Το σκοτάδι ήταν πηχτό. Που και που ακούονταν κάτι σαν κλάμα, σαν παράπονο. Φανταζόμουν σκελετωμένα χέρια να τεντώνονται ζητώντας κάτι, που ήμουν σε απόλυτη αδυναμία να τους δώσω. Ούτε η πιο μηδαμινή ελπίδα μπορεί να εισχωρήσει. Οι Γερμανοί θριαμβεύουν παντού. Κ' αυτή η πείνα, σαν ομαδική εξόντωση της φυλής, μας σκοτώνει όλους μας».⁵³

Ωστόσο, αν και οι Έλληνες βιώνουν τόσο δύσκολες καταστάσεις, βρίσκουν το κουράγιο να διακωμωδούν την κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Γελοιογραφίες κυκλοφορούσαν εκείνη την περίοδο στον κατοχικό τύπο, άμεσα εμπνευσμένες από το

50 Ρίτα Μπούμη Παπά, *Όταν πεινούσαμε και πολεμούσαμε – Διηγήματα (1941-1945)*, Αθήνα 197, στο: *Πολεμικός Τύπος / Ο μεγάλος λιμός*, τ.18

51 Ασημάκης Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε*, Αθήνα 1974

52 Λιλίκα Νάκου, «Ελενίτσα», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ.26

53 Ιωάννα Τσάτσου, *Φύλλα Κατοχής*, Αθήνα 1991, σ. 33

κλίμα στέρησης και την έλλειψη βασικών καταναλωτικών ειδών, προσφέροντας άφθονο γέλιο στους αναγνώστες, που το είχαν τόσο ανάγκη σ' αυτούς τους χαλεπούς καιρούς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η γελοιογραφία του Κ. Παυλίδη που έχει για πρωταγωνίστρια τη γνωστή ηρωίδα από το ομώνυμο έργο του Δημήτρη Ψαθά «Μαντάμ Σουσού». Στη γελοιογραφία η μεγαλομανής ξιπασμένη ηρωίδα, φορώντας το μικρό καπελάκι της με το φτερό με τη μύτη της ελαφρά σηκωμένη και κρατώντας το σκυλάκι της από το λουρί, εμφανίζεται να μην καταδέχεται να σταθεί στην ουρά με τον «πτωχό λαουτζίκο», για να προμηθευτεί τα αναγκαία από κάποιο παντοπωλείο και την παρακάμπτει. Κάποιος από την ουρά την επιπλήττει: «Άστα αυτά, κυρά μου!», της φωνάζει. «Αν θες να πάρεις λάδι, πρέπει να μπεις στην ουρά». Η Σουσού όμως αγέρωχη κάνει ότι δεν καταλαβαίνει. Περιφρονεί και προσβάλλει τον κόσμο γύρω της: «Πφ! Σαχλοί, πειναλέοι! Που σκοτώνεστε από τις πέντε το πρωί, για να πάρετε λίγο λαδάκι!», τους λέει με έπαρση. Αρνούμενη να παραδεχτεί τις πιεστικές επισιτιστικές της ανάγκες απομακρύνεται από το παντοπωλείο καλώντας το σκυλάκι της «να πάνε στο «πετρογκράντ», να του δώσει δυο αυγά χτυπητά με γάλα.⁵⁴ Εκείνη την εποχή είναι αλήθεια ότι η συγκεκριμένη ηρωίδα αγαπήθηκε πολύ από τον κόσμο. Ξεκίνησε ως ευθυμογράφημα στο προπολεμικό εβδομαδιαίο περιοδικό «Θησαυρός» με τίτλο «Βίος και πολιτεία της Μαντάμ Σουσού» και δυο χρόνια μετά ο εμπνευστής της, ο Δημήτρης Ψαθάς, έκανε μια συρραφή των αυτοτελών περιπετειών της και τις εξέδωσε σε βιβλίο. Αν και κυκλοφόρησε τον Οκτώβριο του 1940 μέσα στην κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου σε δύο τόμους, «Βούθουλας» και «Κολωνάκι», πούλησε 4.000 αντίτυπα και εξαντλήθηκε μέσα σ' ένα μήνα. Η φιγούρα της ενέπνευσε πολλούς γελοιογράφους της εποχής, αναμεσά τους και τον κορυφαίο του είδους Φωκίωνα Δημητριάδη, στενό φίλο και συνεργάτη του Δημήτρη Ψαθά, ο οποίος άρχισε να την παρουσιάζει στην πρώτη σελίδα των «Νέων» στις πολεμικές γελοιογραφίες του.⁵⁵

Παράλληλα και στα αθηναϊκά θέατρα κατά τη διάρκεια της Κατοχής τα νούμερα των επιθεωρήσεων δεν έμειναν ανεπηρέαστα από το κλίμα της εποχής. Τα περισσότερα έχουν σαν βασική θεματολογία τους την πείνα και τις στερήσεις, που βίωσε ο ελληνικός λαός. Ο «Πρωινός Τύπος» σε φύλλο του, που κυκλοφόρησε στις 3

⁵⁴ Μάριος Κοκκώνης, *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος I: Ο αγώνας για την επιβίωση. Το επισιτιστικό και το οικονομικό πρόβλημα*, Αθήνα 2011, σ. 43

⁵⁵ Λένα Νίτσιου, «Η ιστορία της «Μαντάμ Σουσού»», στο: Δημήτρη Ψαθά, *Μαντάμ Σουσού*, Αθήνα 2006, σ. 28, 30

Φεβρουαρίου του 1942, κάνει εκτενή αναφορά «στη μεγαλειώδη παράσταση του «Φανού των Συντακτών», που ανέβηκε στο θέατρο Κοτοπούλη δύο μέρες νωρίτερα. Η εφημερίδα αναφέρει ότι η παράσταση «εδόθη με ηλεκτρικόν φως κατόπιν ειδικής αδείας και ήρχισε την 11ην πρωινήν». Μάλιστα ο γνωστός ηθοποιός Βασίλης Λογοθετίδης προλόγισε την παράσταση. Το κείμενο, με το οποίο απευθύνθηκε στο αθηναϊκό κοινό, είχε ποιητική μορφή: « Κυρίες μου και κύριοι, Φέτος που τόσα πράγματα μεσ' στη ζωή μας γύρισαν κι όλου του κόσμου άλλαξε στ' αλήθεια η κατάσταση και οι σελίδες του Φανού που κόσμο εσατίρισαν, αλλάζανε προορισμό και εγίνηκαν παράστασις. Έτσι θα φέξει ο Φανός και άνευ συσκοτίσεως με την καινούρια του μορφή της επιθεωρήσεως...». Η εφημερίδα «δια την τέρψιν των Αθηναίων, οι οποίοι δεν εδυνήθησαν να παρακολουθήσουν την μοναδικήν αυτήν παράστασιν», παραθέτει μερικές σκηνές από αυτήν. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα τρία από τα τέσσερα αποσπάσματα από τα νούμερα που δημοσιεύτηκαν στον «Πρωινό Τύπο» περιστρέφονται γύρω από την πείνα και τις δυσμενείς επιπτώσεις της γερμανικής Κατοχής στις ζωές των Ελλήνων. Είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί ότι, αν και η παράσταση σατιρίζει σε μεγάλο βαθμό «τη νέα τάξη πραγμάτων», που επιχείρησαν να εγκαθιδρύσουν οι Γερμανοί στην Ελλάδα, εμφανίζονται να την παρακολούθησαν, πέρα από το ζεύγος Τσολάκογλου, Ιταλοί και Γερμανοί ανώτατοι αξιωματούχοι: «ο κ. Ντεσάντο, εκπροσωπών τη Α. Ε. τον πληρεξούσιον της Ιταλίας μετά της κυρίας του, οι διευθυνταί των γραφείων τύπου της γερμανικής και ιταλικής αντιπροσωπείας κ. κ. Παττουέλι και Σβέρμπερ και ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί».

Στο πρώτο από τα σκετς, που δημοσιεύει η εφημερίδα, πρωταγωνιστές ήταν ο Μαρράτ και η Κοτοπούλη και έφερε τον τίτλο «Αντίο όνειρα». Ένα ζευγάρι καθισμένο στην κρεβατοκάμαρα του σπιτιού του επιχειρεί ένα νοερό ταξίδι με τρένο. Η ονειροπόλησή τους διακόπτεται απότομα, γιατί διαπιστώνουν ότι ο πόλεμος τους έχει στερήσει τα πάντα, ακόμα και το δικαίωμα στο όνειρο! Στο τέλος του σκετς ο Μυράτ απευθυνόμενος στη θεατρική του σύζυγο καταλήγει: «Και πάλι πρέπει να 'μαστε ευχαριστημένοι. Άλλοι θυσιάζουνε τη ζωή τους... Εμείς θα θυσιάσουμε μονάχα τα όνειρά μας...».

Το δεύτερο νούμερο έφερε τον τίτλο «Τα πνευματικά συσσίτια». Εκεί διακωμωδούνται τα συσσίτια, που οργανώνονταν για τα σώματα των ηθοποιών. Ένας μάγισσας δηλώνει σε δύο κυρίες της αριστοκρατίας, που βοηθούσαν στη διανομή του φαγητού, ότι σκέφτεται να παραιτηθεί, γιατί δε μπορεί να αντέξει άλλο τις ιδιοτροπίες

των ηθοποιών: «Ηθοποιοί και συγγραφείς και τόσοι άλλοι μ' όλο το δίκιο τους μερίδες απαιτούν. Έρχοντ' αράδα κι ενώ βράζει το τσουκάλι, στήνουν καβγάδες κι όλη ώρα συζητούν. Όταν παίρνουν το φαί τους, έχουν όλοι αντιρρήσεις και αυτό, γιατί καθένας έχει και άλλες απαιτήσεις. Ο Βεάκης πρώτα πρώτα έρχεται με το χαβά του κι απαιτεί διπλή μερίδα, να μη χάσει τα κιλά του. Κι η Ελένη η Παπαδάκη τους περνάει πλέον όλους κι απαιτεί, για να χορτάσει, ρόλους, ρόλους, ρόλους, ρόλους.[...] Και ο Μινωτής ο Αλέκος μετά πείνας αυθαιρέτου προτιμά να ροκανίζει το κρανίο του Αμλέτου. Τώρα όμως τρώνε όλοι μια ρεβίθι μια φασόλι κι όπως είναι και σωστό λένε κι ένα ευχαριστώ».

Το τρίτο νούμερο ήταν μια παρωδία της γνωστής τραγωδίας του Ευριπίδη «Ιφιγένειας εν Ταύροις», προσαρμοσμένη στην υπάρχουσα πραγματικότητα. Όπως αναφέρει ο δημοσιογράφος, ήταν ένα από τα ωραιότερα σκετς και σημείωσε εξαιρετική επιτυχία. Ο ευθυμογράφος, που έγραψε το κείμενο, με την ευρηματικότητά του και το ιδιαίτερο ταλέντο του παραφράζοντας τον τίτλο της γνωστής τραγωδίας έδωσε στο συγκριμένο νούμερο της επιθεώρησης τον τίτλο «Ιφιγένεια εν Μαύροις». Η γνωστή ηρωίδα δεν εμφανίζεται να ζει στην αφιλόξενη χώρα των Ταύρων, ούτε βγαίνει απ' το ναό της θεάς Αρτεμής στη σκηνή. Κατοικεί σε μια συνοικία της Αθήνας σ' ένα χαμηλό σπίτι μαζί με τον αδερφό της τον Ορέστη. Στον πρόλογο του έργου, όπως γίνεται σε μια κλασική τραγωδία, εκθέτει το πρόβλημά της. «Στα δοξασμένα σοκάκια των Πετραλώνων» υπήρχε μια φήμη ότι ο Γκίκας ο χασάπης πουλούσε κρέας ταύρου «προς χιλίας δραχμάς την οκάν». Έτσι έστειλε τον αδερφό της τον Ορέστη να προμηθευτεί λίγο. Αλλά επειδή ο Ορέστης είχε να εμφανιστεί τρεις ολόκληρες ημέρες, πήγε να τον αναζητήσει. Ο χορός μπαίνει στη σκηνή και η κορυφαία του χορού κάνει επίκληση στην Παναγία με την ελπίδα να γλιτώσει από την πείνα, που μάστιζε το σύνολο του πληθυσμού: «Ω Παναγία βόηθα να βρούμε λίγη κολοκύθα». Ο χορός ζητά να πληροφορηθεί από την Ιφιγένεια αν έμαθε κάτι για τον Ορέστη. Ωστόσο πάντα η συζήτηση περιστρέφεται στο έντονο επισιτιστικό τους πρόβλημα: «Ξεκίνησα για λίγο γάλα κι έμεινα η άμοιρη μπουκάλα. [...] Αλίμονο γειτόνισσες έφαγα τα σοκάκια, ο νους μου ολούθε εστράφει, μα ούτε τον Ορέστη βρίσκω ούτε τον φίλο του τον Πιλάφη. Χαμός. Ας ήταν να χαθώ, αφού η μοίρα μου τ' ορίζει, ούτε για δείγμα δε μου βρίσκονται πενήντα δράμια ρύζι». Σε λίγο εμφανίζεται ο αγγελιοφόρος στη σκηνή, ο οποίος τους μεταδίδει την πληροφορία ότι εκεί παρακάτω μοίραζαν φέτα. Οι γυναίκες του χορού σπεύδουν αμέσως και τις ακολουθεί και η Ιφιγένεια. Στη σκηνή κάνουν την

εμφάνισή τους ο Ορέστης και ο Πυλάδης. Ο Ορέστης φαντάζεται ότι τον καταδιώκουν οι Ερινύες, που δεν είναι άλλοι από τους μαυραγορίτες της εποχής: «Τα πόδια μου λυγούν, μαυραγορίτες και μεσίτες ξανά με κυνηγούν. Ω νάτος! Νάτος πάλι αυτός με το τσουβάλι, μου δίνει ένα φασόλι και μου ζητά το πορτοφόλι! [...] Δε θέλω βρε κουκιά πέντε χιλιάδες την οκά μπουκιά. Να κι άλλος! Κι άλλος ένας και τούτο δω που λήσταρχο τον λες, δίνει φακές». Ενώ ο Ορέστης και ο Πυλάδης μπαίνουν στο σπίτι του Γκίκα του κρεοπώλη, οι γυναίκες του χορού επιστρέφουν στη σκηνή κουτσαίνοντας και κρατώντας τα πλευρά τους. Το χορικό άσμα της κορυφαίας του χορού απηχεί την άδοξη περιπέτειά τους: «Ωϊμέ καημέ στερνή μου ελπίδα πέτα, ώσπου να μου φτάσει η σειρά, του σώθηκε η φέτα». Ο χορός θρηνεί για το πάθημά του: «Ωϊμέ καημέ τα ίδια και τα ίδια μου σπάσαν τα παΐδια». Στο μεταξύ ο αγγελιοφόρος μπαίνει για δεύτερη φορά στη σκηνή φέρνοντας νέα για τον Ορέστη και τον Πυλάδη. Δυστυχώς και αυτοί δεν είχαν καλύτερη τύχη. Όχι μόνο δεν κατάφεραν να προμηθευτούν τίποτα, αλλά επιπλέον ο χασάπης και οι άλλοι μαυραγορίτες τους έσπασαν στο ξύλο, στέλνοντας μάλιστα τον Πυλάδη στο νοσοκομείο. Στη συνέχεια ο Ορέστης κάνει την εμφάνισή του, όμως η αδερφή του, βλέποντάς τον μαυρισμένο από το ξύλο, αδυνατεί να τον αναγνωρίσει. «Ποιος είσαι ξένε;», τον ρωτά, «δεν μπορώ να στοχαστώ» και ο Ορέστης απαντά: «με κάνανε παστό». Έπειτα από μια στιχομυθία στο τέλος κατορθώνουν να αναγνωριστούν. Όμως τα βάσανά τους δεν τελειώνουν εδώ. Η Ιφιγένεια κουρασμένη, καθώς πήρε τους δρόμους, για να βρει τον Ορέστη, και εξαντλημένη από την πείνα δεν έχει τη δύναμη να γυρίσει με τα πόδια στο σπίτι της «τέρμα Ιπποκράτους». Τότε εμφανίζεται στη σκηνή ως από μηχανής Θεός ένας άνθρωπος με καροτσάκι, ο οποίος αναλαμβάνει να την μεταφέρει στο σπίτι της.⁵⁶

Αξιίζει να σημειωθεί ότι εκείνη την περίοδο ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού επιβίωνε διατρεφόμενο με τρόφιμα θρεπτικής αξίας 500 περίπου θερμίδων την ημέρα αντί των 2000 – 2.500 τουλάχιστον θερμίδων που είναι το βασικό όριο συντήρησης ενός ατόμου. Ένα φασκόμηλο ή ένα τσάι του βουνού κάποιο χόρτο μαζί με λίγο κρασί αποτελούσαν τη μοναδική τροφή χιλιάδων Αθηναίων και κατοίκων μεγάλων επαρχιακών πόλεων. Τα παιδιά με τη σειρά τους ζουν το δικό τους δράμα. Η σωστή διατροφή, όπως είναι γνωστό, κατά την παιδική ηλικία αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη ενός υγιούς οργανισμού. Ωστόσο επί μήνες περίπου 500.000 νήπια και 1.200.000 παιδιά διατρέφονται με 290-300 θερμίδες την ημέρα. Εξασθενημένα παιδιά

⁵⁶ *Πρωινός Τύπος*, αρ. φ. 87, 3 Φεβρουαρίου 1942

ήδη από την ηλικία των 6 ετών παρουσιάζουν έντονη τριχοφυΐα. Τα νεογέννητα εμφανίζονται στη ζωή με εντελώς αντικανονικό βάρος και διάπλαση. Στα βρεφοκομεία παρουσιάζουν ισχυρή ροπή προς ραχίτιδες. Η έλλειψη γάλακτος προκαλούσε αθρόους θανάτους σε νήπια. Οι μητέρες δεν έχουν γάλα να θηλάσουν τα παιδιά τους. Τα παιδιά πεθαίνουν σωρηδόν. Τα οιδήματα πείνας, που οφείλονταν στον υποσιτισμό και κυρίως στην έλλειψη λαδιού, ήταν πάρα πολλά και τις περισσότερες φορές είχαν άσχημη κατάληξη.⁵⁷ Καθημερινά πλήθος ανηλίκων συνέρρεαν στο κέντρο της Αθήνας με την ελπίδα να βρουν κάτι φαγώσιμο ακόμα και αν προερχόταν από τα σκουπίδια: *«Μπουλούκια παιδιά ζητιάνευαν στους δρόμους και αρπούσαν ό,τι βρίσκαν που να μασιέται [...] Τα παιδάκια λεηλατούσαν τους σκουπιδοτενεκέδες από τα γύρω εστιατόρια των Αθηνών και του «Αβέρωφ» που τρώγαν οι Γερμανοί. Φέρνανε το περιεχόμενο και το άφηναν σε μια κόγχη αντίκρυ από το υπουργείο των Ναυτικών. Πατατόφλουδες, κρεμμυδόφυλλα, ρίζες από μαρούλια και λάχανα, σάπια μήλα, κόκκαλα κι αποφάγια μαγειρεμένα, ψωμοκόμματα βουτηγμένα στις σάλτσες και ό,τι άλλο μπορούσε να μασηθεί».*⁵⁸ Το θέαμα των πεινασμένων παιδιών είναι ανυπόφορο και πληγώνει τους Έλληνες. Καθώς η πραγματικότητα φαντάζει εφιαλτική, η ευαίσθητη ψυχή της Ιωάννας Τσάτσου θα αναζητήσει διαφυγή στο όνειρο, μη μπορώντας να βλέπει άλλο γύρω της τα παιδιά να λιμοκτονούν: *«25 Νοέμβρη 1941: Είναι νύχτα. Κρύο, χιονιάς, πείνα. Τι θα γίνει με την πείνα; Τι θα γίνει με την πείνα των παιδιών;»* αναρωτιέται η συγγραφέας. *«Εβλεπα το πιο θαυμάσιο όνειρο. Ένα πολύ μακρύ τραπέζι στολισμένο με τα πιο όμορφα φαγητά και γλυκά. Στην κορυφή καθόταν ο μικρός Χριστός και γύρω τα άπειρα ελληνόπουλα. Όλα έτρωγαν με βουλιμία και απόλαυση, πασαλειμμένα ως τ' αυτιά. Ανάμεσά τους πολλοί μικροί μου φίλοι μου έκλειναν το μάτι χαρούμενα. Ξύπνησα με το αίσθημα ότι έβγαινα από τον παράδεισο και βούλιαζα σιγά, ζύπνια, σ' ένα γνώριμο εφιάλη. Το δωμάτιό μου είναι παγωμένο. Πεινώ. Ποτέ δε σηκώνομαι από το τραπέζι χορτάτη».*⁵⁹

Τους τρομερούς εκείνους μήνες το κρέας ήταν ένα προϊόν εντελώς δυσεύρετο στην αγορά. Οι Αθηναίοι αναγκάζονται να καταναλώσουν άλλου είδους κρέατα, προκειμένου να επιβιώσουν, που σε άλλες εποχές κάτι τέτοιο θα ήταν αδιανόητο. Μάλιστα στην Αθήνα λειτουργούσε κρεοπωλείο που πούλαγε αλογίσιο κρέας. Ο

⁵⁷ Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορίας της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974/Κατοχή: η μεγάλη νύχτα*, Αθήνα 2011, τ. 1 σ. 188

⁵⁸ Ασημάκης Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε*, Αθήνα 1974

⁵⁹ Ιωάννα Τσάτσου, *Φύλλα Κατοχής*, Αθήνα 1991, σ. 27

Κώστας Βάρναλης σε χρονογράφημά του, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Πρωία» στις 6 Φεβρουαρίου του 1942, κάνει ειδική μνεία σε αυτό: «Το μοναδικό αλογοκρεοπωλείο της Αθήνας», παρατηρεί, «δεν κάνει χρυσές δουλειές. Γιατί ο κόσμος δεν το έχει συνηθισμένο το αλογίσιο κρέας. Κι όχι μονάχα το αποφεύγει, αλλά και φοβάται μήπως το μοσχαρίσιο, που βρίσκει» είναι κι αυτό αλογίσιο». ⁶⁰ Παράλληλα ασυνείδητοι πολίτες, εκμεταλλευόμενοι την πείνα του κόσμου, φτάνουν στο σημείο να κλέβουν γαϊδούρια και να πωλούν το κρέας τους για μοσχαρίσιο. Αυτή την πραγματικότητα αποτυπώνει ο Βάρναλης σε άλλο χρονογράφημά του με τίτλο «Οι δεκατρείς όνοι...», που δημοσιεύτηκε στις 13 Μαρτίου του 1942: «Συνελήφθει, κατά το ανακοινωθέν, μια σπείρα από «ονοκλέπτας», όπως θα λέγανε οι αττικίζοντες, ή «γαϊδουροσύρτες, όπως θα έλεγε ο λαός»[...] Οι γαϊδουροσύρτες της σπείρας είχανε ρημάξει τα χωριά της Αττικής. Δεν αφήσανε γάιδαρο για γάιδαρο. Αφού σε μια «παρτίδα» μέσα, η Αγορανομία κατέσχεσε 50 ποδάρια! Σφάζανε τ' αγαθά ζώα, τα γδέρνανε και πουλούσανε το κρέας και τον πατσά τους και τα πόδια τους για μοσχαρίσια». ⁶¹

Στο διήγημα της Λιλίκας Νάκου με τον τίτλο «Έτσι λοιπόν είναι η ζωή μας;» μια οικογένεια, που διαμένει στην Αθήνα, αναγκάζεται να πουλήσει το γάιδαρό της, τον Ψαρή, προκειμένου να επιβιώσει. Το δωδεκάχρονο παιδί της οικογένειας, ο μικρός Μηνάς, που νοσηλευόταν στο νοσοκομείο, βουρκώνει στο άκουσμα του ονόματος του αγαπημένου του ζωντανού: «*Ο Μηνάς σήκωσε τα μάτια και κοίταξε τη μάνα του. Και, ξαφνικά, βούρκωσαν τα ματάκια του και άρχισαν να τρέχουν δάκρυα. Ήταν κάτι δάκρυα σιωπηρά, παράξενα για το παιδί, δίχως κλάματα και αναφιλητά. Κυλούσαν τα δάκρυα στο προσωπάκι του, δίχως καθόλου να συσπασθεί. Η μάνα του το κοίταξε και αναστέναξε κι αυτή. «Αχ, είπε, τον Ψαρή μας ακόμα θυμάσαι; Ε, ξέχασ' τον πια! Τελείωσαν πια κι αυτουνού τα βάσανα... Με τι θα ζούσε κι αυτό; Με τον αέρα; Θυμάσαι πως ούτε σανό βρίσκαμε να του δώσουμε...».* ⁶² Η μητέρα του παιδιού εξομολογείται σε μια νοσοκόμα πώς ο άντρας της, μανάβης στο επάγγελμα, αποφάσισε να πουλήσει το γάιδαρο: «*Να! Τότες που τον πουλήσαμε σ' ένα χασάπη, ο Μηνάς μου έχασε το κέφι του και το χρώμα του. Θα με πιστέψετε; Ναι, από τότε που ο συγχωρεμένος ο άντρας μου αναγκάστηκε να τον πουλήσει, καλό, αλήθεια, δεν είδαμε. Μα η ανάγκη είναι που μας έσπρωξε να τον*

⁶⁰ Κώστας Βάρναλης, «Ιπποφαγία», *Φέϊγ βολάν Κατοχής / Χρονογραφήματα*, Αθήνα 2007, σ. 136

⁶¹ Κώστας Βάρναλης, «Οι δεκατρείς όνοι...», *Φέϊγ βολάν Κατοχής / Χρονογραφήματα*, Αθήνα 2007, σ. 145-6

⁶² Λιλίκα Νάκου, «Έτσι λοιπόν είναι η ζωή μας;», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ. 213-14

πουλήσουμε. Τι να κάναμε; Πού να βρίσκαμε λεφτά ν' αγοράσουμε στη μαύρη αγορά λίγο ψωμί; Τα παιδιά και όλοι μας πεινούσαμε! Τη νύχτα βογκούσαν τα παιδιά από την πείνα και δεν μπορούσαν να ησυχάσουν!... Πουλήσαμε ... ό,τι είχαμε μέσα στο σπίτι. Ακόμα και τα ξύλινα παραθυρόφυλλα του σπιτιού μας, που χτίσαμε με τόσο κόπο! ... Ύστερα ο χασάπης του συνοικισμού κάθε μέρα έστελνε τον άνθρωπό του κ' έλεγε στον άντρα μου να τον πουλήσει τον Ψαρή. Του έταξε χρυσάφι!... Γιατί, όπως και του λόγου σου ξέρεις, οι χασάπηδες τώρα θησαυρίζουν. Πουλάνε τους σκύλους που σφάζουνε για αρνί του γάλακτος και τους γαιδάρους για κρέας βοδινό! Και κάθε μέρα του έταξε και περισσότερα! Ο άντρας μου δεν ήθελε. Και δυο νύχτες δε μπόρεσε να ησυχάσει με αυτή τη συλλογή. Μα έλα, ντε, που η πείνα όλο και μας έζωνε και ούτε είχαμε να θρέψουμε το ζωντανό... Το λοιπόν, ο μαυραγορίτης κατάφερε τον άντρα μου. Του τον πούλησε, μα η καρδιά η δική μου και του συγχωρεμένου σπάραξε – μάρτυς μου ο Θεός». ⁶³

Αλλά και γάτες πουλιούνται στην αγορά ως κουνέλια. Η εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», που κυκλοφόρησε στις 3 Φεβρουαρίου του 1942, σε δημοσίευσμά της με τίτλο «**ΑΝΤΙ ΚΟΥΝΕΛΙ ΓΑΤΕΣ**» αναφέρεται σ' ένα τέτοιο περιστατικό: «Υπό του τμήματος της Αγορανομίας συνελήφθησαν χθες παρά την κεντρική αγοράν οι Α. Μάτζης και Ε. Τζέκος, ενώ προσεπάθουν να πωλήσουν μίαν γδαρμένην γάτα ως κουνέλι. Εξηκριβώθη ότι ο Τζέκος κατά σύστημα έσφαζε γάτες και τις επώλει αντί μικρού σχετικά τιμήματος ως κουνέλια. Οι συλληφθέντες οδηγήθησαν εις τον διευθυντήν του δικαστικού τμήματος του υπουργείου επισιτισμού, όστις τους παρέπεμψεν εις το αισχροδικείον». ⁶⁴

Δεν είναι όμως λίγες οι οικογένειες, που αναγκάζονται να σφάζουν τα αγαπημένα τους κατοικίδια, για να γλιτώσουν από το θάνατο εξαιτίας της ασιτίας. Στο διήγημα της Λιλίκας Νάκου «Το γατί» το μεγάλο παιδί μιας λαϊκής οικογένειας σε μια φτωχή συνοικία της Αθήνας αποφασίζει να σφάξει το αγαπημένο γατί του αδερφού του, προκειμένου να τραφεί η οικογένειά του, και ανακοινώνει στη μητέρα του την απόφασή του: «Μάνα μου...», κάνει, «μάνα από την πείνα θα τρελαθώ... Σαν ερχόμουν στο δρόμο έβλεπα τις πέτρες και νόμιζα πως ήταν κομμάτια ψωμιά! Και όλο έσκυβα! [...] Πεινάω!... Ξύλο βλέπω, πράμα βλέπω κι όλο νομίζω πως είναι ψωμί!... Τρέλα μου έρχεται. [...] Μάνα θα σκοτώσω το γατί να το φάμε! Οι Ιταλοί, σου λέει το τρώνε και το

⁶³ Λιλίκα Νάκου, «Έτσι λοιπόν είναι η ζωή μας;», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ. 214-15

⁶⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 3 Φεβρουαρίου 1942

ακριβοπληρώνουνε... Είναι, λένε, σαν το κουνέλι. [...]».⁶⁵ Η μητέρα του είχε ενδοιασμούς, όμως ο Νίκος είναι αποφασισμένος. Ξυπνά ξημερώματα, παίρνει το γατί από το κρεβάτι του αδερφού του, του Κώστα, όπου κοιμόντουσαν μαζί, και το σφάζει στο πλυσταριό. Στη συνέχεια το δίνει στη μητέρα του να το μαγειρέψει. Αυτή την πράξη απελπισίας του Νίκου δεν μπορεί να την αντέξει ο ευαίσθητος ψυχισμός του αδελφού του Κώστα. Κάποια στιγμή ξυπνά «μουσκίδι στον ιδρώτα» και αντιλαμβάνεται ότι το αγαπημένο του γατί λείπει από την αγκαλιά του. Ξεπετάγεται από το κρεβάτι «και αρχίνησε να το ζητά και να το γυρεύει στα στρώματα και κάτω από το κρεβάτι... Τότες είναι που του χτύπησε η μυρωδιά του φαγητού... Τρεχάλα πάει μέσα... Ο μεγάλος έγλειφε ακόμα την κατσαρόλα. [...] Τότες ευθύς το κατάλαβε ο Κωστάκης. [...] Πάει κοντά, στέκεται δίπλα στο μεγάλο που έγλειφε την κατσαρόλα, τον κοιτάζει στα μάτια και του λέει κατάγλομο: «Το γατί; Ε; Μαγειρέψατε και τρως!» Έτρεμε ολόκληρο κ' έσφιγγε τα δόντια. [...] Δε κοίταζε άλλο. Κοίταζε μόνο γύρω του κ' έφυγε τρικλίζοντας σα να 'πιε κρασί. [...] Είχε με το ένα χεράκι πιάσει το στοματάκι του, σα να το κρατούσε να μη βήξει ή να μη φωνάζει. [...] Έπεσε στο στρώμα... Τσιμουδιά άχνα δεν έβγαζε».⁶⁶

Η μοναδική ελπίδα σωτηρίας ήταν τα δημόσια συσσίτια, που οργάνωναν διάφοροι φορείς. Η γνωστή λογοτέχνης Άλκη Ζέη στο αυτοβιογραφικό μυθιστόρημά της «Με μολύβι φάμπερ νούμερο δύο», όπου παρουσιάζει «την ιστορία της ζωής της», αναφέρεται στην καθοριστική συμβολή των συσσιτίων για την επιβίωση του ελληνικού λαού στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής: «Είχε γίνει όπως το είπε η Διδώ. Το ΕΑΜ οργάνωσε τον κόσμο και εκτός από τα λίγα που έδινε ο Ερυθρός Σταυρός, απαιτούσαν παντού συσσίτια. Έτσι, η μεγάλη πείνα περνούσε σιγά σιγά. Μοιράζαν σε όλους συσσίτιο και στην τράπεζα έπαιρνε κι ο μπαμπάς πλιγούρι μα και ξηρά τροφή, όσπρια, φουντούκια και σταφίδες».⁶⁷ Σε καθημερινή βάση οι πολίτες συνωστίζονται και ταλαιπωρούνται επί ώρες στην ουρά των συσσιτίων, για να εξασφαλίσουν το ελάχιστο.

Αυτή η πραγματικότητα αποτυπώνεται με ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο στο παρακάτω απόσπασμα από το μυθιστόρημα της Μέλπως Αξιώτη «Εικοστός αιώνας», όπου ο καλλιτεχνικός κόσμος της Αθήνας εξουθενωμένος και ταπεινωμένος υποκύπτει στις πιεστικές επιταγές της ύλης και στοιβάζεται, για να πάρει το ελάχιστο φαγητό του

⁶⁵ Λιλίκα Νάκου, «Το γατί», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ. 69

⁶⁶ Λιλίκα Νάκου, «Το γατί», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ. 71-72

⁶⁷ Άλκη Ζέη, *Με μολύβι φάμπερ νούμερο δύο*, Αθήνα 2013, σ. 219

συσσιτίου: «Χειμώνας. Τα συσσίτια στήνονταν παντού. Ο τόπος ρουφούσε ζωή από μια караβάνα. Ο πληθυσμός μαζευτότανε, ξεχνούσαν κάθε παρελθόν και περίμεναν στην ουρά. Μ' ένα ντενεκεδάκι. Κολλούσαν ψείρα και θερμότητα, ο ένας απ' τον άλλον. Εκείνη την ημέρα θα στήνόταν πρώτη φορά και το συσσίτιο των καλλιτεχνών. Το είχαν βάλει στο Μουσείο. «Πτέρυξ Μυκηναϊκή», σημείωναν τα τόξα που οδηγούσαν στην αίθουσα.[...] Ήρθε το μεσημέρι. Η ώρα που μαζεύει κι απομονώνει μπροστά στο ψωμί όλη την οικογένεια. Τότε έγινε μια ταραχή κι όλοι μετατοπίστηκαν κι ανάμεσά τους πέρασε κάποιος. «Ο πρόεδρος» ψιθύρισαν. Πόσα ανθρώπινα μάτια πήγαν και κόλλησαν σαν στρείδια πάνω του! Είχε ένα σκληρό πρόσωπο. Όλοι τότε κατάλαβαν πως από τη σκληράδα αυτή εξαρτάται το φαΐ τους. Η μαζεμένη μάζα από κάτω ταραχτήκε. «Ας τελειώσει επιτέλους αυτή η ιστορία!» ακούστηκε κάποια φωνή. «Ας τελειώσει επιτέλους!» είπαν κι άλλες φωνές, κι ο τόπος γύρω αγριεύτηκε. Ο πρόεδρος φοβέριζε και κουνούσε τα χέρια. «Ν' αρχίσουμε!» φώναζε η μάζα. «Πεινούμε!» φώναζε ένας. Ο πρόεδρος ξεδίπλωσε ένα χαρτί. Μονομιάς έγινε σιωπή σαν του νεκροταφείου. Στα χέρια, οι ντενεκέδες, σαν κομπολόγια εκρέμονταν. Σαν να 'βγαινε από στέρνα, μέσα στις γυμνές αίθουσες αντήχησε παράγγελμα: «Άγγελος Σικελιανός». Ήτανε το πρώτο όνομα». ⁶⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Αθήνα λειτουργούσαν 54 δημοτικά συσσίτια, όπου σιτίζονταν 30.000 παιδιά δύομισι έως επτά ετών κάτω από τις στοργικές φροντίδες 600 κυριών και δεσποινίδων των καλύτερων αθηναϊκών οικογενειών. ⁶⁹

Παράλληλα με την έλλειψη βασικών καταναλωτικών ειδών κάνει την εμφάνισή της η μαύρη αγορά. Στη μαύρη αγορά οι τιμές έχουν ανέβει στα ύψη. Μαυραγορίτες ζητούν χρυσές λίρες, για να δώσουν ένα μπουκάλι λάδι. Εύποροι πολίτες πουλούν τα υπάρχοντά τους, χρυσαφικά, κειμήλια, έπιπλα, οτιδήποτε εμπορεύσιμο, ακόμη και σπίτια, σε υπέρογκες τιμές, για να εξασφαλίσουν λιγοστά τρόφιμα για την επιβίωσή τους. Η Ιωάννα Τσάτσου αναγκάζεται να στερήσει από τα παιδιά της το αγαπημένο τους ποδήλατο, προκειμένου να εξασφαλίσει από τους μαυραγορίτες λιγοστά τρόφιμα: «22 Νοέμβρη 1941: Πούλησα το ποδήλατο των παιδιών μια χρυσή λίρα και πήγα στον Ασύρματο ν' αγοράσω όσπρια. Θα 'θελα πολύ να βρω και λίγο λάδι και κανένα αυγό. Κάτι βρώμικοι, αζύριστοι άνθρωποι βγάζουν τα χέρια από την τσέπη και μου

⁶⁸ Μέλπω Αξιώτη, «Από δόξα και θάνατο», *Εικοστός αιώνας*, Αθήνα 1982

⁶⁹ Τασούλα Βερβενιώτη, «Ο αγώνας για την επιβίωση», στο: *Πολεμικός Τύπος / Ο μεγάλος λιμός*, τ. 18

*δείχνουν, μυστικά, σα ζάρια, μέσα στη φούχτα τους, δείγματα από φασόλια και ρεβίθια. Φορτώθηκα δυο οκάδες φασόλια και δυο οκάδες φάβα και γύρισα».*⁷⁰

Θύμα των εμπορών της μαύρης αγοράς υπήρξε και ο γνωστός λογοτέχνης «της γενιάς του Τριάντα», ο Κοσμάς Πολίτης. Το σπίτι του στο Ψυχικό πουλήθηκε για οικονομικούς λόγους σε κάποιο μαυραγορίτη και ο Πολίτης αναγκάστηκε, για να μη φύγει από αυτό, να πληρώνει ενοίκιο στους νέους ιδιοκτήτες.⁷¹ Ακόμη πιο τραγική είναι η ιστορία ενός άλλου γνωστού λογοτέχνη, του ποιητή Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, γιου του Λεωνίδα Λαπαθιώτη, στρατηγού και υπουργού το 1909, και της Βασιλικής Παπαδοπούλου, ανιψιάς του Χαρίλαου Τρικούπη. Στο έσχατο σημείο της ένδειάς του πούλησε το 1941 το πατρικό του σπίτι, για να επιζήσει. Όταν τα χρήματα αυτά εξαντλήθηκαν, άρχισε να πουλά τα βιβλία του και σπάνια χειρόγραφα, καθώς ήταν μανιώδης συλλέκτης. Τελικά, μην έχοντας τίποτα άλλο να πουλήσει, για να τιθασεύσει την πείνα του, μένει στο σπίτι του, στην οδό Κουντουριώτου 23 στα Εξάρχεια, και περιμένει νηστικός το θάνατο. Στις 8 Ιανουαρίου 1944 τον βρίσκει νεκρό στο σπίτι του ένας φίλος του, ο Ν. Χριστοδούλου. Σ' ένα κομμάτι χαρτί ο ποιητής άφησε αποτυπωμένη μια στροφή από ένα ποίημά του, γεμάτο απελπισία αλλά και ικεσίες στον Ύψιστο: «...*Λυπήσου με, Θεέ μου, στην απόγνωσή μου, λυπήσου τη φλόγα που μάταια σκορπώ, λυπήσου με μες στην αγανάκτησή μου, να ζω δίχως λόγο και δίχως σκοπό...*». Την επόμενη του θανάτου του ο Παύλος Παλαιολόγος στα «Αθηναϊκά Νέα» γράφει: «Ο θάνατος του ποιητή Ναπολέοντα Λαπαθιώτη είναι ένα χτύπημα που δέχεται η ελληνική κοινωνία. Τη στιγμή που οι «μαύροι» σχηματίζουν τα δισεκατομμύριά τους, ο Λαπαθιώτης, για να ζήσει, πουλούσε το σπίτι του, πουλούσε το κτήμα του στην Πάτρα. Και τελευταία προσφορά στο βωμό της ανάγκης παρέδωσε στην αγορά το πολυτιμότερο για έναν πνευματικό άνθρωπο αγαθό :τη βιβλιοθήκη του!»⁷²

Υπό αυτές τις συνθήκες η νοσηρότητα του λαού προσέλαβε τη μορφή πανδημίας. Η εξάντληση των σωματικών δυνάμεων είχε ως αποτέλεσμα την υποτροπή διαφόρων νοσημάτων με τελική κατάληξη το θάνατο. Η ελονοσία αναζωπυρώθηκε και η φυματίωση αγρίεψε. Πάνω από 200.000 άτομα παρουσίασαν ανοιχτή φυματίωση το 1941-42. Το μοναδικό οργανωμένο σανατόριο, η Σωτηρία, δεν επαρκεί, για να καλύψει

⁷⁰ Ιωάννα Τσάτσου, *Φύλλα Κατοχής*, Αθήνα 1991, σ. 26

⁷¹ Νέλλη Λάβδα, *Ψυχικό: Η πόλη, οι κάτοικοι, οι διηγήσεις*, Αθήνα 2002, σ. 64

⁷² Τάσος Κ. Κοντογιαννίδης, «Ναπολέον Λαπαθιώτης: Ο ποιητής που πέθανε απ' την πείνα στη διάρκεια της κατοχής», *«Real News»*, Κυριακή 9 Ιανουαρίου 2011

τις ανάγκες. Ο εξανθηματικός τύφος επίσης έκανε θραύση εξαιτίας της εξάπλωσης της ψείρας λόγω έλλειψης σαπουνιού. Στα έπιπλα, στα καθίσματα των διαφόρων κέντρων, στους πάγκους των κήπων, στα πεζοδρόμια οι ψείρες ήταν παρούσες κατά σμήνη και μετέδιδαν τον εξανθηματικό τύφο, ό οποίος δεν άφηνε απρόσβλητο ούτε το επιστημονικό προσωπικό του νοσοκομείου. Φυσικά οποιαδήποτε νοσοκομειακή περίθαλψη ή χειρουργική επέμβαση ήταν σχεδόν αδύνατη, γιατί έλειπαν τα φάρμακα και τα χειρουργικά υλικά. Όσοι είχαν ανάγκη από επείγουσα εγχείρηση έπρεπε κατά κανόνα να προμηθευτούν οι ίδιοι τα απαραίτητα υλικά. Τα λιγοστά νοσοκομεία που λειτουργούσαν ήταν υπερπλήρη και προσέφεραν ελάχιστη νοσηλεία.⁷³

Ο ελληνικός Ερυθρός Σταυρός ασκεί πιέσεις στη γερμανική διοίκηση να τον διευκολύνει στην αύξηση των μέσων, ώστε να μπορέσει να παρέχει στοιχειώδη περίθαλψη στον πολύπαθο ελληνικό λαό. Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός κατορθώνει να αποσπάσει την άδεια των γερμανικών αρχών Κατοχής για αποστολή στην Ελλάδα τροφίμων, φαρμάκων και νοσηλευτικού υλικού, προερχόμενα από δωρεές ουδετέρων κρατών, από τη Σουηδία, την Ελβετία και την Αργεντινή. Το δεύτερο έτος της Κατοχής εγκαταστάθηκε στους θαλάμους της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής ένα ειδικό άσυλο περίθαλψης των θυμάτων της αστιτίας. Όμως τα περιστατικά ήταν τόσα πολλά, ώστε δεν επαρκεί να καλύψει τις ανάγκες. Ένας νέος πλοίαρχος Σουηδικού ατμόπλοιου, που μετέφερε στον Πειραιά τρόφιμα εκ μέρους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, όταν επισκέφθηκε το νοσοκομείο της Ριζαρείου Σχολής και είδε στα κρεβάτια στριμωγμένα πλήθος παιδιών σκελετωμένα με βαθουλωμένα μάτια, πρησμένα και πληγιασμένα άκρα δεν άντεξε το αποτροπιαστικό αυτό θέαμα. Αποσύρθηκε σε μια γωνία και ξέσπασε σε λυγμούς.⁷⁴ Την ίδια φρικτή εικόνα για το δράμα των πεινασμένων ασθενικών παιδιών στο νοσοκομείο της Ριζαρείου Σχολής μεταφέρει και η λογοτέχνης Λιλίκα Νάκου.

Η Λιλίκα Νάκου κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής έχασε τη μητέρα της από την πείνα. Η ίδια σε άθλια οικονομική κατάσταση σώθηκε από τη λιμοκτονία από τον Ερυθρό Σταυρό. Έχοντας η ίδια βιώσει την απώλεια εξαιτίας του λιμού, κοινωνικά ευαίσθητη, θέλησε να προσφέρει τις υπηρεσίες της στα άρρωστα παιδιά. Γι' αυτό θα καταταχθεί εθελόντρια νοσοκόμα και θα εργαστεί στο νοσοκομείο Παίδων της

⁷³ Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορίας της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974/Κατοχή: η μεγάλη νύχτα*, Αθήνα 2011, τ. 1, σ. 188

⁷⁴ Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι 1830 – 1966*, Αθήνα 1999, σ. 337

Ριζαρείου Σχολής. Τις εμπειρίες της από το νοσοκομείο και τα ασθενικά παιδιά τις αποτύπωσε με ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο σε μια συλλογή διηγημάτων της, πολύτιμη πηγή πληροφοριών, που εξέδωσε με το γενικό τίτλο «Η κόλαση των παιδιών». Σε όλα πρωταγωνιστές είναι τα ταλαιπωρημένα, πεινασμένα, άρρωστα παιδιά. Ένα από τα πολλά ήταν και «ο Νίκος ο Ατζαμής», ένα αγόρι γύρω στα 11, που μεταφέρθηκε στη Ριζάρειο από μια πονόψυχη κοπέλα. Τον βρήκε πεσμένο σ' ένα σταυροδρόμι καταγής να κλαίει. *«Το δεκανίκι του είχε πέσει μέσα στις λάσπες και το πόδι του ήταν γυμνό, γιομάτο πληγές. [...] Έφερε τον Ατζαμή στο νοσοκομείο μέσα σ' ένα καροτσάκι... Ένα καροτσάκι της κακής ώρας –από κείνα που φτιάχνε τότες με παλιοσανίδες και κασόνες, που βάζανε από κάτω δυο ρόδες και κάνανε όλες τις μεταφορές. Από αυτά τα καροτσάκια που εφεύρε η ανάγκη και η φτώχεια και που τα έβλεπες στους δρόμους της Αθήνας να κουβαλάνε σάκου, ανθρώπους ακόμα και πεθαμένους.[...] γιατί δεν μπορούσε να περπατήσει εξαντλημένο, καθώς ήτανε, με τις πληγές στα πόδια από την αβιταμίνωση». [...] Πλήρωσε τρακόσιες πενήντα δραχμές, ολόκληρη περιουσία τότε, για το καροτσάκι από την Ομόνοια ως τη Ριζάρειο».*⁷⁵ Το νοσοκομείο είναι γεμάτο άρρωστα παιδιά. Έτσι πολλές φορές αδυνατεί να περιθάλψει καινούρια. Γνώστης αυτής της πραγματικότητας η κοπέλα παρακαλά την προϊσταμένη να βρει κάποιο τρόπο να περιθάλψει το άρρωστο παιδί: *«Δεν μπορούσα να κάνω αλλιώς και ν' αφήσω έτσι στο πεζοδρόμιο το παιδί». Σαν να 'θελε να δικαιολογήσει την πράξη της αυτή [...] Ξέρετε, έκανε αυτό το παιδί με το χέρι του μια κίνηση τόσης απελπισίας και βαριεστημάρας μαζί... Μια κίνηση τέτοια, σαν κι αυτή που έκανε με το χέρι του πριν πεθάνει ο πατέρας μου! Και μ' έπιασε κάτι εδώ στην καρδιά»*⁷⁶. Η προϊσταμένη δέχεται να περιθάλψει το παιδί, που υπήρξε και αυτό ένα από τα χιλιάδες θύματα της πείνας: *«Ένας γιατρός μπήκε ... κοίταξε το Νίκο κι αμέσως κατάλαβε με μια ματιά τι είχε. «Πελάγρα!» είπε. Αρρώστια και αυτή της εποχής που ζούμε. Πονάει πρώτα το δέρμα, σκάει και ύστερα ανοίγει πληγές. Άμα φάει όμως κανείς αμέσως αυγά, γάλα, λάδι, γιατρεύεται και κλείνουν οι πληγές. Μα ποιος είχε να φάει αυγά, γάλα, λάδι – λάδι από τα δέντρα μας!»*⁷⁷ Η προϊσταμένη ενημερώνει το παιδί αναφορικά με την περίθαλψη που θα του προσφέρουν: *«Κάτσε εκεί... Τώρα θα 'ρθουν να σε κουρέψουνε, να σου κάνουνε μπάνιο, ύστερα θα σε πάνε πάνω στο κρεβάτι και κει θα φας».*⁷⁸ Το νοσοκομείο με τα διαθέσιμα πενιγρά μέσα που διαθέτει προσπαθεί να

⁷⁵ Λιλίκα Νάκου, «Οι σύντροφου», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ. 15-16

⁷⁶ Λιλίκα Νάκου, «Οι σύντροφου», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ. 16

⁷⁷ Λιλίκα Νάκου, «Οι σύντροφου», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ. 17

⁷⁸ Λιλίκα Νάκου, «Οι σύντροφου», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ. 18

εξασφαλίσει μια στοιχειώδη περίθαλψη στο παιδί, φροντίζει για την υγιεινή για την παροχή κάποιας τροφής.

Το νοσοκομείο της Ριζαρείου προμηθευόταν τρόφιμα κυρίως από τον Ερυθρό Σταυρό. Τα φασόλια, τα χόρτα, το γάλα και η λακέρδα ήταν τα βασικά είδη διατροφής, που παρείχε το ίδρυμα στα άρρωστα παιδιά σ' εκείνους τους χαλεπούς καιρούς.⁷⁹ Αυτές τις στοιχειώδεις ανάγκες των παιδιών, που κάλυπτε το νοσοκομείο, δυστυχώς δεν μπορούσε να τα εξασφαλίσει η πλειοψηφία των μικρομεσαίων και φτωχών οικογενειών, τουλάχιστον στα μεγάλα αστικά κέντρα. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο σε πολλές περιπτώσεις, όταν αρρώσταινε ένα παιδί και το πήγαιναν στο νοσοκομείο, οι γονείς έδιναν ψεύτικη διεύθυνση, ώστε να μην επιστρέψει το παιδί τους στο σπίτι, αλλά να παραμείνει στο νοσοκομείο, ώστε να μπορέσει να επιβιώσει. Υπήρχαν μάλιστα περιπτώσεις που γονείς με πόνο ψυχής είχαν αφήσει ένα ολόκληρο χρόνο το παιδί τους σε νοσηλευτικά ιδρύματα και επέστρεψαν μετά να το πάρουν πίσω. Αν έμεναν σπίτι μαζί τους, ήταν πολύ πιθανό να έχανε τη ζωή του.

Είναι φανερό ότι πολλά παιδιά σώθηκαν χάρη στον αλτρουισμό των συνανθρώπων τους. Η καθημερινή πάλη για την επιβίωση αφύπνισε την αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών. Σε άλλο διήγημα της Λιλίκας Νάκου δυο άρρωστα αδέρφια μεταφέρονται στη Ριζαρείο *«ένα πρωί που έκανε φοβερό κρύο από ένα πολισμό. «Τα βρήκα αγκαλιασμένα να τουρτουρίζουνε μέσα στα κουρέλια, κάτω στο σταθμό του Ηλεκτρικού και τα πόνεσε η ψυχή μου», είπε στην προϊσταμένη.[...] Η Ελενίτσα ήταν παγωμένη κ' είχε τα μάτια μισόκλειστα από την πείνα. Ήταν τόση δα! Ένα λεπτοφυές, γλυκό κοριτσάκι ως έξι χρονών. Ένα παιδάκι καστανό που η πείνα, η κακουχία, το κρύο, δεν είχαν κατορθώσει να αλλοιώσουν το όμορφο προσωπάκι και την αθώα έκφραση των ματιών της. [...] Ο Ντίνος ήταν ως έντεκα χρονών αγόρι σκελετωμένο κ' η πείνα το είχε κάνει να μοιάζει με μικρό πίθηκο, όπως άλλωστε μοιάζανε όλα τα πεινασμένα παιδιά στο τελευταίο στάδιο, όταν τα φέρνανε στο νοσοκομείο. Τους φυτρώνανε μάλιστα στο πρόσωπο κάτι ξανθές τρίχες σα χνούδι, πότε άσπρες, πότε ξανθές. Τον Ντίνο όμως κάτι τον ξεχώριζε από τον πίθηκο. Ήταν τα μπλε μεγάλα του μάτια που, είτε από το κρύο είτε από άλλο λόγο, μοιάζανε όλο βουρκωμένα. Κοιτάζανε γύρω τον κόσμο, τον κόσμο αυτόν που ήταν όμοια η κόλαση, και βουρκώνανε. [...] Στο πρόσωπο του αγοριού είχαν φυτρώσει αυτές οι περίεργες τρίχες του τελευταίου σταδίου της πείνας, που κάνανε και*

⁷⁹ Λιλίκα Νάκου, «Ελενίτσα», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ. 30

τους γιατρούς να απορούνε γι' αυτό». ⁸⁰ Όμως αυτή τη δεδομένη στιγμή το νοσοκομείο αδυνατούσε να περιθάλλει τα παιδιά: «Όλα τα κρεβάτια ήταν πιασμένα. Στην ανάγκη μάλιστα βάζαμε τα παιδιά πέντε – πέντε σε κάθε κρεβάτι, για να μην τ' αφήσουμε να πεθάνουν με τέτοιο κρύο έξω στο δρόμο. Τα βάζαμε από τη μια και την άλλη μεριά του κρεβατιού, τα καημένα. Ναι δεν υπήρχε ούτε μια μικρή θεσούλα για την Ελενίτσα. Ο πολισμάνος, καλόκαρδος, ικέτευε την προϊσταμένη. Μα τι να σου κάνει και αυτή; Έλεγε: «Πάρτε τουλάχιστον το κοριτσάκι... Δέστε πως τρέμει... Είναι άσπρο το προσωπάκι του σαν πανί... Αφήστε το αγόρι...». ⁸¹ Η συγγραφέας που είδε τη συγκεκριμένη σκηνή να διαδραματίζεται μπροστά στα μάτια της συγκλονίζεται: «Αχ Θεέ μου!... να που γίνεται άθελα κανείς και σκληρός τέτοιες εποχές. Το αγόρι τι θα γινότανε; Θα το κατάπινε ασφαλώς ο δρόμος και κανένα πρωί θα το βρίσκανε κοκαλωμένο από την παγωνιά και την πείνα. Θα το μαζεύανε και θα το ρίχνανε μέσα σ' αυτό το κάρο που κάθε πρωί γυρίζει στους δρόμους της Αθήνας και μαζεύει τους πεθαμένους. Και ύστερα φύρδην – μίγδην, παιδιά, γέρους, νέους πάει και τους αδειάζει σε ένα μεγάλο λάκκο στο νεκροταφείο. Τέτοια τύχη περίμενε το αγόρι». ⁸² Η προϊσταμένη βρίσκεται σε τρομερά δύσκολη θέση. Αυτή πρέπει να αποφασίσει ποιο από τα δυο αδέρφια θα σωθεί. Επιστρατεύοντας όλο της το κουράγιο τελικά αποφασίζει να κρατήσει το κορίτσι, την Ελενίτσα: ««Κρατήστε με και μένα», ικέτευσε το αγόρι». Μα η προϊσταμένη, για να μην κλάψει κι αυτή έμπηξε τις φωνές: «Σου είπα, φώναξε, δυνατά, δεν έχουμε θέση! Δεν καταλαβαίνεις που σου μιλώ ελληνικά;» Έφυγε το αγόρι... Έξω έκανε ένα βοριά δυνατό. Και στριφογυρίζανε οι νιφάδες και χορεύανε έναν αλλόκοτο χορό, που ζαλιζόσουν να τις κοιτάξεις. Τα δέντρα της αυλής βουίζανε και γέρνανε στον παγωμένο αέρα...». ⁸³

Μέσα σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες οι νοσηλευτές των νοσοκομείων Παίδων έβρισκαν το κουράγιο να διοργανώσουν για τα άρρωστα παιδιά γιορτή τα Χριστούγεννα. Ήθελαν να εισάγουν τα παιδιά στο εορταστικό κλίμα των ημερών, να ξεχάσουν τη φρίκη γύρω τους. Στόλιζαν με βαμβάκι και διάφορα αυτοσχέδια χριστουγεννιάτικα στολίδια το δένδρο σε κάθε θάλαμο, τα έντυναν αγγελούδια, τους μάθαιναν ποιήματα, προσφέροντάς τους έτσι στιγμές ευτυχίας. Συγκλονιστικές είναι οι

⁸⁰ Λιλίκα Νάκου, «Ελενίτσα», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ. 25-27

⁸¹ Λιλίκα Νάκου, «Ελενίτσα», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ. 26

⁸² Λιλίκα Νάκου, «Ελενίτσα», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ. 26-27

⁸³ Λιλίκα Νάκου, «Ελενίτσα», *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2004, σ. 29

φωτογραφίες από αυτές τις γιορτές που προκαλούν ρίγη συγκίνησης και εθνικής υπερηφάνειας!⁸⁴

Οι ίδιες δραματικές σκηνές διαδραματίζονται και στην συμπρωτεύουσα, τη Θεσσαλονίκη. Ο γνωστός ποιητής Ντίνος Χριστιανόπουλος όντας μικρό παιδί δέκα χρονών βίωσε την πείνα τον τρομερό χειμώνα 1941-42. Ο αγώνας για την επιβίωση ήταν σκληρός και καθημερινός. Πολλές φορές κάνει να βάλει μπουκιά στο στόμα του για τρεις ολόκληρες ημέρες. Η μάνα του κόβει μια φέτα ψωμί στα τρία, για να την μοιραστούν με αυτόν και τον πατέρα του, προσπαθώντας εν αγωνιωδώς να κρατηθούν στη ζωή. Το μητρικό ένστικτο την οδηγεί να φυλάξει μέρος από το δικό της μερίδιο ψωμιού στο γιο της. Ο μικρός Ντίνος Χριστιανόπουλος βλέπει καθημερινά το δράμα του ελληνικού λαού να ξετυλίγεται μπροστά στα μάτια του. Στην πλατεία Αχειροποιήτου, μπροστά από την εκκλησία της Παναγίας, σε καθημερινή βάση μαζεύονταν οι πάμπτωχοι, που γνώριζαν ότι δε θα έβγαζαν το βράδυ, και ξάπλωναν στην άκρη του πεζοδρομίου πάνω στα χιόνια περιμένοντας το θάνατο. Την άλλη μέρα περνούσε το κάρο της δημαρχίας και περισυνέλλεγε τα κοκαλιασμένα πτώματα. Κάποια στιγμή ήρθε και η δική του η σειρά. Η μητέρα του χάνει το κουράγιο της. Κάθε μέρα καλείται να δώσει το δικό της αγώνα για την επιβίωση. Στο τέλος δειλίασε. Έτσι μια μέρα, που είχε πάει να δουλέψει σ' ένα σπίτι κάποιου ακραίου συνουικισμού και είχε πάρει μαζί της και το μικρό Ντίνο, στην επιστροφή εξαντλημένη του ανακοινώνει την απόφασή της: «Κοίταξε παιδί μου, βλέπω ότι σώθηκαν τα ψωμιά μας. Τώρα δεν είναι προτιμότερο να ξαπλώσουμε σε μια γωνίτσα και να ξεμπερδεύουμε;». Το μικρό παιδί, όντας εξαντλημένο και εξοικειωμένο με την εικόνα των υποψήφιων μελλοθάντων πάνω στο χιόνι, συμφώνησε μαζί της. Ξάπλωσαν λοιπόν οι δυο τους στο παγωμένο κρσπεδο του πεζοδρομίου περιμένοντας το θάνατο. Ευτυχώς και σε αυτή την περίπτωση λειτούργησε ο αλτρουισμός. Δυο γειτόνισσές τους, που δούλευαν στο ίδιο σπίτι με τη μητέρα του ποιητή, επιστρέφοντας αντικρίζουν το μακάβριο θέαμα, τη Φανή και το γιο της ξαπλωμένους στο πεζοδρόμιο ακολουθώντας τη μοίρα χιλιάδων συνανθρώπων τους. Τους αποπαίρνουν, τους δίνουν κουράγιο. Εκείνη τη στιγμή βλέπουν να έρχεται ένα κάρο. Σταματούν τον καροτσέρη και του δίνουν τα λιγοστά τους χρήματα, προκειμένου να σώσουν τη Φανή και τον Ντίνο. Όμως η γυναίκα έχει

⁸⁴ http://www.iatrikionline.gr/Deltio_52d/06.htm (πρόσβαση στις 20.3.2018)

παραλύσει και το παιδί δεν μπορεί να κουνήσει τα πόδια του. Με τη βοήθεια του καροτσέρη τους ξαπλώνουν στο κάρο. Τελικός προορισμός το σπίτι του Χριστιανόπουλου στον Αϊ Θανάση στην Εγνατία. Ξαφνικά ο καροτσέρης σταματά και δηλώνει ότι μετάνιωσε. Το αίμα πάγωσε. Η Καλλιοπίτσα - έτσι έλεγαν τη μια από τις δυο κοπέλες – εξηγεί στον καροτσέρη ότι δεν έχουν άλλα χρήματα να του δώσουν. Και οι δύο ήταν πολύ φτωχές. Ο καροτσέρης τους επεξηγεί ότι μετάνιωσε που τους ζήτησε χρήματα από την αρχή. Συγκινημένος τους λέει ότι θα τους πάει εντελώς δωρεάν. Όταν έφτασε στο σπίτι του Χριστιανόπουλου, βοηθά τις κοπέλες να μεταφέρουν τα δυο εξαντλημένα άτομα σπίτι τους. Ο πατέρας του Ντίνου έχει ήδη επιστρέψει και έχει ανάψει το μαγκάλι. Επιτέλους είχαν σωθεί!⁸⁵

Το πεζογράφημα του Γιώργου Ιωάννου «Το γάλα», όπου ο συγγραφέας εξιστορεί προσωπικές του εμπειρίες επιστρέφοντας αναδρομικά στα δύσκολα παιδικά του χρόνια και τις κακουχίες της Κατοχής, ρίχνει άπλετο φως στο δράμα που βίωναν οι Θεσσαλονικείς εκείνη την περίοδο. Οι άνθρωποι καθημερινά έχουν να αναμετρηθούν με την πείνα. Και αυτός κάνει λόγο για τους νεκρούς, που κείτονται στο πεζοδρόμιο λόγω της έλλειψης τροφίμων. Η παιδική του ψυχή δεν αντέχει να βλέπει συνέχεια μπροστά του αυτό το φρικτό θέαμα, γι' αυτό αποφασίζει να παρεκκλίνει από τη συνηθισμένη του διαδρομή: *«Στο γυρισμό άλλαξα δρομολόγιο, για να μην ξαναπεράσω από κάτι πεθαμένους, πού είχα δει πρωτότερα. Τούς είχαν παρατήσει, ποιος ξέρει γιατί, εκεί πού αρχίζει σήμερα η έκθεση κι ακριβώς στο σημείο, θαρρώ, όπου τώρα υψώνεται το τεράστιο μοντέρνο γλυπτό πού εκφράζει, καθώς λένε οι ειδικοί, την αιώνια ορμή τού ανθρώπου για πρόοδο και ανάταση. Ήταν ένα μεγάλο ορθογώνιο κασόκι και τούς είχαν μέσα πρόσωπο με πρόσωπο»*.⁸⁶ Η έλλειψη βασικών ειδών διατροφής είναι εμφανής: *«Τρεις ή μάλλον δυο φορές μας έδωσαν όλο κι όλο τότε γάλα με το δελτίο»*, παραδέχεται ο συγγραφέας. Ωστόσο αυτές τις λίγες φορές, όπως αναφέρει, ταλαιπωρήθηκε αφάνταστα: *«Πήγαινα σ' ένα γαλατάδικο μακρινό, στην άλλη άκρη. Το μοίραζαν απόγευμα, έπρεπε όμως να πας να πιάσεις ουρά σχεδόν απ' το μεσημέρι»*. Την Τρίτη φορά μάλιστα, όπως εξομολογείται ο Ιωάννου, η διανομή γάλακτος έληξε άδοξα: *«Θυμάμαι πολύ ζωνηρά την τρίτη και τελευταία μετάβασή μου στο ελεεινό αυτό γαλατάδικο. Έφτασα νωρίς εκεί και μπήκα αμέσως στην ουρά, πού ήταν κιόλας μεγάλη*

⁸⁵ «Ντίνος Χριστιανόπουλος» (Α' Μέρος), *Στα Άκρα*
<https://www.youtube.com/watch?v=PFpkhIdamFU> (πρόσβαση στις 20.3.2018)

⁸⁶ Γιώργος Ιωάννου, «Το γάλα», *Η σαρκοφάγος*, Αθήνα 1988, σ. 42

...Το στρίμωγμα εξαιτίας και τού κρύου ολοένα μεγάλωνε. Ο γαλακτοπώλης όμως δε φαινόταν ν' ανοίξει το γαλατάδικο. Στο μεταξύ έγιναν κάνα δυο επεισόδια λόγω της στενής επαφής μας. Κάποια στιγμή ο γαλακτοπώλης με το καρότσι του φάνηκε ... Σαν έφταζε κοντά μας, φώναζε: «Χύθηκε το γάλα στο δρόμο». Κανείς δε διαμαρτυρήθηκε. Έλεγαν άλλωστε πώς είναι ταγματασφαλίτης. Τη νύχτα γυρνούσε και σκότωνε. Διαλύσαμε περίλυποι την ουρά και πήραμε τούς δρόμους. Ήταν φανερό πώς είχε τελειώσει κι αυτή η υπόθεση. Ήμουν απαρηγόρητος». ⁸⁷

Το παιδί, μη μπορώντας να αντέξει τη φρικτική πραγματικότητα και μην έχοντας άλλο τρόπο αντίδρασης, θα αποδράσει στον κόσμο του ονείρου: «*Νομίζω πώς με έχουν σώσει τα όνειρα, τα οράματά μου μάλλον*», παραδέχεται. «*Τότε με είχε πιάσει μεγάλη μανία με το γάλα και το κακάο. Φανταζόμουν καζάνια ολόκληρα με γάλα και κακάο να τ' ανακατεύω με μια τεράστια ξύλινη χοντρή κουτάλα και να με τυλίγει η θεσπέσια εκείνη ευωδιά. Έριχνα, βέβαια, μέσα και άφθονη ζάχαρη, γνήσια, όχι ζαχαρίνη ... Ανεβοκατέβαζα συνεχώς τις δόσεις ώσπου στο τέλος μπούχιζα, βαρυστομάχιαζα σχεδόν, απ' τα τόσο βαριά πράγματα πού έτρωγα με το νου μου. Ο διεθνής ερυθρός σταυρός, ευτυχώς, μας μοίρασε μερικές φορές απ' όλα αυτά τα πράγματα*». ⁸⁸

Φτάνοντας στο σπίτι ο συγγραφέας έχει να αντιμετωπίσει ένα ακόμη πρόβλημα: Πώς θα ξεστόμιζε στους δικούς του πως το γάλα δε μοιράστηκε ποτέ; Τελικά εκείνοι δέχτηκαν την είδηση με σχετική ψυχραιμία χάρη σε μια ευχάριστη είδηση: «*Κάποιος είχε δει να περνούν απ' την Εγνατία κάρα φορτωμένα με άλευρα. Αυτό σήμαινε πως την άλλη μέρα θα μοίραζαν οι φούρνοι μπομπότα... δεκατρείς ολόκληρες μέρες είχαν να μοιράσουν οι φούρνοι ψωμί*». ⁸⁹

Πάντως ακόμα και μέσα σ' αυτό το ζοφερό σκηνικό τα παιδιά δε λησμονούν τις αγαπημένες προπολεμικές τους συνήθειες. Με την ευρηματικότητα τους βρίσκουν τον τρόπο να τις προσαρμόζουν στην υπάρχουσα πραγματικότητα. Έτσι και στην Κατοχή ο Ιωάννου, επιστρατεύοντας το χιούμορ του, εμφανίζεται να συνεχίζει να δίνει παραστάσεις Καραγκιόζη σε μια αποθήκη για τους μικρούς φίλους της γειτονιάς του. Ο τίτλος της αυτοσχέδιας παράστασής του «Ο Καραγκιόζης μάγειρας». Σε αυτήν ο Καραγκιόζης παρουσιάζει τον εαυτό του στο φίλο του Χατζηαβάτη ως επιδέξιο παρασκευαστή γλυκισμάτων με ξεχωριστό ταλέντο στην παρασκευή της

⁸⁷ Γιώργος Ιωάννου, «Το γάλα», *Η σαρκοφάγος*, Αθήνα 1988, σ. 41-42

⁸⁸ Γιώργος Ιωάννου, «Το γάλα», *Η σαρκοφάγος*, Αθήνα 1988, σ. 42-43

⁸⁹ Γιώργος Ιωάννου, «Το γάλα», *Η σαρκοφάγος*, Αθήνα 1988, σ. 43-44

χαρουπόπιτας: «Στα γλυκίσματα είμαι και εφευρέτης ... Εγώ είμαι αυτός που ανακάλυψε εκείνη την ωραία χαρουπόπιτα στην κατοχή. [...] Να σου δώσω να εννοήσεις, Χατζατζάρη μου· έτρωγες την πρώτη μπουκουνιά, εγούρλωνες τα μάτια. Έτρωγες τη δεύτερη μπουκουνιά, ετίναζες τα ποδάρια. Έτρωγες την τρίτη μπουκουνιά, έπεφτες αναίσθητος κάτω. Ερχόσουν μόνος και σε παίρνανε τέσσερεις».⁹⁰ Σε μια εποχή που τα παιδιά βιώνουν καθημερινά την έλλειψη βασικών ειδών διατροφής βρίσκουν το κουράγιο να διακωμωδούν την πραγματικότητα.

Ο Γιώργος Ιωάννου μέσα από το πεζογράφημά του, πέρα από τις πολύτιμες πληροφορίες που παρέχει για την κατοχική περίοδο στη γενέτειρά του, δε διστάζει να θίξει ένα άλλο σοβαρό ζήτημα, τις τραυματικές εμπειρίες των κατοχικών παιδιών, που δυστυχώς τα σφράγισαν και άφησαν ανεξίτηλα τα σημάδια τους στη μετέπειτα ζωή τους. Ο ίδιος και οι συνομήλικοί του, παραδέχεται, ότι όσα χρόνια και αν περάσουν, θα τους συνοδεύει πάντα στη μετέπειτα ζωή τους το σύνδρομο της Κατοχής: «Μείναν ανεξίτηλα εκείνα τα βάσανα μα και οι εξάρσεις. Και κάθε φορά που συμβαίνει τίποτε το ύποπτο, αφού τούς βλέπω πρώτα ν' αγωνίζονται απ' όλους πιο συνειδητά, τους συναντώ αργότερα, σαν πάρει η κάμψη, μες στα μπακάλικα και τα φουρνάρικα να αγοράζουν με αγωνία ασυγκράτητη ό,τι βρούνε μπροστά τους, ακόμα και πράγματα που οι νεότεροι τα θεωρούνε περιττά. Κι εγώ, φυσικά, το ίδιο κάνω. Δεν μπορούμε να ησυχάσουμε χωρίς αποθέματα τροφίμων στο σπίτι. Όλα τα θέλουμε σε μεγάλες ποσότητες. Είναι που φοβόμαστε κατά βάθος πολύ. Έχουμε διδαχτεί στο πετσί μας πόσο εύκολα και ξαφνικά μπορεί να δημιουργηθεί μια παντελής έλλειψη. Ξέρουμε πως όλος αυτός ο κοσμάκης που τώρα χοροπηδάει και χαχανίζει μες στην ξενοιασιά μπορεί με μια αναμπουμπούλα ν' αρχίσει αφάνταστα σύντομα να υποφέρει ή και να πεθαίνει ομαδικά από την πείνα. Ο θεός να μην το ξαναδώσει».⁹¹

Υπολογίζεται ότι τον τρομερό χειμώνα 1941-42 ο αριθμός των θυμάτων από την πείνα έφτασε τις 300.000 και ίσως και να τις ξεπέρασε δεδομένου ότι πολλοί, για να κρατήσουν το δελτίο τροφίμων, δε δήλωναν τον θάνατο των συγγενών τους. Τα παιδιά που έχασαν τη ζωή τους από την πείνα έφτασαν τις 60.000 και άλλα 130.000 έπαθαν σοβαρές ζημιές στην υγεία τους.⁹² Το Ανώτατο Υγειονομικό Συμβούλιο σε έκθεσή του

⁹⁰ Γιώργος Ιωάννου, «Το γάλα», *Η σαρκοφάγος*, Αθήνα 1988, σ. 44

⁹¹ Γιώργος Ιωάννου, «Το γάλα», *Η σαρκοφάγος*, Αθήνα 1988, σ. 45

⁹² 2ο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Αθηνών, *Όψεις της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα χρόνια της Κατοχής: Μαρτυρίες από το Αρχείο του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών*, Αθήνα 2013, σ. 22

προς την κατοχική κυβέρνηση το 1943 αναφέρει: «Σχετικώς με τη θνησιμότητα, ο υφηγητής του Πανεπιστημίου κ. Βαλαωρίτης υπέβαλε σχετικές εισηγήσεις αίτινες συνεπληρώθησαν δια στοιχείων τα οποία είχαν τεθεί εις την διάθεσιν ημών εκ μέρους της Γενικής Διευθύνσεως Υγιεινής του ομωνύμου Υπουργείου. Η θνησιμότης από του Οκτωβρίου 1941 edείκνυε μεγάλην αύξησιν. Ο Δεκέμβριος του 1941 ήτο ο χειρότερος μήνας. Οι επόμενοι χειμερινοί μήνες edείκνυον επίσης αύξησιν της θνησιμότητος εις βαθμόν ουδέποτε μέχρι τούδε σημειωθέντα παρ' ημών. Κατά μέσον όρον η θνησιμότης δια τας Αθήνας και τον Πειραιά δια το χρονικό διάστημα από του Νοεμβρίου 1941 μέχρι του Μαρτίου 1942 υπήρξεν επταπλάσια περίπου του κανονικού. Η αύξησις δε της θνησιμότητος οφείλεται εις τον λοιμόν, καθ' ότι ουδέν λοιμώδες νόσημα παρουσίασεν ιδιαιτέραν έξαρσιν δικαιολογούσαν τοιαύτην αύξησιν της θνησιμότητος».⁹³

Το Μάρτιο του 1942 οι Άγγλοι ύστερα από συνεχείς πιέσεις θα άρουν μερικώς τον αποκλεισμό της Ελλάδας, γεγονός που συντέλεσε αποφασιστικά στη βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης της χώρας. Η βοήθεια προς την Ελλάδα από το εξωτερικό συστηματοποιήθηκε και άρχισε ο σταδιακός εφοδιασμός της χώρας με τρόφιμα και κυρίως σιτηρά. Η μεταστροφή της αγγλικής πολιτικής υπήρξε αποτέλεσμα συνεχών πιέσεων από την κυβέρνηση των ΗΠΑ και της ελληνικής ομογένειας προεξάρχοντος του αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Αθηναγόρα. Δεν έλειψαν επίσης τα διαβήματα και οι διαμαρτυρίες κυβερνήσεων, προσωπικοτήτων και της κοινής γνώμης απ' την υπόλοιπη Ευρώπη. Η περίοδος της μεγάλης πείνας αποτελούσε παρελθόν. Άγγλοι και Γερμανοί συμφώνησαν από κοινού για τη μεταφορά 15.000 τόνων τροφίμων κάθε μήνα υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Το Μάρτιο του 1942 έφτασε στον Πειραιά η πρώτη αποστολή τροφίμων. Σουηδοί και Ελβετοί, μέλη της Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού είχαν σταδιακά εγκατασταθεί στην Αθήνα μέχρι και το Σεπτέμβρη του 1942 και επιφορτίστηκαν με την ευθύνη παραλαβής, οργάνωσης και διανομής τροφίμων στον άμαχο πληθυσμό. Η «Αποστολή του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού» ανέλαβε να παραδώσει φαρμακευτικά είδη και τρόφιμα, όπως γάλα, μουρουνέλαιο, σοκολάτες στα παιδιά.⁹⁴

⁹³ Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορίας της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974/Κατοχή: η μεγάλη νύχτα*, Αθήνα 2011, τ. 1, σ. 186-187

⁹⁴ Μάριος Κοκκώνης, *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος Ι: Ο αγώνας για την επιβίωση. Το επισιτιστικό και το οικονομικό πρόβλημα*, Αθήνα 2011, σ. 86-87

Πάντως αξίζει να σημειωθεί ότι και μετά το Μάρτιο του 1942 σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής δεν έλειψαν στον κατοχικό τύπο οι διαφημίσεις καλλιτεχνικών εκδηλώσεων και συναυλιών με σκοπό κυρίως την ενίσχυση των παιδικών συσσιτίων καθώς και οι δημοσιεύσεις για εράνους με σκοπό τη στήριξη του ασθενικού παιδιού. Η εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα» στο φύλλο της 23ης Ιουνίου του 1942 δημοσίευσε διαφήμιση για τη συναυλία του δήμου Αθηναίων με Αθηναϊκές Καντάδες, που θα πραγματοποιούνταν την Κυριακή στις 28 Ιουνίου του 1942, στα ελληνικά και τα ιταλικά «υπέρ των παιδικών συσσιτίων». Ανάλογη διαφήμιση για την ίδια συναυλία ανέφερε χαρακτηριστικά: **«ΚΑΝΕΝΑ ΦΤΩΧΟ ΠΑΙΔΑΚΙ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΔΕΝ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΚΟΙΜΑΤΑΙ ΝΗΣΤΙΚΟ!** Αυτό είναι το σύνθημα του Δημάρχου Αθηναίων που πρέπει να είναι και σύνθημα όλων μας. Η ΣΥΝΑΥΛΙΑ ΤΟΥ ΣΤΑΔΙΟΥ ΑΣ ΔΩΣΕΙ ΑΦΟΡΜΗΝ ΕΝΟΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΕΡΑΝΟΥ. Ενισχύοντες την Συναυλία της προσεχούς Κυριακής ενισχύετε το έργο των συσσιτίων. Χρηματικά δωρεά δεκταί εις όλας τας Τράπεζας και εις τον Δήμον Αθηναίων».⁹⁵

Η εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα» στο φύλλο της 5ης Αυγούστου του 1943 φιλοξενεί δημοσίευμα για έρανο αναφορικά με το φυματικό παιδί: «Ενισχύσατε όλοι και με όλες σας τις δυνάμεις τον έρανον του Δήμου Αθηναίων δια το Φυματικό παιδί. Ο Δήμος Αθηναίων ολοκληρώνοντας τις προσπάθειές του διά το Παιδί, με τα Παιδικά Συσσίτια, τις Παιδικές Κατασκηνώσεις, τα Παιδικά Αναρρωτήρια, το Κέντρο Παιδικής Χαράς, τα ειδικά συνεργεία διά το ρούχο του φτωχού Παιδιού τα οποία παρά τις τεράστιες οικονομικές του δυσκολίες συντηρεί με αφάνταστες προσπάθειες, έρχεται να ζητήσει την ενίσχυσίν σας μόνον για την ίδρυσιν ενός μεγάλου Παιδικού Σανατορίου. Δώστε όλοι κάτι».⁹⁶

Εξίσου ενδιαφέρον παρουσιάζει το δημοσίευμα για τον έρανο για το ασθενικό παιδί της «Καθημερινής» στο φύλλο της 24ης Σεπτεμβρίου του 1943: «ΕΛΛΗΝΕΣ, Ενισχύσατε με όλες σας τας δυνάμεις τον διενεργούμενον έρανον για το ασθενικό παιδί της Ελλάδος. Η Ελλάδα χρειάζεται γερά παιδιά. Γι' αυτό είναι εθνική ανάγκη και εθνική υποχρέωσις να υποβληθούμε, Έλληνες και Ελληνίδες, σε κάθε δυνατή θυσία, βοηθώντας έτσι τα Ελληνόπουλά μας να επανεύρουν την κλονισθείσα από τη σημερινή κατάσταση υγεία τους. Όλη μας η προσοχή πρέπει να στραφεί προς τα Ελληνόπουλα

⁹⁵ Μάριος Κοκκώνης, *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος I: Ο αγώνας για την επιβίωση. Το επισιτιστικό και το οικονομικό πρόβλημα*, Αθήνα 2011, σ. 56-57

⁹⁶ Μάριος Κοκκώνης, «*Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος I: Ο αγώνας για την επιβίωση. Το επισιτιστικό και το οικονομικό πρόβλημα*, Αθήνα 2011, σ. 59

που αποτελούν την μόνη πραγματική εγγύηση για το μέλλον της φυλής μας. Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός αναγνωρίζων το μεγάλο και εθνικό έργο του προληπτικού αναρρωτηρίου ασθενικών παιδιών περιβάλλει αυτό με όλο το ηθικό κύρος. ΕΛΛΗΝΕΣ, Το ασθενικό Ελληνόπουλο κάνει έκκλησιν προς τα εθνικά σας αισθήματα και ζητεί από σας να το σώσετε, ενισχύοντες τον έρανό του όσο μπορείτε περισσότερο. Ενισχύοντες τον έρανο για το ασθενικό παιδί σώζετε την Ελλάδα.⁹⁷

---

⁹⁷ Μάριος Κοκκώνης, *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος Ι: Ο αγώνας για την επιβίωση. Το επισιτιστικό και το οικονομικό πρόβλημα*, Αθήνα 2011, σ. 58

Γ΄ Κεφάλαιο

Το Παιδί θύμα / βιώνοντας την ανθρώπινη απώλεια

Οι κατακτητές από την πρώτη στιγμή της άφιξης τους στην Ελλάδα δε δίστασαν να εκδηλώσουν την ανάλγητη στάση τους και απέναντι στα παιδιά. Αδιαφορώντας για τον ψυχισμό τους, εκδήλωσαν τη σκληρότητά τους σε όλες τις εκφάνσεις. Τα ίδια τα παιδιά αναγκάζονται να προσγειωθούν ανώμαλα στη νέα πραγματικότητα που επέβαλε η ξένη Κατοχή. Ωστόσο η αθώα παιδική τους ψυχή δε φαίνεται να μπορεί να χωρέσει κάποιες φορές το μέγεθος της θηριωδίας των κατακτητών.

Τα παιδιά καθημερινά ζουν σ' ένα κλίμα φόβου και ανασφάλειας, όπου ο θάνατος караδοκεί. Ανεξίτηλα είναι χαραγμένο στη μνήμη της Άλκης Ζέη το περιστατικό, που όντας μαθήτρια την περίοδο της Κατοχής ξεκίνησε μαζί με άλλες συμμαθήτριάς της από την πλατεία Αμερικής με προορισμό το σχολείο της στη λεωφόρο Αλεξάνδρας και στο δρόμο ξαφνικά αντίκρισαν δυο ανθρώπους κρεμασμένους από ένα φανάρι «σαν αχυρένιες κούκλες. Τα κορίτσια, όπως ήταν φυσικό, τρόμαξαν και σκέφτηκαν αρχικά να γυρίσουν πίσω. Τελικά συνέχισαν το δρόμο τους και, όταν έφτασαν στο σχολείο, διηγήθηκαν συγκλονισμένες τι είχαν αντικρίσει τα μάτια τους.⁹⁸

Συγκλονιστική είναι και η μαρτυρία της γνωστής ηθοποιού Άννας Καλουτά, η όποια, όσο ζούσε, δε μπόρεσε να σβήσει από τη μνήμη της το μικρό παιδί που, επειδή πεινούσε την περίοδο της Κατοχής στην Αθήνα, έψαχνε να βρει τροφή από τα σκουπίδια και ένα στρατιώτης του στρατού Κατοχής του έσπασε το χέρι.⁹⁹ Στο ίδιο κλίμα κινείται και το περιστατικό που παραθέτει ο Κώστας Μπίρης στο ιστορικό του έργο αναφορικά με την ιστορία της Αθήνας. Κάποιο πεινασμένο παιδί είδε μια μέρα στα Χαφτεία ν' ανηφορίζει την οδό Σταδίου ένα γερμανικό αυτοκίνητο φορτωμένο

⁹⁸ «Η Κατοχή» (1941-1944), *Εμείς οι Έλληνες / 9*, <https://www.youtube.com/watch?v=Mob7-58PLeE> (πρόσβαση στις 20-3-2018)

⁹⁹ «Κατοχή και Μαυραγορίτες», *Μηχανή του Χρόνου*, <https://www.youtube.com/watch?v=mTu1ihxk2bI> (πρόσβαση στις 25.3.2018)

ψωμάκια. Το παιδί δεν κρατήθηκε, έτρεξε πίσω του, ανέβηκε στο αυτοκίνητο, άρπαξε ένα, πήδησε γρήγορα κάτω και προσπάθησε να σωθεί στην οδό Αιόλου. Όμως τον πρόλαβε ο συνοδός του αυτοκινήτου, το έπιασε και έσπασε ένα ένα τα χέρια του μικρού παιδιού από τους καρπούς μπροστά στα κατάπληκτα μάτια των διαβατών. Το άφησε μισοπεθαμένο από τους πόνους και επέστρεψε στο αυτοκίνητο με το ψωμάκι, που είχε λείψει.¹⁰⁰

Άπειρα παρόμοια περιστατικά έλαβαν χώρα από τους κατακτητές την περίοδο της Κατοχής εις βάρος των μικρών παιδιών και έχουν συμπεριληφθεί και στη λογοτεχνική παραγωγή της εποχής. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ίδιο περιστατικό που αναφέρει ο Κώστας Μπίρης έχει περάσει και στο μυθιστόρημα της Άλκης Ζέη «Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου». Η συγγραφέας στο μυθιστόρημά της αναφέρει ότι η αθηναϊκή πρωτεύουσα με την έλευση των Γερμανών κατακτητών έχει αλλάξει όψη: *«Τώρα όμως αυτή δεν ήτανε η Αθήνα. Ήτανε μια ξένη πολιτεία, με σκοτεινά κι αλλόκοτα σπίτια»*. Ο Πέτρος βαδίζει στο δρόμο και ο φόβος έχει φωλιάσει την ψυχή του, έχοντας ακούσει για το περιστατικό με το Γερμανό που έσπασε τα χέρια του παιδιού, επειδή άρπαξε ένα ψωμί, προκειμένου να επιβιώσει. Το μυαλό του δε μπορεί να χωρέσει το μέγεθος της γερμανικής θηριωδίας: *«Ο Πέτρος δεν θέλει να φοβάται. ΔΕΝ ΠΡΕΠΕΙ. Κι αν χτυπάει η καρδιά, ντουκ ντουκ, σαν τα άρβυλα του Ιταλού στο πεζοδρόμιο. Θα 'ναι γιατί περπατούσε γρήγορα και λαχάνιασε. Τα χέρια του είναι ξυλιασμένα και τα χώνει κάτω από το πουλόβερ του. Το ίδιο και τα γόνατά του. Κάθε τόσο βγάζει ένα χέρι και τρίβει μια το ένα γόνατο, μια το άλλο. Όχι, δε φοβάται. Τι να φοβηθεί; Ποιος θα πειράζει ένα κακόμοιρο αγόρι που έχασε το δρόμο... Στην ουρά που στεκότανε για το ψωμί, λέγανε κάτι γυναίκες πως ένας Γερμανός έσπασε το χέρι ενός αγοριού, γιατί είχε κλέψει ένα καρβέλι. Το 'πιασε έτσι με τα δυο του χέρια, σαν να 'τανε σανίδι, το χτύπησε πάνω στο γόνατό του και, κρακ, το τσάκισε στα δυο... Ο Πέτρος δεν έχει κλέψει τίποτα. Όσο θηρία κι αν είναι οι Γερμανοί, δεν μπορούνε στα καλά καθούμενα να σπάνε χέρια...»*.¹⁰¹

Την ίδια απάνθρωπη πρακτική φαίνεται να υιοθετούν οι Γερμανοί και στο διήγημα του Δημήτρη Ψαθά «Οι πιτσιρίκοι», όταν τα παιδιά πετροβολούν το αυτοκίνητο των κατακτητών: *«Οι Γερμανοί δε χωρατεύουν. Στις αρχές που πρωτομπήκαν, παιδιά πετροβόλησαν ένα αυτοκίνητο. Λυσσασμένος φρενάρισε και κατέβηκε ο Γερμανός. Έπιασε ένα. Άδραξε το χέρι του παιδιού, το 'φερε στο γόνατό του*

¹⁰⁰ Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι 1830 – 1966*, Αθήνα 1999, σ. 336

¹⁰¹ Άλκη Ζέη, *Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου*, Αθήνα 1974

και το 'σπασε, όπως σπάζεις ένα ξύλο. Ούρλιαξε το παιδί κι έπεσε λιπόθυμο. Κι ο Γερμανός το παράτησε εκεί, ζανανέβηκε στο αυτοκίνητό του κι έφυγε. Η ανθρωπιά είναι πολυτέλεια περιττή, είπε ο χιτλερισμός, και πήραν σκληρή πείρα ως και τα μωρά». ¹⁰²

Στο διήγημά της Ρίτας Μπουμή Παπά «Αέρα!» θύματα της σκληρότητας του ιταλικού στρατού κατοχής στην Αθήνα είναι δυο νεαρά αγόρια. Στο κτίριο, όπου είχε στεγαστεί ο Ιταλικός Στρατιωτικός Κινηματογράφος, και υπηρετούσαν καμιά δεκαριά στρατιώτες κι ένας υπαξιωματικός, βρισκόταν γραμμένο το σύνθημα «αέρα!», το θυρλικό σύνθημα των εξορμήσεων του ελληνικού στρατού, που το γνώριζαν καλά οι Ιταλοί από την Αλβανία. Ο Ιταλός υπαξιωματικός, αν και έδινε εντολή στους στρατιώτες του να σβήσουν το σύνθημα, ξημερώνοντας την άλλη μέρα έβλεπε ότι το συγκεκριμένο σύνθημα είχε ξαναγραφτεί στον τοίχο, γεγονός που τον εξόργιζε. Το επαναλαμβανόμενο περιστατικό κατέστησε δυο έφηβους, που τυχαία έτυχε να περνούν από εκεί, κοινωνούς του εκδικητικού μένους του Ιταλού αξιωματούχου: «[...] είχε πάλι γραφτεί με κάρβουνο η τρομερή λέξη «ΑΕΡΑ!», που αληθινά εμψύχωνε κάθε περαστικό που την έβλεπε. Ο υπαξιωματικός πληροφόρησε το διοικητή και, αυτή τη φορά, αντί να κατεβεί ο φαντάρος με τον κουβά και το σφουγγάρι, κατέβηκε φοβερά εκνευρισμένος ο υπολοχαγός και άρχισε να βηματίζει πεισματικά στο πεζοδρόμιο, σφίγγοντας με λύσσα τη λαβή του μαστιγίου του. Σε μια στιγμή περνούν δυο νεαροί ντυμένοι «της κούτας» με τ' άσπρα «γκάντι» κουστούμια τους, σωστοί γαμπροί που λέει ο λόγος. Οι νέοι έριξαν μια ματιά στην πελώρια μαύρη λέξη, κρυφοχαμογέλασαν, δίχως να σταθούν. Ο αξιωματικός, ερεθισμένος πρωτ' απ' όλα από την εμφάνισή τους (ή πείνα δεν είχε αρχίσει ακόμα), αλλά και από τη χαρά που ζωγραφίστηκε στα πρόσωπα των νέων, αγρίεψε και βρίζοντάς τους ιταλικά με τις πιο πρόστυχες λέξεις, τους σταμάτησε. Ταυτόχρονα φώναζε: «Πιέτρο!» Σε μισό δευτερόλεπτο κατέβηκε ο ελληνομαθής σερτζέντε, κι ενώ ο διοικητής του ούρλιαξε, αυτός διαβίβαζε ελληνικά τις διαταγές του στα δυο παλικαράκια.

-Βγάλτε αμέσως τα σακάκια σας!

-Για ποιο λόγο;

¹⁰² Δημήτρης Ψαθάς, «Οι πιτσιρικοί», *Αντίσταση*, Αθήνα 2002

-Για να καθαρίσετε μ' αυτά τον τοίχο!

-Μα...

Το μαστίγιο του υπολοχαγού σηκώθηκε κ' ή πρώτη καμουτσικιά σφύριξε, μετά ή δεύτερη, ή τρίτη. Σκαμπίλια. Κλωτσιές.

-Βγάλτε τους τα σακάκια! — ούρλιαζε ο τενέντες. Οι στρατιώτες προσπαθούσαν να τούς ξεντύσουν με τη βία. Ο συναγμένος κόσμος αποδοκίμαζε. Πάλευαν να γδύσουν τα παιδιά. Τα ξέσχισαν. Τότε μ' ένα βρισίδι, ο Πιέντρο, πιο πολύ για να ικανοποιήσει το διοικητή του, έτριψε τον τοίχο. Τον άλλο, τον κρατούσε χάμω η μπότα του αξιωματικού. Ένας δικός μας αστυφύλακας προχώρησε και με διάκριση ρώτησε «τι συμβαίνει» σα να μην έβλεπε τι γινόταν. Ούτε σημασία του 'δωσαν».¹⁰³

Στο διήγημα του Γιώργου Ιωάννου «Τα λεμόνια ήταν ακριβά» οι Γερμανοί εμφανίζονται από το μπαλκόνι ενός επιταγμένου σπιτιού στη Θεσσαλονίκη να πετούν λεμόνια στους περαστικούς, βάζοντας στόχο ανυποψίαστους πολίτες, που εκείνη την ώρα είχαν την ατυχία να περνούν από εκεί, ενώ ο ελληνικός λαός λιμοκτονούσε. Κάποια στιγμή οι Γερμανοί δε δίστασαν να βάλουν στόχο και ένα μικρό παιδί, το οποίο τελικά κατάφερε να περάσει αναίμακτα από εκεί: «Κάποια στιγμή ένας πιτσιρικός έτρεξε. Οι Γερμανοί αμέσως του πετάζανε με φόρα δυο τρία λεμόνια. Λεμόνια λοιπόν έριχναν στον κόσμο. Όμως ο μικρός ήτανε γρήγορος και οι φαντάροι δεν ήθελαν για τέτοιο ασήμαντο στόχο να χαραμίσουν τα λεμόνια τους. Τα λεμόνια κύλησαν στο απέναντι πεζοδρόμιο, όπου βρίσκονταν μερικά ακόμα. Ο κόσμος κοίταζε μια τα λεμόνια και μια τους Γερμανούς και δεν κινιόταν».¹⁰⁴ Στο τέλος του διηγήματος ο αφηγητής διαπιστώνει πως «το κραταιό χέρι του Θεού αποκατασταίνει κάποτε τη δικαιοσύνη», αφού τελικά το μπαλκόνι του συγκεκριμένου κτιρίου γκρεμίστηκε από μια χειροβομβίδα, που την πέταξε κάποιος άγνωστος.

Σε πολλές περιπτώσεις οι κατακτητές στερούν στα μικρά παιδιά τους αγαπημένους τους γονείς, καταδικάζοντάς τα να ζουν στην ορφάνια κάτω από άθλιες συνθήκες. Στο διήγημα της Λιλίκας Νάκου «Ο Τζοβάννι» ο μικρός Σπύρος εμφανίζεται να ζει με μια παρέα παιδιών, αφού οι Γερμανοί συνέλαβαν τον πατέρα του και η μητριά

¹⁰³ Ρίτα Μπούμη Παπά, *Όταν πεινούσαμε και πολεμούσαμε - Διηγήματα (1941-1945)*, Αθήνα 1975 <https://teleologikos.wordpress.com/2013/10/27/rita-boumi-papa-aera> (πρόσβαση στις 20.3.2018)

¹⁰⁴ Γιώργος Ιωάννου, «Τα λεμόνια ήταν ακριβά», *Η μόνη κληρονομιά / διηγήματα*, Αθήνα 1982, σ. 108

του πούλησε το σπίτι τους και έφυγε. Το βράδυ τα παιδιά διανυκτέρευαν σε μια σπηλιά στον Αϊ Σίδερη. Ένα βράδυ τα παιδιά στο Λυκαβηττό έγιναν αντιληπτά από μια ιταλική περίπολο. Ένας Ιταλός στρατιώτης, ο Τζοβάννι, εκδήλωσε τα φιλόφρονα αισθήματά του σε αυτά τα παιδιά, προσφέροντάς τους αρχικά μια φέτα λευκό ψωμί. Ο συγκεκριμένος Ιταλός στρατιώτης συνέχισε να επισκέπτεται τα παιδιά και τις επόμενες μέρες. Τους χαϊδεύει τα μαλλιά, τους φέρνει τρόφιμα και παιχνίδια. Στο πρόσωπο των βασανισμένων παιδιών έβλεπε την κορούλα του Λουτσία, που την είχε αφήσει στην Ιταλία και δε γνώριζε, αν θα την ξαναδεί. Με το Σπύρο, τον πρωταγωνιστή του διηγήματος, είχε αναπτύξει ιδιαίτερη σχέση: «[...] βγάζει από το λαιμό του και περνά στο δικό μου ένα αλυσιδάκι με μια Παναγίτσα ... Να, δεξ τηνε τι όμορφη που είναι! ... Και από τότε γινήκαμε πρώτοι φίλοι».¹⁰⁵

Οι Ιταλοί μετά τη συνθηκολόγηση με τους συμμάχους, το Σεπτέμβριο του 1943, γνώρισαν διώξεις και εξευτελισμούς από τους Γερμανούς. Μια μέρα από την οδό Πανεπιστημίου ένας λόχος Ιταλών οδηγούνταν από τους Γερμανούς σε μαύρα χάλια. Ανάμεσά τους ήταν και ο Τζοβάννι. Ο μικρός Σπύρος δεν άφησε ανυπεράσπιστο τον Ιταλό φίλο του: «Του κρατούσε το σάκο και τον βοηθούσε να περπατάει, μ' όλες τις βρισιές που άκουγε απ' το Γερμανό λοχία».¹⁰⁶ Οι Γερμανοί θα δείξουν για μια ακόμα φορά το φρικαλέο τους πρόσωπο. Η έκφραση ευγνωμοσύνης, η συμπαράσταση του παιδιού και η επιμονή του να βοηθήσει τον Ιταλό στρατιώτη εξοργίζουν το Γερμανό λοχία, που θα οδηγήσει το μικρό Σπύρο στο θάνατο με βάνανσο τρόπο: «Ο Σπύρος ακολουθούσε πιστά το φίλο του και σήκωνε πότε –πότε το κεφάλι του και χαμογελούσε. Αυτό φούρκισε το λοχία και ,σε μια στιγμή, του δίνει μια κλωτσιά που πέφτει το παιδί κάτω. Ο κόσμος αγανάχτησε. Μα ευθύς ανασηκώθηκε το αγόρι κ' έτρεξε πάλι πίσω από το φίλο του. Μερικοί διαβάτες φώναζαν το Σπύρο, του δώσαν τσιγάρα για τους Ιταλούς. Ο Γερμανός λοχίας τότε φρένιασε σαν είδε αυτό. Σήκωσε ευθύς τον υποκόπανο του όπλου, για να χτυπήσει το Τζοβάννι, μα ο μικρός του φίλος ξεπετιέται μπροστά του, για να δεχτεί αυτός το χτύπημα! «Ου να χαθείτε, που χτυπάτε και λαβωμένους!», φώναξε. Τότε λύσσαξε ο Γερμαναράς, που φάνηκε το παιδί ν' αγαπά τόσο τον Ιταλό. Του κοπανά μια στο κεφάλι και τον ποδοπατά κάτω φρενιασμένος. Η ασφαλτος γιόμισε αίμα... Τόση

¹⁰⁵ Λιλίκα Νάκου, «Ο Τζοβάννι», *Η κόλαση των παιδιών / διηγήματα*, Αθήνα 2004, σ. 195

¹⁰⁶ Λιλίκα Νάκου, «Ο Τζοβάννι», *Η κόλαση των παιδιών / διηγήματα*, Αθήνα 2004, σ. 195

ήταν η τρέλα αυτού του ανθρώπου, που δε συγχωρούσε ούτε στην καρδιά ενός παιδιού να 'χει φωλιάσει η αγάπη!...». ¹⁰⁷

Η Λιλίκα Νάκου και σε άλλα διηγήματά της αναφέρεται στη ζοφερή πραγματικότητα της αθηναϊκής πρωτεύουσας με τα άστεγα παιδιά, που μεταξύ τους έχουν αναπτύξει ένα μηχανισμό αλληλεγγύης προσπαθώντας να επιβιώσουν: «Ποιος θα μας πει άραγε, τι ονειρεύονταν τη νύχτα τα αλητόπαιδα πίσω από τις αυλόπορτες, γυρμένα μέσα στη λάσπη και στην παγωμένη γης; Άραγες ονειρεύονταν το ψωμί που τους λείπει; Ή τον χαμένο παράδεισο που δε γνωρίσανε ποτές; Τα αλητόπαιδα, καθισμένα άνω στη σιδερένια γρίλια του Ηλεκτρικού, στην Ομόνοια, μιλάνε τώρα αναμεταξύ τους. Το καθένα έχει και το παρατσούκλι του. Ο ένας λέγεται Χαζομάτης, ο άλλος Παρδαλός ή Μαύρος. Οι λέξεις που μεταχειρίζονται είναι παραλλαγμένες και οι εκφράσεις εντελώς δικές τους. Είναι και σαν συνθήματα, για να συνεννοούνται καλύτερα αναμεταξύ τους. [...] Δεν τους αρέσει ούτε να τα λυπούνται, ούτε να τα κοιτάζουν με περιέργεια. [...] Μοιάζουν σαν τα μικρά αγρίμια, με τα μαλλιά βρώμικα, ανακατωμένα, με το πρόσωπο σκελετωμένο από την πείνα, με τα μάτια άγρια από την ανησυχία και την ιδέα της αρπαγής. Αχ ναι, μοιάζουσαν μικρά ζούδια, τα καημένα τα παιδιά... Μα τα μάτια τους, άμα τα προσέξει κανείς καλά, παίρνουν άθελα κάποτε, σαν αφαιρούνται, μια τέτοιαν έκφραση, που σου πιάνεται η ψυχή!». ¹⁰⁸

Είναι αλήθεια ότι σε πολλές περιπτώσεις ηρωίδες μητέρες δε διστάζουν να θυσιάσουν τη ζωή τους για την πατρίδα αναπτύσσοντας αντιστασιακή δράση, αψηφώντας τους κινδύνους που ελλοχεύουν για τις ίδιες και την οικογένειά τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι αγωνίστριες Λέλα Καραγιάννη και Κούλα Σουλιώτου. Η Λέλα Καραγιάννη, αν και υπήρξε μητέρα εφτά παιδιών, δε δίστασε να μετατρέψει το σπίτι της σε αρχηγείο και να ηγηθεί της αντιστασιακής οργάνωσης «Μπουμπουλίνα», την οποία δημιούργησε η ίδια. Κύρια αποστολή της ήταν η φυγάδευση Άγγλων, ενώ ταυτόχρονα είχε στήσει ένα δίκτυο κατασκοπείας. Η Ιωάννα Τσάτσου στο ημερολόγιό της αναφέρεται στην πρώτη σύλληψη της Λέλας Καραγιάννη: «30 Σεπτεμβρίου 1941. Οι Ιταλοί πιάσανε τη Λέλα Καραγιάννη και τον άντρα της για απόκρυψη Άγγλων. Και οι δυο δεν ομολογούν τίποτα. Κανένα μυστικό δεν

¹⁰⁷ Λιλίκα Νάκου, «Ο Τζοβάννι», *Η κόλαση των παιδιών / διηγήματα*, Αθήνα 2004, σ. 195-196

¹⁰⁸ Λιλίκα Νάκου, «Το μάτι του Θεού», *Η κόλαση των παιδιών / διηγήματα*, Αθήνα 2004, σ. 9-10

ξεφεύγει. Οι κίνδυνοι παραμονεύουν από απίθανες μεριές. Για να προστατέψουμε τους φίλους μας, προσπαθούμε να γνωρίζουμε όσο το δυνατόν λιγότερα. Ίσα ίσα αυτά που μας είναι αναγκαία για τη δουλειά μας. Μα η Λέλα Καραγιάννη έχει απλωμένη δράση. Με το δικό της καϊκι έστειλε στην Αίγυπτο όσους σκόρπιους συμμάχους εμάζευε. Τ' όνομά της μαθεύτηκε από ακριτομούθια Άγγλων».¹⁰⁹

Ζώντας σ' ένα τέτοιο περιβάλλον τα παιδιά της δε μπορούσαν να μείνουν ανεπηρέαστα. Βοηθούν και αυτά όσο μπορούν, κάποια απ' αυτά συλλαμβάνονται. Η τελευταία πράξη του δράματος παίχτηκε στο νοσοκομείο Ερυθρός Σταυρός, όπου είχε εισαχθεί για νοσηλεία. Εκεί οι δυνάμεις κατοχής θα τη συλλάβουν, για να την οδηγήσουν στην εκτέλεση στις 8 Σεπτεμβρίου 1944. Είναι χαρακτηριστικό ότι μαζί με την ίδια οι Γερμανοί θα συλλάβουν πέντε απ' τα παιδιά της, το Νέλσωνα, την Ιωάννα, την Ηλέκτρα, το Βύρωνα και τη Νεφέλη, και δε θα διστάσουν να τα βασανίσουν μπροστά της, προκειμένου αυτά να λειτουργήσουν ως μοχλός πίεσης, για να μαρτυρήσει. Αυτή όμως έμεινε ακλόνητος βράχος μέχρι το τέλος, πιστή στην πατρίδα της και τα ιδανικά της. Η απάντησή της στους κατακτητές υπήρξε αποστομωτική: «Ζητείτε από μία Ελληνίδα μάνα να προδώσει τους συνεργάτες της και την πατρίδα της με την απειλή του τυφεκισμού των παιδιών της. Ε, λοιπόν, μάθετε ότι τα παιδιά μου ανήκουν στην Ελλάδα και το αίμα τους θα πνίξει τους Ούνους και όλη τη Γερμανία σας!».¹¹⁰

Στη Λέλα Καραγιάννη αναφέρεται και μια μικρή ηρωίδα ενός διηγήματος της Λότης Πέτροβιτς, που ανήκει στη συλλογή της «Ο καιρός της σοκολάτας». Σε αυτό γίνεται εμφανές ότι τα μικρά παιδιά λόγω ηλικίας πολλές φορές δε μπορούν ν' αντιληφθούν όλες τις διαστάσεις του πολέμου, θέτοντας πολλές φορές σε κίνδυνο άθελά τους αγαπημένα τους πρόσωπα. Μια οικογενειακή τους φίλη η Πόπη Αστρά, που είναι παντρεμένη μ' έναν Άγγλο κατάσκοπο, τον Παναγιώτη, ετοιμάζεται να διαφύγει μαζί του στη Μέση Ανατολή. Το παιδί από κάποιες συζητήσεις των δικών του ακούει ότι οι φίλοι τους θα φυγαδευτούν με τη συνδρομή της Λέλας Καραγιάννη, χωρίς στην πραγματικότητα να αντιλαμβάνεται πλήρως τι ακριβώς συμβαίνει: «Κι έφυγε

¹⁰⁹ Ιωάννα Τσάτσου, *Φύλλα Κατοχής*, Αθήνα 1991, σ. 10

¹¹⁰ <https://www.sansimera.gr/biographies/1463> (πρόσβαση στις 30.3.2018)

πραγματικά. Χάθηκε από τη γειτονιά την άλλη κιόλας μέρα. Κάτι για Μέση Ανατολή άκουσα τη μάνα μου να λέει ψιθυριστά σε μια θεία, κάτι για «αντίσταση», για κίνδυνο που έτρεξε να τη συλλάβουν κι αυτή και τον άντρα της οι Ναζί... Τρόμαξα. Το ίδιο κι ο αδερφός μου, ο Μάνος. Γιατί κι ο πατέρας μας έδειχνε ταραγμένος πότερο από άλλοτε. «Ας πάνε στο καλό» μουρμούρισε. «Κι ας είναι ευλογημένο το δίκτυο της Λέλας Καραγιάννη». Ποια ήταν η κυρία Λέλα Καραγιάννη δεν ήξερα, μα ούτε και ρώτησα, γιατί κατάλαβα πως δε θα μου έλεγαν. «Τα παιδιά να μην ανακατώνονται σ' αυτά» θα μου το ξέκοβε ο μπαμπάς. Δε ρώτησα λοιπόν. Έμαθα, όταν μεγάλωσα και όταν έστησαν το άγαλμα της μεγάλης ηρωίδας στην οδό Τοσίτσα, ανάμεσα στο Μουσείο και το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Ως τη μέρα που την έπιασαν οι Ναζί, διάβασα κάπου, και τη σκότωσαν μαζί με άλλους στις 8 του Σεπτεμβρίου του 1944, η Λέλα Καραγιάννη δούλευε για την αντίσταση. Είχε στήσει ολόκληρο δίκτυο μυστικό και βοηθούσε να φεύγουν από την Ελλάδα κρυφά όσοι από τους αγωνιστές κινδύνευαν να συλληφθούν, αλλά κι Εγγλέζοι κατάσκοποι που δρούσαν στη χώρα. Ο άντρας της κυρίας Πόπης Αστρά ήταν Εγγλέζος κατάσκοπος. Δρούσε με το ψευδώνυμο «Παναγιώτης».¹¹¹

Η Πόπη Αστρά, πριν φύγει για τη Μέση Ανατολή, χαρίζει στο παιδί την αγαπημένη της κούκλα, που έφερε το όνομα του άντρα της: «Ο Παναγιώτης ήρθε στο σπίτι μας την τελευταία παραμονή Χριστουγέννων της Κατοχής, στις 24 Δεκεμβρίου του 1943. Τον έφερε η κυρία Πόπη Αστρά, φίλη της μάνας μου, γειτόνισσα που έμενε ακριβώς απέναντι, σ' ένα διώροφο παραδοσιακό των Εξαρχείων που υπάρχει ακόμα (στην οδό Εμμ. Μπενάκη, ανάμεσα στην οδό Βαλτετσίου και την Ανδρέου Μεταξά). Δικός της ήταν ο κούκλος. Τον είχε φέρει από τη Σμύρνη ανάμεσα στα λιγιστά που κουβάλησε στην Αθήνα με χίλιους κινδύνους και μπόλικη τύχη, όταν έφτασε πρόσφυγας από τους πρώτους το 1922, κοπελίτσα τότε, με τη μάνα της και τα πολλά της αδέρφια. Πολύτιμο ενθύμιο, μα όταν κατάλαβε πως εγώ δεν είχα δει ποτέ μου τέτοια κούκλα - κούκλα κοκάλινη, που να κουνάει όχι μόνο χέρια και πόδια μα και το κεφάλι - με φώναζε να πηγαίνω τ' απογεύματα στο σπίτι της και να παίζω λίγη ώρα με τον Παναγιώτη – αυτό τ' όνομα του είχε δώσει».¹¹² Οι Γερμανοί έχουν πληροφορίες ότι η οικογένεια του παιδιού σχετίζεται φιλικά με την Πόπη Αστρά και τον άντρα της. Έτσι εισβάλουν στο σπίτι του και διενεργούν ανακρίσεις. Το παιδί άθελά του γίνεται η αιτία να συλληφθεί ο πατέρας του

¹¹¹ Λότη Πέτροβιτς – Ανδριτσοπούλου, *Ο καιρός της σοκολάτας*, Αθήνα 2012

¹¹² Λότη Πέτροβιτς – Ανδριτσοπούλου, *Ο καιρός της σοκολάτας*, Αθήνα 2012

απ' τους Γερμανούς. Η παιδική του αφέλεια θα το οδηγήσει να πει στους Γερμανούς ότι διαμένει και ένα πέμπτο μέλος της οικογένειας στο σπίτι τους, εννοώντας τον κούκλο, ενώ οι Γερμανοί θα θεωρήσουν ότι αναφέρεται στον Παναγιώτη, τον Άγγλο κατάσκοπο: *«Πάγωσε ο πατέρας, μεγάλωσαν αφύσικα της μάτια της μάνας μου, τρεμούλιασαν τα χείλια της ξαδέρφης μας της Όλγας, χλόμιασε ο αδερφός μου, το δικό μου το στόμα έγινε κατάξερο.*

«Έχουμε πληροφορίες πως κρύβεται κάποιος κατάσκοπος στη γειτονιά», μίλησε ο προδότης διερμηνέας εξ' ονόματος των Γερμανών της Γκεστάπο. «Θα γίνει έρευνα...»

«Κάποιο λάθος κάνετε», ψέλλισε ο πατέρας μου, «δεν...»

«Ποιοι μένουν μαζί σας εδώ;» ρώτησε άγρια ο διερμηνέας αντί ν' απαντήσει.

«Εμείς μένουμε μόνο, δηλαδή η οικογένειά μου», μάζεψε το κουράγιο του και ξαναμίλησε ο μπαμπάς. «Άτομα πέντε: Η γυναίκα μου, εγώ, τα δύο παιδιά μου, η ανιψιά μας...»

«Κι ο Παναγιώτης!» πετάχτηκα εγώ – πώς ξέχασε ν' αναφέρει ο μπαμπάς το καινούριο μέλος της οικογένειας το τόσο σημαντικό;

«Αχά!» κούνησε ο διερμηνέας το κεφάλι του και κοίταζε με νόημα τον Αρχιγκεσταπίτη. «“Από τρελό κι από μικρό μαθαίνεις την αλήθεια”, που λέει και η παροιμία... Ψάζτε παντού!» βρυχήθηκε. «Κι εσείς που μας είπατε ψέματα, θα μας ακολουθήσετε στα γραφεία γι' ανάκριση», στράφηκε ύστερα στον πατέρα μου.

«Εννοεί τον κούκλο της η μικρή, δεν...», προσπάθησε να τους εξηγήσει εκείνος, αλλά κουβέντα δε σήκωναν οι Ναζί και ο συνεργάτης τους».¹¹³ Τελικά η περιπέτεια του πατέρα είχε αίσιο τέλος. Θα αφεθεί ελεύθερος λόγω αμφιβολιών.

Οι κατακτητές δε διστάζουν να συλλάβουν με την παραμικρή υποψία άτομα μπροστά στα μάτια των παιδιών τους, αδιαφορώντας για τον ψυχισμό τους και τις τραυματικές εμπειρίες που τους συσσωρεύουν για όλη τους τη ζωή. Συγκλονίζει το γράμμα που άφησε η αγωνίστρια Κούλα Σουλιώτου στο γιο της Γιάννη, λίγο πριν οδηγηθεί από τους Γερμανούς στο εκτελεστικό απόσπασμα στη Θεσσαλονίκη στις

¹¹³ Λότη Πέτροβιτς – Ανδριτσοπούλου, *Ο καιρός της σοκολάτας*, Αθήνα 2012

9-9-1944 - Ο άντρας της δημοσιογράφος Αριστοτέλης Τσουρτσούλης είχε επίσης εκτελεσθεί μαζί με άλλους 9 αγωνιστές στην Αθήνα στις 7 Γενάρη του 1943 - :

«Μονάκριβό μου αγοράκι Γιαννάκη,

Σ' αφήνω γεια γιόκα μου για πάντα. Μη λυπηθείς για το χαμό των γονιών σου παιδί μου. Τράβα το δρόμο σου χωρίς δισταγμούς, έτσι ταιριάζει σε σένα να κάνεις. Όταν λεβέντη μου διαβάσεις τις λίγες αυτές γραμμούλες της μανούλα σου, δε θα υπάρχω στη ζωή, μη σε φοβίζει όμως αυτό... Γιαννάκη, θυμάσαι τι μου υποσχέθηκες, θυμήσου το και μην το ξεχάσεις ποτέ πια, γιατί δε θα μπορέσω να στο ξαναπώ... Μη σκεφτείς τίποτε άλλο αγαπούλα μου και μη σκοτίζει τη ζωή σου η ορφάνια σου. Κάνε ότι υποσχέθηκες στη μανούλα σου και δε θα μείνεις ποτέ μόνος. Συνέχισε λοιπόν λεβέντη μου και συμπλήρωσε και τα δικά μας κενά. Να η διαθήκη των γονιών σου Γιαννάκη. Φιλώ το μέτωπό σου για τελευταία φορά και έχε γεια για πάντα γιέ μου.

Με άπειρη μητρική αγάπη και στοργή η μανούλα σου Κούλα»¹¹⁴

Οι Γερμανοί κατακτητές δε διστάζουν να προχωρήσουν σε ομαδικές εκτελέσεις άμαχου πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένων και πολύ μικρών παιδιών. Η εξόντωση του άμαχου πληθυσμού στα Καλάβρυτα και το Δίστομο, συνιστούν από τα πιο ηχηρά εγκλήματα πολέμου των Ναζί σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής. Οι Γερμανοί 9-13 Δεκεμβρίου πυρπολούν τα Καλάβρυτα. Εξοντώνουν 1.101 άτομα, ανάμεσα στα οποία συμπεριλαμβάνονταν βρέφη και παιδιά κάτω των 14 ετών. «Και η πιο διεστραμμένη ψυχή δε θα' ταν δυνατόν να συλλάβει την εκτέλεση κακουργήματος τέτοιας εκτάσεως», ανέφερε χαρακτηριστικά η παράνομη κατοχική εφημερίδα «Ελληνικόν Αίμα», που κυκλοφόρησε την 1η Ιανουαρίου 1944.¹¹⁵

Η Ιωάννα Τσάτσου στο ημερολόγιό της αναφέρεται στα συγκλονιστικά γεγονότα των Καλαβρύτων, όπως τα παρέθεσαν στην ίδια γυναίκες που υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες της γερμανικής θηριωδίας: «17 Δεκεμβρίου 1943. Σαν χορός αρχαίας τραγωδίας η μια μετά την άλλη άρχισαν να μπαίνουν στο γραφείο μας σ' ατέλειωτη σειρά γυναίκες μαυροφορεμένες. Τα πρόσωπά τους ήταν μαρμαρωμένα

¹¹⁴ Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακοπούλου, Σ. Κόνδη, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τ. 3, σ. 285

¹¹⁵ *Εφημερίδα Ελληνικόν Αίμα*, 1 Ιανουαρίου 1944

ακίνητα, με μια ομοιόμορφη έκφραση νέκρας, που δεν είχα ποτέ μου ξαναδεί. Η πρώτη μίλησε με κόπο.

-«Ερχόμαστε από τα Καλάβρυτα. Δεν είμαστε όλες. Οι περισσότερες έμειναν εκεί».

Όταν ακούσαμε Καλάβρυτα, ανατριχιάσαμε. Τώρα είναι τέσσερις μέρες που ο αέρας είναι γεμάτος από φήμες φρικιαστικές, όπως τον παλιό καιρό γύρω απ' το Μεσολόγγι. Ζούμε μέσα στον τρόμο για τα μαρτύρια αυτών των ανθρώπων. Όλο και ακούμε: Καίγονται τα Καλάβρυτα · σφάζονται τα Καλάβρυτα. Τώρα η κυρία Φεφέ, μια Καλαβρυτινή αρχόντισσα, μας εξιστορούσε τα γενόμενα και η αλήθεια ήταν πιο άγρια απ' όλες τις φήμες.

«Οι Γερμανοί και ο ΕΛΑΣ δώσανε μάχη έξω από τη Κερπινή. Ο ΕΛΛΑΣ σκότωσε τους τραυματίες αιχμαλώτους».

Μα οι Γερμανοί τι κόλαση επινοήσανε, για να εκδικηθούν; Στις 13 του Δεκέμβρη έζωσαν από παντού τα Καλάβρυτα και άρχισαν να χτυπούν τρελά τις καμπάνες. Όλοι βγήκαν στους δρόμους. Τους οδήγησαν στην αυλή του σχολείου. Εκεί ξεχώρισαν τους άνδρες και τ' αγόρια πάνω από δέκα πέντε χρόνων και τους τράβηξαν πέρα απ' το νεκροταφείο στους πρόποδες του λόφου. Γιατί από κει φαίνονταν ολόκληρη η πόλη. Κι έστησαν μπροστά τους δυο πολυβόλα, για να μη ξεφύγει κανείς. Έπειτα έβαλαν φωτιά στα Καλάβρυτα. Οι άνθρωποι έβλεπαν τα σπίτι τους να καίγονται και άκουγαν τις στριγγλιές των δικών τους. Τρελοί από απελπισία πίστεψαν πως και οι γυναίκες τους και τα παιδιά τους καίγονταν μαζί. Οι δήμιοι, αφού χάρηκαν σταδιακά το μαρτύριό τους, τους πολυβόλησαν και τους σκότωσαν όλους. Τις γυναίκες και τα παιδιά τα κλείσανε μες στο σχολείο και του βάλανε φωτιά. Φαίνεται όμως πως ένας αυστριακός αξιωματικός δεν άντεξε και φεύγοντας τελευταίος, αφού απομάκρυνε τη φρουρά, άφησε τις πόρτες του σχολείου ανοιχτές. Χύθηκαν οι γυναίκες έξω πνιγμένες από τους καπνούς κι άρχισαν να ψάχνουν τους άντρες τους. Οι Γερμανοί πιστεύοντας πια πως δεν άφησαν ζωντανό πλάσμα πίσω τους είχαν φύγει. Και η Κυρία Φεφέ συνέχισε:

«Τους βρήκαμε τους άντρες μας, τα παιδιά μας, τ' αδέρφια μας. Μα πως τους βρήκαμε! Ένας Θεός το ξέρει. Και τότε αρχίσαμε τη φρικτή ταφή τους μέσα στην παγωμένη γη. Δεν

*είχαμε τη δύναμη να σκάψουμε. Σκάβαμε με τα νύχια μας και πέφταμε λιπόθυμες πάνω στο χώμα».*¹¹⁶

Ο Γιώργος Ιωάννου στο πεζογράφημά του «13-12-43» εμφανίζεται να επισκέπτεται τον τόπο ομαδικής εκτέλεσης στα Καλάβρυτα είκοσι χρόνια μετά το μακάβριο γεγονός. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας- αφηγητής, «*η γη της πατρίδας μας είναι παραγεμισμένη με κόκαλα παλικαριών· μα ποτέ μου δεν ταράχτηκα και δεν έκλαψα τόσο, όσο αυτή τη φορά. Αυτό ασφαλώς έγινε, γιατί την ώρα που βρέθηκα εκεί, μια γυναίκα κι ένας άντρας, αδέρφια, άνοιξαν τον τάφο του μικρότερου αδελφού τους, που είχε εκτελεστεί πριν από είκοσι χρόνια*».¹¹⁷ Η ανακομιδή αφορά ένα δεκαεξάχρονο παιδί. Ο συγγραφέας νιώθει δέος και ιερή συγκίνηση. «*Σε όλα αυτά δεν υπήρχε τίποτα το αηδιαστικό ή το τρομαχτικό. Άλλωστε το παιδάκι ήταν δεκάξι χρονών όταν μαρτύρησε. Και πιστεύω, χωρίς αμφιβολία, πως θα έχει αγιάσει. [...] Στο χώμα δίπλα ήταν μπηγμένο ένα κερί και στο θυμιατό σιγόκαιγε θυμίαμα. Ευωδίαζε όλος ο τόπος. Λέξη δεν έλεγαν, ούτε ακουγόταν κλάμα. Καταλάβαινα όμως πως τα μάτια τους τρέχαν, γι' αυτό έσκυψα το κεφάλι μου προς το χορτάρι και δεν προσπαθούσα, ούτε τολμούσα να τους κοιτάζω. Πολύ ήταν και που με άφηναν κοντά τους μια τέτοια ώρα. Μονάχα όταν βρέθηκε το κρανίο, άκουσα τον αδελφό να λέει βραχνά: η χαριστική βολή. Ήταν μια μικρή τρύπα λίγο πιο πάνω απ' το μέτωπο. Είχα γίνει πια ένα με το χώμα, έτσι ένιωθα. Τώρα σκέφτομαι πως έπρεπε να προσκυνήσω, αν και είμαι τόσο ανάξιος*».¹¹⁸

Στις 10 Ιουνίου 1944 πυρπολείται το Δίστομο και ο πληθυσμός του εξοντώνεται. Ανάμεσα στα θύματα υπήρξαν βρέφη και παιδιά. Ειδικότερα 10 Ιουνίου 1944 ο λόχος της 4ης Μεραρχίας των Ες Ες κατευθύνθηκε προς το Δίστομο, με σκοπό να εντοπίσει τους αντάρτες που κρύβονταν στην περιοχή. Γύρω στο μεσημέρι οι Γερμανοί έφτασαν στο Δίστομο, όπου πληροφορήθηκαν πως την προηγούμενη μέρα είχε περάσει από εκεί μια ομάδα ανταρτών που κατευθύνθηκε προ το γειτονικό χωριό Στείρι. Η φάλαγγα των Ες Ες έφυγε προς αυτή την κατεύθυνση. Λίγο έξω από το Στείρι όμως έπεσαν σε ενέδρα του ΕΛΑΣ. 7 Γερμανοί σκοτώθηκαν. Ο λόχος, αντί να κυνηγήσει τους αντάρτες, γύρισε στο Δίστομο και ξεκίνησε μαζική σφαγή του πληθυσμού. Τελικός απολογισμός, 218 νεκροί κυρίως γυναίκες και ηλικιωμένοι,

¹¹⁶ Ιωάννα Τσάτσου, *Φύλλα Κατοχής*, Αθήνα 1991, σ. 133-134

¹¹⁷ Γιώργος Ιωάννου, «13-12,43», *Για ένα φιλότιμο / πεζογραφήματα*, Αθήνα 1980, σ. 82

¹¹⁸ Γιώργος Ιωάννου, «13-12,43», *Για ένα φιλότιμο / πεζογραφήματα*, Αθήνα 1980, σ. 82-83

μεταξύ αυτών και 38 παιδιά, το μικρότερο μόλις 2 ετών, χωρίς να υπολογίζονται τα αγέννητα.¹¹⁹

Η ομογενειακή εφημερίδα «Ελεύθερος Τύπος», που κυκλοφόρησε στις 15 Ιουλίου του 1944 στη Νέα Υόρκη, στο πρωτοσέλιδό της, περιγράφοντας τα δραματικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στο μαρτυρικό Δίστομο, αναφέρεται λεπτομερώς στην ανάλγητη στάση που επέδειξαν οι γερμανικές δυνάμεις Κατοχής απέναντι στα μικρά παιδιά: «10 Ιουνίου Γερμανικά στρατεύματα της «Επιλέκτου Φρουράς» περιεκύκλωσαν το χωριό, το οποίον ε γνώρισε μαρτύριον χειρότερον και από το γεμίσαν φρίκην τον κόσμον μαρτύριο του Τσεχοσλοβακικού Λίντιτσε. [...] Εις το Δίστομο η τραγωδία υπήρξε απείρως φρικαλεότερη. Όλοι οι κάτοικοι, άντρες, γυναίκες και παιδιά, συνεκεντρώθησαν σαν κοπάδι θυμάτων φρικτής εκατόμβης εις τον βωμόν του Γερμανικού Μολώχ και κατεσφάγησαν. Τους μάζεψαν στην πλατεία του χωριού και τους πετσόκοψαν με πολυβόλα. Μερικοί εστάθησαν απαθείς περιμένοντες το μοιραίον και ψάλλοντες την νεκρώσιμό τους ακολουθία. Άλλοι αλλόφρονες επεζήτησαν σωτηρίαν διά της φυγής, κατασφαγέντες, όπως έφευγαν. Μεθ' ο οι Γερμανοί διήλασαν διά του φοβερού σωρού των θυμάτων πυροβολούντες με τα πιστόλια κατά παντός σώματος από το οποίον, ως έδειχναν οι σφαδασμοί του, η ζωή δεν είχε φύγει εντελώς. Προ πάντων εφρόντισαν να σκοτώσουν όσα παιδάκια δεν είχαν σκοτωθεί από τις σφαίρες των πολυβόλων, επειδή τα είχε προστατεύσει αφοσιωμένη ως το τέλος η μητρική αγκαλιά και τα είχαν σκεπάσει τα πατρικά πτώματα που εστάθηκαν μπροστά τους, ζωντανές ασπίδες. Έπειτα οι Γερμανοί έκαυσαν την κωμόπολιν με τους νεκρούς της. Αντιπρόσωποι του Ερυθρού Σταυρού μόνον μετά επτά ημέρες επετράπη να πλησιάσουν προς το χωριό. Ευρήκαν μόνο λίγα παιδάκια μισότρελα από φρίκη και αγωνία, κρυμμένα στα γύρω δάση, που είχαν προφθάσει να καταφύγουν, διαφυγόντα (διότι εθεωρήθησαν νεκρά) το μακελλειό. [...]

Ω Μεγαλοδύναμε, πώς γίνονται δυνατά αυτά τα πράγματα; [...] Παιδάκια αθώα, παιδάκια αδύνατα και απροστάτευτα, μπουμπουκάκια ξανοίγοντα προς τη ζωή, άκακα και χιλιοβασανισμένα που ξεψυχήσατε με τα χεράκια σας αναταράζοντα καυτό ακόμα αίμα των σπαραγμένων σας κορμιών, πρέπει να σηκώθηκαν στον Ουρανό κατάρα ακατασίγαστη εναντίον των δολοφόνων σας. Πλασματάκια των οποίων τα

¹¹⁹ Δέσποινα Κωνσταντινάκου, «Τα αντίποινα στο Δίστομο», στο: *Πολεμικός Τύπος / Σφαγή στο Δίστομο*, τ. 45

ματάκια βασίλεψαν στυλωμένα στην εικόνα αυτής της ανείπωτης θημιωδίας και έτσι έσβησαν κι αυτά απλανή και κατάπληκτα, βουβή διαμαρτυρία φοβερή προς τον Ύψιστο εναντίον των θηρίων».¹²⁰

Ανάμεσα στα διασωθέντα παιδιά ήταν και ο Αργύρης Σφουντούρης, σχεδόν τεσσάρων χρονών τότε, που έχασε τους γονείς του και άλλους 30 συγγενείς του. Ο Αργύρης τα επόμενα χρόνια θα ζήσει σε ορφανοτροφεία στην Αθήνα, για να οδηγηθεί στη συνέχεια στο παιδικό χωριό Πεσταλότσι στο Τρόγκεν της Ελβετίας. Το γνωστό ντοκιμαντέρ του Ελβετού σκηνοθέτη Στέφαν Χάουπτ(Stefan Haupt) «Ένα Τραγούδι για τον Αργύρη» (A Song For Argyris / Ein Lied für Argyris) περιγράφει τη συγκινητική ιστορία της ζωής του. Ανάμεσα στα άλλα, στο ίδιο ντοκιμαντέρ, η ξαδέρφη του, ενήλικη πια, ανατρέχοντας στα γεγονότα της 10ης Ιουνίου 1944, διηγείται στον κινηματογραφικό φακό πώς μπαίνοντας στο σπίτι της, σε ηλικία τεσσάρων χρονών η ίδια και ο αδερφός της έξι, αντίκρισαν το αποτροπιαστικό θέαμα, οι γονείς τους και ο μικρότερος αδερφός τους, 2 ετών περίπου, να κείτονται νεκροί, δολοφονημένοι και κακοποιημένοι από τους Γερμανούς.¹²¹

Δίπλα στα εγκλήματα πολέμου που έλαβαν χώρα την περίοδο της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα συγκαταλέγεται και η εξόντωση του εβραϊκού πληθυσμού της χώρα μας. Υπολογίζεται ότι το 80 με 90% των 70.000 Εβραίων της Ελλάδας εξολοθρεύθηκε από τους ναζί κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Ειδικότερα όμως το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης αποτελεί μια από τις πιο δραματικές σελίδες της νεότερης ελληνικής ιστορίας, αφού λιγότερο από το 5% της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης κατάφερε να ξεφύγει από τον εκτοπισμό και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης το 1943.¹²² Από τις πρώτες μέρες της κατάληψης της συμπρωτεύουσας το αντισημιτικό μένος των Γερμανών έγινε άμεσα ορατό στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης και τα παιδιά τους.

---

¹²⁰ *Ελεύθερος Τύπος / THE FREE PRESS GREEK WEEKLY REVIEW*, Νέα Υόρκη, 15 Ιουλίου 1944, αρ. φ. 53

¹²¹ Stefan Haupt, *Ένα Τραγούδι για τον Αργύρη* (A Song For Argyris / Ein Lied für Argyris), 2006 <https://www.youtube.com/watch?v=XF3uwr8dcEg> (πρόσβαση στις 15.3.2018)

¹²² Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, «Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων», *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος – Κατοχή – Αντίσταση*, Αθήνα 2007, τ. 3, σ. 176

Δυο μέρες μετά τη γερμανική κατάληψη της Θεσσαλονίκης οι ημερήσιες εβραϊκές εφημερίδες *Le Progres*, *L' Independent* και *Messagero* αναγκάζονται να διακόψουν τη λειτουργία τους και τα εβραϊκά πιεστήρια κατασχέθηκαν από τις αρχές Κατοχής. Μάλιστα σε ένα από αυτά άρχισαν να τυπώνονται τα φύλλα της εφημερίδας «Νέα Ευρώπη», όργανο των αρχών Κατοχής στην πόλη. Ταυτόχρονα μεγάλος αριθμός εβραϊκών σπιτιών και δημοσίων κτιρίων επιτάσσονται, για να εγκατασταθούν σε αυτά γερμανικές στρατιωτικές υπηρεσίες και αξιωματικοί. Από την επίταξη δε γλίτωσε ούτε το Εβραϊκό Νοσοκομείο Χιρς, που έφερε το όνομα του ιδρυτή του Βαρόνο ντε Χιρς. Παράλληλα μια ειδική ομάδα καταγραφής των εβραϊκών Κοινοτήτων, προσωπικοτήτων καθώς και περισυλλογής εβραϊκών λατρευτικών και άλλων πολύτιμων αντικειμένων, το περιβόητο «Ζοντερκομμάντο Ρόζενμπεργκ» (*Einsatzstab Rosenberg*), καταφθάνει στην πόλη, λίγο μετά την κατάληψή της και επιδίδεται στη συστηματική καταγραφή εξεχόντων Εβραίων και των περιουσιακών στοιχείων εβραϊκών κοινοτήτων και ιδρυμάτων. Πολύτιμη λεία, αποτέλεσμα της ληστρικής επιδρομής των Ναζιστών, χιλιάδες πολύτιμα βιβλία, σπάνια χειρόγραφα, ανεκτίμητες συλλογές, που αποστέλλονται στη Γερμανία. Τμήμα αυτών θα επαναπατριστεί μετά τον πόλεμο. Επίσης δεν έλειψαν οι δημόσιοι εξευτελισμοί Εβραίων, οι ξυλοδαρμοί, η απαγόρευση της εισόδου τους σε δημόσια κτήρια και εστιατόρια.

Ειδικότερα στις 22 Απριλίου σε καφενεία, ζαχαροπλαστεία και εστιατόρια της πόλης βρέθηκαν τοιχοκολλημένες επιγραφές με την ένδειξη «Οι Εβραίοι είναι ανεπιθύμητοι» και παράλληλα κυκλοφόρησαν φυλλάδια με αντιεβραϊκό περιεχόμενο.¹²³ Ημερομηνία σταθμός για την εβραϊκή ιστορία της Θεσσαλονίκης υπήρξε η 11η Ιουλίου του 1942. Στο κέντρο της πόλης, στην πλατεία Ελευθερίας, κατά διαταγή της 7ης Ιουλίου 1942 του Στρατιωτικού Διοικητή Θεσσαλονίκης – Αιγαίου της Βέρμαχτ Κουρτ φον Κρέντσκι και με την υπογραφή του δρος Μπάρμπαχ (προκατόχου του περιβόητου Μαξ Μέρτεν) κλήθηκαν όλοι οι άρρενες Εβραίοι ηλικίας 18 έως 45 ετών να παρουσιαστούν «ώραν 8ην π.μ.», ώστε να καταγράψουν και στη συνέχεια να επιστρατευτούν για καταναγκαστικά έργα της Τοντ και του εργολαβικού γερμανικού οίκου Μίλερ. Το «Μαύρο Σάββατο», όπως έχει μείνει στην ιστορία το Σάββατο της 11ης Ιουλίου, ουσιαστικά σηματοδοτεί την έναρξη του δρομολογημένου σχεδίου της «Τελικής Λύσης» για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης.

¹²³ Μαρία Καβάλα, *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*, Αθήνα 2015, σ. 61

Στη συνέχεια σειρά είχε το εβραϊκό νεκροταφείο. Δυστυχώς ούτε οι νεκροί ξέφυγαν από τη φυλετική εκκαθάριση της πόλης. Πάντως ήδη από το 1925, καθώς οι πρόσφυγες κατέκλυζαν τις συνοικίες γύρω από το νεκροταφείο, κατ' επανάληψη οι δημοτικές αρχές προσπάθησαν να απαλλοτριώσουν το νεκροταφείο, προκειμένου να δημιουργηθεί η Πανεπιστημιούπολη και χώροι πράσινου. Με την έλευση των Γερμανών το όλο εγχείρημα βρήκε πρόσφορο έδαφος για την άμεση υλοποίησή του. Έτσι από το Δεκέμβριο του 1942 τίθεται σε εφαρμογή το σχέδιο καταστροφής του εβραϊκού νεκροταφείου. Στις 3 Δεκεμβρίου 1942 πραγματοποιείται μια σύσκεψη στο δημαρχείο Θεσσαλονίκης υπό την προεδρεία Γερμανού αξιωματικού και με τη συμμετοχή της γενικής διοίκησης Μακεδονίας, του δήμου Θεσσαλονίκης και της εβραϊκής κοινότητας, προκειμένου να συζητηθούν τεχνικές λεπτομέρειες του εγχειρήματος. Ο αρχιραβίνος Κόρετς ζήτησε να επανεξεταστεί το θέμα και εάν είναι δυνατόν να μην καταστραφούν οι τάφοι. Στις 23 Δεκεμβρίου 1942 το δημοτικό συμβούλιο Θεσσαλονίκης, σε ειδική συνεδρίασή του, επικύρωσε τυπικά τα όσα είχαν αποφασιστεί στη σύσκεψη που είχε γίνει στις αρχές του μήνα και αποφάσισε την εκχώρηση δύο εκτάσεων για την εγκατάσταση εκεί των νέων νεκροταφείων της κοινότητας.¹²⁴

Αν και η εβραϊκή θρησκεία δεν προβλέπει την εκταφή νεκρών, οι Εβραίοι υποχρεώνονται να προχωρήσουν στη συγκεκριμένη ενέργεια. Ωστόσο ο γενικός διοικητής Μακεδονίας Βασίλειος Σιμωνίδης διέταξε την καταστροφή του νεκροταφείου, πριν προλάβει η κοινότητα να μεταφέρει τους τάφους στους δυο άλλους χώρους, που είχαν προσφέρει οι δημοτικές αρχές. Έτσι λίγες οικογένειες κατόρθωσαν να περισώσουν τα λείψανα των συγγενών τους. Εκατοντάδες χιλιάδες μαρμάρινες ταφόπλακες και πλίνθοι χρησιμοποιήθηκαν από την πόλη και τους Γερμανούς σε οικοδομικές εργασίες, σε οχυρώσεις, κατασκευή πεζοδρομίων ακόμη και σε ιδιωτικές οικοδομές.¹²⁵ Σήμερα πάνω στα ερείπια του εβραϊκού νεκροταφείου βρίσκονται η Φιλοσοφική, η Θεολογική και άλλες Σχολές του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου

---

¹²⁴ <https://sofistories.com/2014/12/04/destruction-of-jewish-cemetery-thessaloniki/> (πρόσβαση στις 20.3.2018)

¹²⁵ Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, «Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων», *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα: Β' Παγκόσμιος Πόλεμος – Κατοχή – Αντίσταση*, Αθήνα 2007, τ. 3, σ. 180

Θεσσαλονίκης. Ο Γιώργος Ιωάννου στο πεζογράφημά του «τα εβραϊκά μνήματα αναφέρεται στο «ξήλωμα» του εβραϊκού νεκροταφείου την περίοδο της γερμανικής Κατοχής: «Μετά το μεγάλο γιάγμα της Κατοχής άρχισαν να ξηλώνουν για καλά τα εβραϊκά μνήματα. Τα περισσότερα τούβλα και τις πλάκες τις πήραν οι εκκλησίες. Ξύσανε τα σύνεργα και τα γράμματα ή τις γύρισαν ανάποδα και κάναν πλακοστρώσεις καλές για γονατίσματα [...]».¹²⁶

Στις 6 Φεβρουαρίου του 1943 φτάνει στη Θεσσαλονίκη ο Ντίτερ Βισλιτσένι (Dieter Wisliceny), βοηθός του διαβόητου Άντολφ των SS, μαζί με τον Αλόις Μπρύνερ (Alois Brunner), προκειμένου να δρομολογήσει, όπως άλλωστε είχε παραδεχθεί και ο ίδιος στην απολογία του στη δίκη της Νυρεμβέργης, το τελευταίο στάδιο της Τελικής Λύσης για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης: «Τον Ιανουάριον του 1943 με εκάλεσε ο Άχμαν εις το Βερολίνον και μου είπε ότι έπρεπε να πάω εις την Θεσσαλονίκην δια να λύσω εκεί το Εβραϊκόν ζήτημα εν συνεννοήσει μετά της Γερμανικής Στρατιωτικής Διοικήσεως Μακεδονίας, η οποία είχε την έδραν της εις την Θεσσαλονίκην. Προηγουμένως ευρίσκετο εκεί ήδη ο μόνιμος εκπρόσωπος του Άχμαν, συνταγματάρχης των Ες - Ες Ρολφ Γκύντερ. Ως χρονικόν όριον της αναχωρήσεώς μου δια Θεσσαλονίκην είχε προβλεφθεί ο Φεβρουάριος 1943. Τέλος Ιανουαρίου 1943 μου ανακοίνωσε ο Άχμαν ότι δια την τεχνικήν διεξαγωγήν όλων των εν Ελλάδι ενεργειών καθορίσθη υπό το ιδίου ο υποστράτηγος των Ες - Ες Μπρύνερ, ο οποίος και θα ανεχώρει μαζί μου δια Θεσσαλονίκην. Ο Μπρύνερ δεν ήτο υπό τας διαταγάς μου, αλλ' ενήργει αυτονόμως. Τον Φεβρουάριον του 1943 εφύγαμεν δια τη Θεσσαλονίκην, όπου και ήλθαμεν εις επαφήν με την Στρατιωτικήν Διοίκησιν».¹²⁷

Έτσι από τις 6 έως τις 17 Φεβρουαρίου εκδόθηκαν διαταγές, με τις οποίες άρχισε ουσιαστικά η εφαρμογή των νόμων της Νυρεμβέργης και στη Θεσσαλονίκη. Ανάμεσα στα άλλα από τις 6 Φεβρουαρίου κάθε Εβραίος άνω των 5 ετών ήταν υποχρεωμένος να φορά στο στήθος το κίτρινο αστέρι του Δαβίδ 10 × 10 εκατοστών. Όλοι οι Εβραίοι, ακόμη και όσοι είχαν εκχριστιανισθεί μέχρι και πριν από δυο γενιές, ήταν υποχρεωμένοι να απογραφούν και να πάρουν τις ειδικές ταυτότητες. Όλες οι

¹²⁶ Γιώργος Ιωάννου, «Τα εβραϊκά μνήματα», *Για ένα φιλότιμο*, Αθήνα 1980, σ. 23

¹²⁷ Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι 1941-1944 επί τη βάσει των Μυστικών Αρχείων των ΕΣ - ΕΣ*, Αθήνα 1969, σ. 12-13

τηλεφωνικές συσκευές των Εβραίων κατασχέθηκαν, ενώ τα εβραϊκά σπίτια και καταστήματα έπρεπε να σημανθούν ευκρινώς. Κανένας Εβραίος δεν επιτρεπόταν να κυκλοφορεί στους δρόμους μετά τη δύση του ηλίου. Επίσης απαγορεύτηκε να χρησιμοποιούν τα μέσα μαζικής μεταφοράς. Ταυτόχρονα για πρώτη φορά οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης υποχρεώνονται να περιοριστούν σε γκέτο, κυρίως στις γειτονιές του «Βαρώνου Χιρς» και των «Εξοχών». Με την απαγόρευση να κουβαλήσουν οτιδήποτε άλλο εκτός από τα απολύτως απαραίτητα περίπου 6.000 οικογένειες υποχρεώθηκαν να αφήσουν τα σπίτια τους, παραδίδοντας τα κλειδιά στους Γερμανούς. Στον περιορισμένο χώρο των γκέτο οι συνθήκες ήταν ασφυκτικές. Μέχρι και έξι οικογένειες μοιράζονταν ένα διαμέρισμα ή ένα σπίτι. Ενώ αρχικά υπήρχε η δυνατότητα εξόδου από τα γκέτο, για να μπορούν να πηγαίνουν στις δουλειές τους, λίγο αργότερα τους απαγορεύτηκε εντελώς η έξοδος επί ποινή τουφεκισμού.¹²⁸

Φυσικό επακόλουθο του περιορισμού τους στα γκέτο ήταν η απώλεια των εβραϊκών επιχειρήσεων. Έτσι οι ιδιοκτήτες καταστημάτων υποχρεώθηκαν να παραδώσουν τα κλειδιά των επιχειρήσεών τους σε εκπροσώπους της εβραϊκής κοινότητας και της νεοσυσταθείσας Υπηρεσίας Διαχειρίσεως Ισραηλιτικών περιουσιών (ΥΔΙΠ), η οποία αρχικά αποτέλεσε τμήμα του Κτηματικού Γραφείου Θεσσαλονίκης. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέσα σ' ένα μήνα έκλεισαν στη Θεσσαλονίκη 1.7000 επιχειρήσεις ιδιοκτησίας Ελλήνων Εβραίων, ανάμεσά τους και 500 εμπορικές εταιρείες, που συναλλάσσονταν με το Ράιχ.¹²⁹

Ο πεζογράφος από τη Θεσσαλονίκη Γιώργος Ιωάννου, όντας στην εφηβεία, είδε από κοντά το διωγμό που υπέστησαν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Τη βιωμένη του εμπειρία τη μεταφέρει στο πεζογράφημά του «Έν ταις ημέραις εκείναις...», αισθανόμενος την ανάγκη, όπως εξομολογείται στο τέλος του έργου του, να καταγράψει «όσα είδε και διαπίστωσε», θέλοντας να αποδώσει ένα φόρο τιμής «για τους χαμένους εκείνους» Εβραίους.¹³⁰ Οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης, αν και φαίνεται

---

¹²⁸ Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων/Μνημεία και μνήμες*, Αθήνα 2007, σ. 34

¹²⁹ Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, «Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων», *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα: Β' Παγκόσμιος Πόλεμος – Κατοχή – Αντίσταση*, Αθήνα 2007, τ. 3, σ. 182

¹³⁰ Γιώργος Ιωάννου, «Έν ταις ημέραις εκείναις...», *Η πρωτεύουσα των προσφύγων / Πεζογραφήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1987, σ. 70

στην αρχή να ξαφνιάζονται από τα αντισημιτικά μέτρα, στη συνέχεια, μέσα στη δίνη και των δικών τους βασάνων, φαίνεται να συνηθίζουν τη νέα κατάσταση: *«Πρώτα πρώτα, από την αρχή της κατοχής εμφανίστηκαν σε ορισμένα μαγαζιά, και μάλιστα της Τσιμισκή, κάτι τυπωμένα χαρτόνια, που έγραφαν: «Οι Εβραίοι είναι ανεπιθύμητοι». Τα χαρτόνια αυτά τα έβαζαν στο τζάμι της βιτρίνας και της εισόδου. Στην αρχή αυτό μας έκανε εντύπωση, άσχημη εντύπωση, αλλά γρήγορα το συνηθίσαμε, καθώς είχαμε κάθε μέρα και νέα βάσανα. Στο κάτω κάτω εμείς δεν ήμασταν Εβραίοι... Ύστερα μάθαμε πως στην πλατεία Ελευθερίας —τί ειρωνική σύμπτωση!— οι Εβραίοι έπαθαν από τους Γερμανούς μεγάλη νίλα κάποιο πρωινό. Αυτά όλα τα μαθαίναμε από τον κόσμο. Οι Εβραίοι του σπιτιού μας δεν έβγαζαν άχνα. Εκείνος όμως ο κύριος Σιντώ είχε μείνει πετσί και κόκαλο. Κάποιο χειμωνιάτικο πρωί αντικρίσαμε ξαφνικά ορισμένους να κυκλοφορούν στους δρόμους μ' ένα μεγάλο πάνινο κίτρινο άστρο στο μέρος της καρδιάς. Ήταν οι Εβραίοι που είχαν πάρει διαταγή να το φορούν και στην παραμικρή τους μετακίνηση, αλλιώς κινδυνεύαν. Και αυτό δε σήμαινε τίποτε άλλο από θάνατο. Οι Εβραίοι του σπιτιού μας και πάλι δεν έβγαζαν άχνα. Νόμιζαν ίσως πως με την άκρα υπομονή και ταπείνωση θα κατόρθωναν να κάμψουν τον παράφρονα διώκτη τους. Η Θεσσαλονίκη για αρκετές ημέρες, όχι περισσότερες από μήνα, είχε πλημμυρίσει από κίτρινα κινούμενα άστρα. Πραγματικά ήταν πολύ καλομελετημένο το σημάδι. Διακρινόταν από πολύ μακριά».*¹³¹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία του συγγραφέα για το πώς τα άλλα ελληνόπουλα βίωσαν τα μέτρα εναντίον των συνομηλίκων τους Εβραίων. Τα παιδιά δε δείχνουν ν' αντιλαμβάνονται το δράμα των συμμαθητών τους, μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις δε λείπουν και τα πειράγματα. Στην καλύτερη περίπτωση κυριαρχεί ο νόμος της σιωπής. Οι μαθητές αποφεύγουν να συζητούν για το διωγμό των Εβραίων: *«Ο συμμαθητής μας —στο Γ' Γυμνάσιο αρρένων— Μπεραχιάς ήρθε στο σχολείο φορώντας το άστρο του. Τα παιδιά, που δεν καταλαβαίνουν από τέτοια, είδαν το πράγμα από την εύθυμη πλευρά και άρχισαν να τον πειράζουν. Ήταν, άλλωστε, οι περισσότεροι παιδιά των πάνω συνοικιών της Θεσσαλονίκης, όπου είχε ελάχιστους Εβραίους, και ήταν ασυνήθιστοι στη θέα του άστρου. Εκτός αυτού ήταν παιδιά της εργατιάς, της φτωχολογιάς, κακομαθημένα, πεινασμένα, αρπακτικά, σκληρά παιδιά, με πολλή ζήλια*

¹³¹ Γιώργος Ιωάννου, «Εν ταις ημέραις εκείναις...», *Η πρωτεύουσα των προσφύγων* / Πεζογραφήματα, Κέδρος, Αθήνα 1987, σ. 61-62

μέσα τους προς την οικονομική άνεση. Ακόμη και εμένα με τυραννούσαν, γιατί ήμουν πιο συμμαζεμένος από αυτούς. Κάποια στιγμή, θυμάμαι, ένας τους έκανε ένα χάρτινο σταυρό, πήρε ρετσίνι από τα πεύκα της αυλής και κόλλησε το σταυρό στη ράχη του Μπεραχιά, στο παλτό του. Ο καημένος ο Μπεραχιάς, είχε κάτι το μη παιδικό απάνω του, περπατούσε αργά με το άστρο μπροστά και το σταυρό στην πλάτη. Αλλά δεν μπορώ να πω ότι γινόταν καμιά καζούρα γύρω του. Ήταν ένα κακόγουστο αστείο, που είναι ζήτημα αν ο ίδιος το κατάλαβε. Σε λίγες μέρες έπαψε να έρχεται σχολείο. Ήταν ένα παιδί ψηλό, σιωπηλό, αργοκίνητο και πάρα πολύ ήσυχο. Ήμουν ίσως ο μόνος από τους συμμαθητές μου που κατοικούσα μέσα σε τόσους Εβραίους. Πήγαινα σ' αυτό το σχολείο, γιατί όταν το είχα αρχίσει καθόμασταν στην περιφέρειά του. Όταν μετακομίσαμε, βρεθήκαμε στην περιφέρεια του Δ' αρρένων, μα εγώ εξακολουθούσα να πηγαίνω στο Γ'. Καθώς, λοιπόν, δεν είχαμε Εβραίους, οι συμμαθηταί μου δεν ενδιαφέρονταν για τα παθήματά τους, γι' αυτό και εγώ δε μιλούσα καθόλου για όσα έβλεπα και άκουγα στη γειτονιά μου. Ακολουθούσα ασυναίσθητα την τακτική σιωπής των Εβραίων απέναντι σε τρίτους. Το ίδιο έκαμνα και στα συσσίτια των κατηχητικών σχολείων, όπου έτρωγα κάθε μεσημέρι. Δε γινόταν λόγος και δε μιλούσα. Και δε νομίζω πως ήταν από φόβο. Δεν είχαμε συναίσθηση του κινδύνου».¹³²

Η τελευταία πράξη του δράματος του εβραϊκού στοιχείου της συμπρωτεύουσας έλαβε χώρα το Μάρτιο του 1943 στο συνοικισμό του βαρόνου Χίρς. Μισό αιώνα πριν, ο Βαρόνος ντε Χίρς είχε πληρώσει για την κατασκευή ορισμένων μικρών σπιτιών κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό, για να παράσχει στέγη σε Εβραίους φυγάδες από τα Ρωσικά πογκρόμ. Αυτό υπήρξε το σκηνικό της οριστικής τραγωδίας. Τριακόσια άδεια βαγόνια τρένου παραταγμένα στις γραμμές περίμεναν τα θύματα. Το πρωί της 14ης Μαρτίου, οι κάτοικοι του συνοικισμού Βαρόνου Χίρς διατάχθηκαν να συγκεντρωθούν στην τοπική τους συναγωγή, όπου ενημερώθηκαν από το Ραβίνο Κόρετς ότι επρόκειτο να μεταφερθούν στην Πολωνία. Το επόμενο πρωί οι κάτοικοι του συνοικισμού συγκεντρώθηκαν και τους οδήγησαν μέχρι το σταθμό. Τους έβαλαν στα βαγόνια που σύντομα υπερφορτώθηκαν δύο φορές απ' όσο χωρούσαν, τα έκλεισαν, μετά τα σφράγισαν και γραμμή για την Πολωνία. Ο συνοικισμός του Βαρόνου Χίρς ήταν τώρα άδειος και έτοιμος να παραλάβει άλλη αποστολή. Μερικές ώρες αργότερα το γκέτο

¹³² Γιώργος Ιωάννου, «Εν ταις ημέραις εκείναις...», *Η πρωτεύουσα των προσφύγων / Πεζογραφήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1987, σ. 62

Αγία Παρασκευή περικυκλώθηκε και οι κάτοικοί του διατάχθηκαν να ετοιμαστούν, για να φύγουν σε είκοσι λεπτά. Μετά τους οδήγησαν στο συνοικισμό Χιρς πεζοί, χωρίς να υπολογίσουν ηλικιωμένους, παιδιά, άρρωστους, ανάπηρους, όπου τους συνάντησαν την επόμενη μέρα Εβραίοι από άλλη περιοχή. Στις 17 Μαρτίου μία ακόμα αποστολή έφυγε προς το βορρά, στις ίδιες συνθήκες με την προηγούμενη. Από κείνη τη μέρα οι σκηνές αυτές επαναλαμβάνονταν, καθώς ομάδες ερχόντουσαν στο συνοικισμό Χιρς και γίνονταν αποστολές, που έφευγαν προς το βορρά. Όλα αυτά τα τρένα, το ένα πίσω απ' τ' άλλο, κατευθύνθηκαν στα διαβόητα στρατόπεδα συγκέντρωσης Άουσβιτς και Μπίρκεναου. Μέσα στους επόμενους λίγους μήνες, νέες αποστολές έφτασαν από τους διάφορους Εβραϊκούς Συνοικισμούς της πόλης και στάλθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Άουσβιτς και του γειτονικού Μπίρκενάου. Η τελευταία αποστολή έφυγε στις 7 Αυγούστου του 1943. Το 95% του Εβραϊκού πληθυσμού, απελάθηκε από τη Θεσσαλονίκη σ' αυτούς τους μήνες. Σχεδόν όλοι εστάλησαν κατ' ευθείαν στην Πολωνία, όπου και θανατώθηκαν. Πολύ λίγοι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης βρήκαν καταφύγιο στη γύρω ύπαιθρο, προσχωρώντας στην αντίσταση, ή στην Αθήνα, όπου μεγάλο ποσοστό του Εβραϊκού πληθυσμού σώθηκε χάρη στη βοήθεια του χριστιανικού πληθυσμού. Μικρά Εβραϊόπουλα μαζί με τις οικογένειές τους αναγκάστηκαν να μείνουν κλεισμένα πάνω από ένα έτος σ' ένα δωμάτιο σπιτιού, όπου τα έκρυβαν ευαισθητοποιημένες οικογένειες χριστιανών συμπολιτών τους, καταδικασμένα στην αδράνεια και την απόλυτη σιωπή, προκειμένου να σωθούν.¹³³

Όπως παραδέχεται ο Ιωάννου, ήδη πριν τον τελικό εκτοπισμό των Εβραίων, είχαν κυκλοφορήσει φήμες ότι κάτι κακό θα τους συμβεί. Κανείς όμως δε γνώριζε τι πραγματικά τους περίμενε: *«Στο σπίτι μου σιγοκουβεντιάζουν ότι θα τους πάρουν, θα τους «σηκώσουν», όπου να 'ναι, οι Γερμανοί τους Εβραίους. Τους λυπόμασταν, βέβαια, πάρα πολύ, αλλά δε βάζαμε με το νου μας το κακό, που σε λίγο έγινε. Ούτε και οι Εβραίοι — αυτοί του σπιτιού μας, τουλάχιστον — έβαζαν τέτοια συμφορά με το νου τους. Η μαντάμ Σιντώ παραπονιόταν στη μητέρα μου ότι εκεί στην Κρακοβία, όπου θα τους πάνε, κάνει πολύ κρύο και οι εκεί Εβραίοι μιλούν άλλη γλώσσα. Έτσι δε θα μπορούν να συνεννοηθούν. [...] Κατά βάθος υποψιαζόμασταν ότι κάτι το πολύ σοβαρό συμβαίνει, κάτι το ανείπωτο. Και οι Εβραίοι, βέβαια, ανησυχούσαν πολύ περισσότερο απ' ό,τι*

¹³³ <http://www.jmth.gr/article-20032014-oi-evraioi-tis-thessalonikis> (πρόσβαση στις 15.3.2018)

έδειχναν. Τις νύχτες ακούγαμε πνιχτές ψαλμωδίες, προερχόμενες από το σκοτεινό διαμέρισμά τους. Καθόντουσαν όλοι στο σαλόνι, μες στα σκοτεινά, και σιγοέψελναν».¹³⁴

Στο πεζογράφημά του «Το κρεβάτι», που ανήκει στη συλλογή «Η σαρκοφάγος», ο Ιωάννου μεταφέρει ανάμεσα σε άλλα την αντίδραση των μαθητών ενός σχολείου μετά τον εκτοπισμό του εβραϊκού στοιχείου. Ορισμένοι δε φαίνεται να συμμερίζονται το δράμα των Εβραίων, ενώ κάποιοι φτάνουν στο σημείο να διακωμωδούν την τραγική τους θέση: «Στο σχολείο τα περισσότερα παιδιά ξέρανε λίγο πολύ τι είχε γίνει. Ιδιαίτερη συγκίνηση όμως δεν μπορώ να πω ότι υπήρχε κι ας είχαμε Εβραίους συμμαθητές. Το μάθημα έγινε κανονικά. Στο διάλειμμα μερικά παιδιά έψαλαν τον πανευρωπαϊκό ύμνο, που τον είχαν σκαρώσει μέσα στο μάθημα. Ήταν ένα τραγούδι κοροϊδευτικό, που το λέγαν πάνω σε γνωστό, βέβαια, σκοπό, με σπασμένα ελληνικά και σερνάμενη τη φωνή, όπως μιλούσαν οι Ισπανοεβραίοι. Θυμάμαι ακόμα την πρώτη στροφή του: Όταν θα πάμε εις το Σαλονίκα,

θα βρούμε σπίτι αντειανός,

θ' αρχίσει πάλι το παλιό ντουλεϊκά,

για να ζήσει ο Τζιντιός.

Τα παιδιά αυτά ήταν λίγα και μάλλον ανόητα».¹³⁵

Ο πατέρας του λογοτέχνη ήταν μηχανοδηγός στο σιδηρόδρομο και υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των ωμοτήτων, στις οποίες προέβησαν οι ναζί κατά τη μεταφορά τους στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, από τις οποίες δυστυχώς δε εξαιρέθηκαν ούτε τα μικρά παιδιά: «Ο πατέρας μου ήταν μηχανοδηγός, οδηγούσε τρένα. Τα τρένα τότε σπανίως ήταν επιβατικά. Συνήθως ήταν στρατιωτικά, για το στρατό κατοχής. Σύνορα τότε στη βουλκανική δεν υπήρχαν. Ήταν παντού γερμανική στρατοκρατορία. Ιδίως με τη Σερβία ήμασταν ενωμένοι σιδηροδρομικώς. Τα ελληνικά τρένα δε σταματούσαν, όπως τώρα στην Ειδομένη. Αλλά, εάν χρειαζόταν, μέχρι Βελιγράδι ανέβαιναν. Έφευγε ο πατέρας μου και δεν ξέραμε πότε θα γυρίσει. Γυρνούσε ξαφνικά. Κατάκοπος καταλερωμένος με σαπισμένες τις κάλτσες στα πόδια του. Φοβερή κατάσταση. Ένα

¹³⁴ Γιώργος Ιωάννου, «Εν ταις ημέραις εκείναις...», *Η πρωτεύουσα των προσφύγων* / Πεζογραφήματα, Κέδρος, Αθήνα 1987, σ. 63-64

¹³⁵ Γιώργος Ιωάννου, «Το κρεβάτι», *Η σαρκοφάγος* / Πεζογραφήματα, Αθήνα 1988, σ. 49

βράδυ, αργά, γύρισε ιδιαίτερα φαρμακωμένος. Είχε οδηγήσει ένα τρένο με Εβραίους μέχρι τη Νις. «Μεγάλο κακό γίνεται με τους Εβραίους» έλεγε. «Τους πηγαίνουν με εμπορικά βαγόνια κατάκλειστα, χωρίς τροφή και νερό. Ακόμα και χωρίς αέρα. Οι Γερμανοί μας αναγκάζουν να σταματούμε το τρένο μέσα στις ερημιές, για να γίνει το ζάφρισμα. Μέσα από τα βαγόνια κλωτσάνε και φωνάζουν. Δεν είναι μόνο για νερό και αέρα, αλλά και για να βγάλουν τους πεθαμένους. Έβγαλαν από ένα βαγόνι ένα παιδάκι σαν το Λάκη μας», είπε και χάιδεψε τον αδελφό μου. Απάνω σ' αυτό τον έπιασαν τα κλάματα. Τρανταχτά κλάματα με λυγμούς».¹³⁶

---

¹³⁶ Γιώργος Ιωάννου, «Εν ταις ημέραις εκείναις...», *Η πρωτεύουσα των προσφύγων / Πεζογραφήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1987, σ. 68-69

Δ΄ Κεφάλαιο

Παιδί και αντίσταση

Η ζοφερή πραγματικότητα που βιώνουν τα παιδιά την περίοδο της γερμανικής Κατοχής, οι φρικαλεότητες από μέρους των κατακτητών, ο άδικος θάνατος του άμαχου πληθυσμού και των πατριωτών, οι στερήσεις, η έλλειψη των στοιχειωδών αγαθών, οι καθημερινές σκηνές βίας, η επαναλαμβανόμενη καταπάτηση του δικαίου δεν ήταν δυνατόν ν' αφήσουν ανεπηρέαστα τα παιδιά. Ο πόλεμος μετασχηματίζει τις ταυτότητες των παιδιών και τα ωθεί να ωριμάσουν πρόωρα και να αναλάβουν νέους κοινωνικούς ρόλους. Φυσικό επακόλουθο ήταν οι αυθόρμητες πράξεις αντίστασης από μέρους των παιδιών.

Γνωστή είναι η δράση των περίφημων σαλταδόρων, νέων λαϊκής καταγωγής, οι οποίοι είχαν ως λεία τα γερμανικά καμιόνια, που μετέφεραν τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης. Όταν έβλεπαν τα εχθρικά οχήματα, σάλταραν και αφαιρούσαν τα πολύτιμα αγαθά, τα οποία τα μοίραζαν στους ανθρώπους που είχαν ανάγκη. Η αποστολή τους δεν ήταν καθόλου εύκολη. Στην περίπτωση που γίνονταν αντιληπτοί, ο θάνατός τους ήταν ακαριαίος. Το θεάρεστο έργο τους αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για λαϊκούς συνθέτες της εποχής, οι οποίοι θέλησαν μέσω της μουσικής να εξάρουν την ηρωική τους δράση. Το 1942 κυκλοφόρησε το ρεμπέτικο τραγούδι «Σαλταδόρος (Θα σαλτάρω)». Σε αυτό προβάλετε το ηρωικό και αλύγιστο φρόνημα του σαλταδόρου, που είναι φαίνεται αποφασισμένος να διεκπεραιώσει με επιτυχία την αποστολή του, όποιο και αν είναι το τίμημα:

«Ζηλεύουνε δεν θέλουνε ντυμένο να με δούνε
 μπατίρη θέλουν να με δουν για να φχαριστηθούνε.
 Θα σαλτάρω, θα σαλτάρω,
 τη ρεζέρβα να τους πάρω.

Μα 'γω πάντα βολεύομαι γιατί τήνε σαλτάρω
 σε καν' αμάξι Γερμανού και πάντα τη ρεφάρω.

Θα σαλτάρω, θα σαλτάρω,
τη ρεζέρβα να τους πάρω.

Μπενζίνες και πετρέλαια εμείς τα κυνηγάμε
Γιατ' έχουνε πολλά λεφτά και μόρτικα περνάμε.

Σάλτα ρίξε τη ρεζέρβα
κάνε ντου και σήκω φεύγα.

Οι Γερμανοί μας κυνηγούν, μα 'μεις δεν τους ακούμε
εμείς θα τη σαλτάρουμε ώσπου να σκοτωθούμε.

Θα σαλτάρω, θα σαλτάρω,
τη ρεζέρβα να τους πάρω». ¹³⁷

Ο Δημήτρης Ψαθάς στο σπονδυλωτό αφήγημά του «Οι πιτσιρίκοι» μιλά για «ένα ακήρυκτο πόλεμο ανάμεσα στα θηρία και τα πεινασμένα αλητάκια της Αθήνας». Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «η πονηριά είναι το όπλο τους.[...] Να το βάλουν κάτω; Όχι δα! Είδαν ότι άνισος πόλεμος δίχως πονηριά δε γίνεται. Κι από τότε το μυαλουδάκι της μαρίδας δεν ασχολείται μονάχα πώς θα εξοικονομήσει ένα ξεροκόμματο, αλλά και πώς θα στραβώσει αυτόν το φοβερό Κύκλωπα, που τρέμει όλος ο κόσμος». ¹³⁸ Ο λογοτέχνης επισημαίνει, βέβαια, ότι οι Γερμανοί είχαν άμεση επίγνωση των κινδύνων που διέτρεχαν από τους σαλταδόρους: «Ο Γερμανός σκοπός έχει οργανώσει την άμυνά του για την περίπτωση επιδρομής των σαλταδόρων. Έχει τα μάτια δεκατέσσερα. Γιατί εκείνοι χυμούν σαν αετοί ακριβώς τη στιγμή που δεν τους περιμένεις και οι ρεζέρβες κάνουν φτερά. Μια αδιάκοπη απειλή είναι το τραγούδι τους:

Να σαλτάρω, να σαλτάρω,

τη ρεζέρβα να του πάρω!

Τα ξέρει αυτά ο κάθε Γερμανός που του εμπιστεύθηκαν αυτοκίνητο, γιατί πολλά είδαν και πάθαν όλοι τους από τους σαλταδόρους». ¹³⁹

¹³⁷ Μιχάλη Γενίτσαρη, «Σαλταδόρος (Θα σαλτάρω)», *Τα ρεμπέτικα του Γενίτσαρη* (δίσκος), Κυκλάδες 1975

¹³⁸ Δημήτρης Ψαθάς, «Οι πιτσιρίκοι», *Αντίσταση*, Αθήνα 2002

¹³⁹ Δημήτρης Ψαθάς, «Οι πιτσιρίκοι», *Αντίσταση*, Αθήνα 2002

Στη Θεσσαλονίκη αντίστοιχη δράση εναντίον των Γερμανών είχε αναλάβει «το Ξυπόλητο τάγμα». Πρόκειται για μια ομάδα 160 ορφανών παιδιών, που, όταν οι Γερμανοί θα επιτάξουν το ορφανοτροφείο, όπου διέμεναν, συγκροτούν ομάδες κρούσης και αφαιρούν από γερμανικά καμιόνια, ό,τι παράνομα είχαν υφαρπάξει οι δυνάμεις κατοχής. Έτσι καταφέρνουν να συντηρήσουν τους εαυτούς τους, αλλά και άλλους κατοίκους της Θεσσαλονίκης που είχαν ανάγκη. Η ιστορία αυτών των παιδιών συγκίνησε τον κινηματογραφιστή ο Gregg Tallas ο οποίος ανέλαβε να τη γυρίσει σε ταινία. Η ασπρόμαυρη ταινία του «Ξυπόλητο Τάγμα», διάρκειας 80', θα ολοκληρωθεί το 1954 και ένα χρόνο αργότερα θα καταφέρει να αποσπάσει το πρώτο βραβείο («Χρυσή Δάφνη»), στο Διεθνές Φεστιβάλ Κινηματογράφου του Εδιμβούργου. Τη μουσική της ταινίας έγραψε ο γνωστός μουσικοσυνθέτης Μίκης Θεοδωράκης.

Στις 23 Φεβρουαρίου 1943 ιδρύεται η ΕΠΟΝ (Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων). Πρόκειται για τη σημαντικότερη και μεγαλύτερη οργάνωση νεολαίας που ανέλαβε αντιστασιακή δράση τα πέτρινα χρόνια της Κατοχής. Στους κόλπους της είχαν ενταχθεί πάνω από 60.000 μέλη. Στο αναγνωστικό της Ρόζας Ιμβριώτη «Τ' αετόπουλο» αναφέρονται οι λόγοι που κατέστησαν απαραίτητη τη δημιουργία της συγκεκριμένης οργάνωσης και καταγράφονται με σαφήνεια οι στόχοι και οι προσδοκίες της: «[...] Τα Νιάτα, όπως ήταν φυσικό, πέρασαν στην τρίχρονη αυτή σκλαβιά τα μεγαλύτερα μαρτύρια, φυλακές, εξορίες πείνα. Μέσα στις 150 χιλιάδες νεκρούς της Αθήνας και του Πειραιά τα περισσότερα θύματα ήταν παιδιά και νέοι. Έτριβε από χαρά τα χέρια του ο κατακτητής, έτριβαν ενθουσιασμένοι τα χέρια τους οι ντόπιοι προδότες. Μα τα νιάτα δε σκλαβώνονται. Αιματωμένα, με την ψυχή στα δόντια, μισοπεθαμένα, ύψωναν περήφανα το κεφάλι κι αποφασίζουν ή τη Νίκη ή τη Θανά. Έτσι γίνονται στην αρχή πολλές οργανώσεις, που όλες ζητούν να διώξουν τον κατακτητή, να ελευθερώσουν την Ελλάδα από τη σκλαβιά. Γρήγορα όμως νιώθουν πως η ενότητα φέρνει τη δύναμη κι αποφασίζουν να κάμουν μια Πανελλήνια Οργάνωση. Έτσι γεννήθηκε η Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση των Νέων, η ηρωική ΕΠΟΝ. Ποιο παιδί δεν την ξέρει; Και ποιος δε μιλεί για τα κατορθώματά της; Απ' αυτή την ημέρα η Νεολαία της Ελλάδας έγραψε και γράφει τις ηρωικότερες σελίδες μέσα στον αγώνα για την ελευθερία. Μα μαζί με την ελευθερία η ΕΠΟΝ φροντίζει να εξασφαλίσουν τα Νιάτα τα δικαιώματα της ηλικίας τους. Την υγεία, την άνετη και χαρούμενη ζωή, την πλέρια μόρφωση, τη δημιουργική δουλειά. Και τώρα με το όπλο στο ένα χέρι οι Επονίτες και οι Επονίτισες και με τη δάδα την εκπολιτιστική από το άλλο, προχωρούν στο δρόμο της Νίκης και

της Λαϊκής Δημοκρατίας. Οι θυσίες είναι πάρα πολλές, μα κι ο σκοπός τους είναι τρανός. Να χτίσουν μια νέα Ελλάδα λαοκρατούμενη, όπου η Νέα Γενιά θα ζει χαρούμενη κι ευτυχισμένη μέσα στη δημιουργική της δράση».¹⁴⁰

Μέλος της ΕΠΟΝ υπήρξε και η γνωστή ηρωίδα Ηρώ Κωνσταντοπούλου. Στις 5 Σεπτεμβρίου 1944 εκτελείται στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής με 17 σφαίρες σε ηλικία 17 ετών, μαζί με άλλους πατριώτες, ανάμεσά τους μια κοπέλα είκοσι χρονών και ένα δωδεκάχρονο παιδάκι. Η Ηρώ, μαθήτρια Γυμνασίου, ανέπτυξε έντονη απελευθερωτική δράση, παρά το νεαρό της ηλικίας της. Μιλούσε τέσσερις ξένες γλώσσες και, όταν οι χιτλερικοί τη βασάνιζαν στην οδό Μέρλιν, αυτή τους μαστίγωνε στη γλώσσα τους. Για πρώτη φορά συλλαμβάνεται στις 16 Ιουνίου 1944. Την άφησαν προσωρινά ελεύθερη ύστερα από κράτηση 25 ημερών, αφοί οι γονείς της πλήρωσαν 25 λίρες. Ωστόσο η Ηρώ συνεχίζει απτόητη τη δράση της, μένοντας πιστή στη σπαρτιάτικη καταγωγή της, την οποία έλκυε από τους δυο γονείς της. Στις 31 Ιουλίου τη συνέλαβαν για δεύτερη φορά, ύστερα από κατάδοση, στις 2 μετά τα μεσάνυχτα. Το απόγευμα εκείνης της ημέρας είχε τελειώσει τις αποφοιτήριες εξετάσεις του Γυμνασίου και έκανε ωραία σχέδια για το μέλλον. Αν και 4 ημερόνυχτα τη βασάνιζαν να μαρτυρήσει τους συνεργάτες της, αυτή έμεινε πιστή στη πατρίδα θυσιάζοντας τη ζωή της γι' αυτή. Η ζωή της γυρίστηκε σε ταινία το 1981 με τον τίτλο «17 σφαίρες για έναν άγγελο» με τη Μαίρη Βιδάλη τον ομώνυμο ρόλο. Η ίδια η μητέρα της στην αρχή του έργου εμφανίζεται να προλογίζει την ταινία.¹⁴¹

Η ανάληψη αντιστασιακής δράσης από μέρος μαθητών καταδεικνύεται από αρχειακό υλικό Γυμνασίων της κατοχικής περιόδου. Ειδικότερα από τα αρχεία του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών προκύπτει ότι υπήρχαν μαθητές οι οποίοι αδυνατούσαν να προσέλθουν στις εξετάσεις, επειδή είχαν συλληφθεί από τις αρχές Κατοχής. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του μαθητή Δημήτρη Νικολαΐδη, ο οποίος στις 10 Νοεμβρίου 1941 ήταν αιχμάλωτος στην Κρήτη, γεγονός το οποίο βεβαιώνεται από αντίγραφο εγγράφου των γερμανικών αρχών Κρήτης. Ο Νικολαΐδης πήγε στο σχολείο μετά τις 20 Δεκεμβρίου 1941 και έδωσε συμπληρωματικές εξετάσεις.

¹⁴⁰ Ρόζα Ιμβριώτη, «Η ΕΠΟΝ», *Γ' αετόπουλο / Αναγνωστικό Γ' και Δ' τάξης*, 1944, σ. 47-48, <http://62.103.28.111/neolaia/rec.asp?id=72413&nofoto=0> (πρόσβαση στις 30.3.2018)

¹⁴¹ Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακοπούλου, Σ. Κόνδη, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τ. 3, σ. 284-285

Πολύ σημαντική είναι επίσης η πληροφορία των πρακτικών της 31ης Μαρτίου 1943 ότι δύο μαθητές είχαν φυλακιστεί από τις ιταλικές αρχές και δεν είχαν δώσει προαγωγικές εξετάσεις. Ανάλογη ήταν και η περίπτωση του Ιωάννη Γαρυφαλλάκη, ο οποίος έγινε δεκτός σε συμπληρωματικές εξετάσεις τον Νοέμβριο του 1943, διότι τον Ιούνιο ήταν φυλακισμένος από τις ιταλικές αρχές, καθώς και του Δημήτριου Αποστολίδη ο οποίος έγινε δεκτός τον Νοέμβρη του 1944 σε συμπληρωματική εξέταση, για να λάβει το απολυτήριο του, επειδή στις εξετάσεις του Ιουλίου 1944 είχε διακόψει «λόγω ανωτέρας βίας, ήτοι συλλήψεώς του υπό των γερμανικών αρχών κατοχής».¹⁴²

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στα αετόπουλα, μικρά παιδιά, από την ηλικία ήδη των 10-12 ετών ενταγμένα στην αντίσταση υπό την επίβλεψη των μελών της ΕΠΟΝ. Το «κίνημα των αετόπουλων» πρόκειται, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η παιδαγωγός Ρόζα Ιμβριώτη στο αναγνωστικό της για «το παιδικό κίνημα μέσα στην ΕΠΟΝ». Εκεί γίνεται ένας απολογισμός της δράσης τους:

«1) Βοηθούμε, όσα μας είναι δυνατό, μαζί με την ΕΠΟΝ, τις οργανώσεις των μεγάλων και προπάντων τον ΕΛΑΣ. Γινόμαστε σύνδεσμοι, πηγαίνουμε κι ερχόμαστε με σημειώματα, δίνουμε τις παραγγελίες, οδηγούμε ζώα, συνοδεύουμε συναγωνιστές. Παρακολουθούμε τις κινήσεις των Γερμανών κι οι πληροφορίες μας είναι πολύτιμες στον ΕΛΑΣ. Και βάρδιες ακόμα φυλάξαμε και προχθές ειδοποιήσαμε μια πρότυπη επονίτικη ομάδα για κάτι μοτοσυκλέτες γερμανικές.

2) Μέσα στο χωριό παρακολουθούμε τους προδότες. Σώσαμε ως τώρα 20 επονίτες από βέβαιο θάνατο. Οι Γερμανοράληδες είχαν αποφασίσει να τους σκοτώσουν. Τους ειδοποιήσαμε κι έφυγαν.

3) Κάναμε χορωδία, παίζουμε σκετς, πατριωτικά δραματάκια, απαγγέλλουμε ηρωικά ποιήματα. Πηγαίνουμε στους αντάρτες και τους διασκεδάζουμε κάθε Κυριακή απόγευμα. Πηγαίνουμε και στο αναρρωτήριο συχνά. Τις ίδιες γιορτές οργανώνουμε και μέσα στο χωριό. Όμως σήμερα ο Αετοπουλάς μας είναι πιο απαιτητικός.

---

¹⁴² 2ο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Αθηνών, *Όψεις της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα χρόνια της Κατοχής: Μαρτυρίες από το Αρχείο του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών (Επιμ. Σ. Καρόδης)*, Αθήνα 2013, σ. 28-29

–Για να είμαστε σωστά Αετόπουλα, μας λέει, πρέπει να κάνουμε κι άλλες ακόμα υπηρεσίες.

4) Τα μεγάλα αδέρφια μας λείπουν απ' το χωριό. Είναι αντάρτες. Οι μητέρες μας έχουν όλες τις δουλειές τις σπιτικές και τις εξωτερικές στο κεφάλι τους. Πρέπει λοιπόν εμείς να τις βοηθήσουμε να ξεκουραστούν. Θα ζητήσουμε ν' ανοίξει «παιδικός σταθμός», για να μένουν τα μικρά αδέρφια μας όλη την ημέρα εκεί ήσυχα και περιποιημένα. Έτσι δε θα είναι αφησμένα το δρόμο κι οι μητέρες μας θα είναι ήσυχες.

5)Θα κάνουμε κινητοποιήσεις, για να πετύχουμε συσσίτιο για όλα τα παιδιά, ρούχα, παπούτσια και φάρμακα. Θα ζητήσουμε να πάψει η τρομοκρατία και ν' ανοίξουν τα σχολεία. Σας είπα για τα 1.500 Αετόπουλα που κατέβηκαν μέσα στο Αγρίνι και πήραν από το Νομάρχη και τους Γερμανούς μπουρνούλαδο, γάλα, σούπες κι άλλα τρόφιμα για τα άρρωστα παιδιά ακόμα και σαπούνι. Αετόπουλα ήταν τα παιδιά των Αθηνών που μπήκαν στο Υπουργείο της παιδείας και ζήτησαν ν' ανοίξουν τα σχολεία και τα μαθητικά συσσίτια και το πέτυχαν. Αετοπούλες κατέβηκαν από όλα τα δρομάκια και τις συνοικίες των Αθηνών και ζήτησαν μαζί με όλους τους άλλους να μην επιστρατευτούν τα μεγάλα τους αδέρφια για λογαριασμό των Γερμανών. Να μην πατήσουν Βούλγαροι τα άγια χώματα της Πατρίδας μας. Έτσι σταμάτησε η επιστράτευση και το άπλωμα των Βουλγάρων. Αετόπουλο ήταν ο Τέλης, που έγραψε με κατάκόκκινο χρώμα στην πόρτα του γερμανικού καταυλισμού «θάνατος στους Γερμανούς!» Αετοπούλες σηκώνονται τη νύχτα και μοιράζουν προκηρύξεις στη γειτονιά και τις ρίχνουν κάτω από τις πόρτες.

6)Θα φροντίσουμε εμείς να καλλιεργήσουμε, να σπείρουμε εμείς, να θερίσουμε – κατά την εποχή – τα χωράφια των ανταρτών.

7) Και θα ομορφύνουμε και θα στολίσουμε το χωριό εμείς. Θα φροντίσουμε για την καθαριότητά του, τους δρόμους του, τις βρύσες του, τα αποχωρητήριά του. Έτσι θα εξασφαλίσουμε την υγεία και τη χαρά στο χωριό.

-Πρέπει, είπε ο Αετός, να κάνουμε σωστά όλα μας τα καθήκοντα, για να είμαστε αληθινά Αετόπουλα. Όλοι μαζί με τους ΕΠΟΝΙΤΕΣ και τους ΕΛΑΣΙΤΕΣ να διώξουμε τους Γερμανούς, να διώξουμε το φασισμό και να γίνουμε αφέντες του σπιτιού μας.

Τον Αετό μας τον ακούμε πάντα με αγάπη, γιατί μας λέει ωραία λόγια. Όμως και γιατί μας λέει ωραία λόγια. Όμως και γιατί κείνα που μας διδάσκει τα κάνει πρώτα αυτός.

Είναι το παράδειγμά μας. Ο Αετός μας είναι το πρώτο Αετόπουλο μέσα στα Αετόπουλα». ¹⁴³ Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι στα αετόπουλα υπήρχε σαφώς δομημένη ιεραρχία.

Η συμβολή των μικρών παιδιών στον αγώνα κατά των κατακτητών καταγράφεται και μέσα από τη λογοτεχνική παραγωγή. Η Άλκη Ζέη περιγράφει στο μυθιστόρημά της «Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου» πώς μικρά παιδιά του δημοτικού με απλές ενέργειες προκαλούν δολιοφθορές στο στρατό κατοχής, ρίχνοντας καρφιά στο δρόμο και τρυπώντας τα λάστιχα των κατακτητών: «*Στάθηκαν σ' ένα υψωματάκι και χάζευαν τα τεράστια γερμανικά φορτηγά που περνούσανε και θαρρείς κι έλειωνε η άσφαλτος από το βάρος τους. [...]*

– *Τι διάλογο κουβαλάνε; ρωτάει ο Σωτήρης.*

– *Πολεμικό υλικό, το πάνε στο Κέντρο χημικού πολέμου, απάντησε ο Γιάννης και κάτι ψαχούλευε μέσα στο μπλουζόν του.*

Υστερα τους κοίταζε πονηρά.

– *Τι λέτε, τους σκάμε κανένα λάστιχο;*

– *Πώς; Πετάχτηκαν κι οι δυο μαζί.*

Ο Γιάννης έβγαλε από το μπλουζόν του μια χαρτοσακούλα. Ήταν γεμάτη κοντόχοντρες πρόκες με μεγάλο κεφάλι. Βάλθηκαν να τις πετάνε με φόρα, λες κι ήτανε χαρτοπόλεμος, κατά την άσφαλτο. Κούρνιασαν μετά και περίμεναν το πρώτο αυτοκίνητο που προχωρούσε αργά και βαριά. Ξαφνικά ακούστηκε ένας ξερός κρότος σαν πιστολιά. Ο Σωτήρης κι ο Πέτρος κόλλησαν στη γη. Ο Γιάννης τους σφύριξε στο αυτί:

Υστερα τους κοίταζε πονηρά.

– *Τι λέτε, τους σκάμε κανένα λάστιχο;*

– *Πώς; Πετάχτηκαν κι οι δυο μαζί.*

---

¹⁴³ Ρόζα Ιμβριώτη, «Η ΕΠΟΝ», *Τ'αετόπουλο / Αναγνωστικό Γ' και Δ' τάξης*, 1944, σ. 12-13, <http://62.103.28.111/neolaia/rec.asp?id=72413&nofoto=0> (πρόσβαση στις 30.3.2018)

– Έσκασε, έσκασε..., και το *μπαλάκι* χοροπηδούσε χαρούμενα στο λαιμό του.

Με πολλή προφύλαξη κοιτάζανε κι οι τρεις τους το βαρύ φορτηγό που είχε σταματήσει λίγο πιο κάτω κι η μηχανή του λαχάνιαζε». ¹⁴⁴

Το πετυχημένο εγχείρημά τους θα έχει συνέχεια. Συνειδητά τα παιδιά θα νιώσουν την ανάγκη να ενώσουν με το υπόλοιπο έθνος και τις δικές τους δυνάμεις εναντίον των κατακτητών: «Από τότε, ο Πέτρος κι ο Σωτήρης πήγαιναν κάθε τόσο στο υψωματάκι που κοιτάζε τη μεγάλη λεωφόρο, αλλάζοντας πάντα στέκι να μην τους επισημάνουν οι Γερμανοί. Ο Γιάννης τους είχε μάθει πώς να πετάνε τις πρόκες ακριβώς, δίχως να τις σπαταλάνε, κι ο ίδιος δεν ερχότανε πια μαζί τους». ¹⁴⁵

Στο διήγημα του Κώστα Βάρναλη «Το κελάηδημα της Τσίγλας» η μικρή Αννούλα, ένα κορίτσι που έχασε τον πατέρα του στο μέτωπο της Αλβανίας, αναλαμβάνει το ρόλο του συνδέσμου σε μια αντιστασιακή οργάνωση. Αν και ήταν μικροκαμωμένη, ωστόσο κατάφερνε να επιτύχει την αποστολή της: «Τσίγλα την παρανομιάζανε στο χωριό την Αννούλα. Κι έζησε και πέθανε τσίγλα. Ήτανε μιας μπουκιάς ανθρωπάκι. Αδύνατη, με φιλά κανιά, δίχως βάρος, πετούμενη. Δεν περπατούσε — πήδαγε κι έτρεχε. [...] ». Ήτανε κόρη μιας φτωχιάς χηρευάμενης του χωριού, που ο άντρας της σκοτώθηκε στην Αλβανία. Οχτώ με δέκα χρονών η Τσίγλα. Μα γεμάτη φωνή, ξυπνάδα και μίσος εναντίον των εχθρών. Και σβέλτη και μπασμένη στη ζωή — σαν ώριμο πλάσμα — κι αδείλιαστη». ¹⁴⁶

Το παιχνίδι με το τόπι γίνεται το μέσο, προκειμένου να περάσει απαρατήρητη από τους κατακτητές: «Η Τσίγλα μαζί μ' άλλα παιδιά (τα σκολειά κλεισμένα!) βγαίνουν έξω απ' το χωριό σ' ένα πλάτωμα προς το ρέμα και παίζανε μπροστά στα μάτια των Γερμανών και των τσολιάδων. Παίζανε τόπι. Η Τσίγλα, πάνου στο φούντωμα του παιχνιδιού, τίναζε το τόπι όσο μπορούσε μακρύτερα προς το ρέμα κι ύστερις έτρεχε, όσο μπορούσε πιότερο, να το φτάσει. Το τόπι κυλούσε κάτω στη ρεματιά κι η Τσίγλα κυλούσε κι αυτή. Όχι πολύ ψηλά, μέσα στο δάσος την περιμένανε κατά το μεσημέρι, κάθε μέρα

¹⁴⁴ Άλκη Ζέη, *Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου*, Αθήνα 1974

¹⁴⁵ Άλκη Ζέη, *Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου*, Αθήνα 1974

¹⁴⁶ Κώστας Βάρναλης, «Το κελάηδημα της τσίγλας», *Για τη Χιλιάκριβη τη Λευτεριά / Διηγήματα της Αντίστασης*, Αθήνα 1961

*δου αντάρτες. Τους έδινε το μήνυμα γραμμένο ή στοματικά της Επιτροπής και ξαναγυρνούσε πίσου λαχανιασμένη (για να μην αργήσει) με το τόπι στα χέρια!».*¹⁴⁷

Ωστόσο αυτό το παιχνίδι με το θάνατο θα έχει άσχημη κατάληξη για τη μικρή. Η δράση της γίνεται τελικά αντιληπτή από τις αρχές κατοχής και έτσι το παιδί ακολουθώντας το παράδειγμα του πατέρα της θα προσφέρει και τη δική της ζωή στο βωμό της ελευθερίας της πατρίδας: *«Οι Γερμαναράδες κι οι τσολιάδες τη βάλανε στο σημάδι και τη σκοτώσανε σαν πουλί. Και το πουλί σωριάστηκε χάμου, μιας φούχτας σώμα κι απέραντη ψυχή. Η ψυχή όλης της Ελλάδας».*¹⁴⁸

---

¹⁴⁷ Κώστας Βάρναλης, «Το κελάηδημα της τσίχλας», *Για τη Χιλιάκριβη τη Λευτεριά / Διηγήματα της Αντίστασης*, Αθήνα 1961

¹⁴⁸ Κώστας Βάρναλης, «Το κελάηδημα της τσίχλας», *Για τη Χιλιάκριβη τη Λευτεριά / Διηγήματα της Αντίστασης*, Αθήνα 1961

Ε΄ Κεφάλαιο

Παιδί και σχολείο

Όπως ήταν φυσικό, η ξένη Κατοχή στην Ελλάδα επηρέασε άμεσα τη σχολική πραγματικότητα. Οι δυσμενείς επιπτώσεις της έγιναν άμεσα ορατές σε όλες τις εκφάνσεις της σχολικής ζωής. Τα σχολικά κτίρια επιτάσσονται από τους Γερμανούς. Σύμφωνα με στοιχεία, που συγκεντρώθηκαν, οι κατακτητές επιτάξανε πανελλαδικά 8.345 σχολικά κτήρια από τα οποία μόνο 719 έμειναν απείραχτα. Πολλά κάηκαν, άλλα γκρεμίστηκαν ή έπαθαν σοβαρές ζημιές από βομβαρδισμούς ή ανατινάξεις. Τα περισσότερα ρημάχτηκαν κι έμειναν δίχως θρανία και εξοπλισμό.¹⁴⁹ Σε κάποιες περιπτώσεις βέβαια ο χώρος του σχολείου αποκτά τραγικές διαστάσεις, καθώς γίνεται το μέσο μαζικής εξόντωσης του πληθυσμού από τις δυνάμεις κατοχής. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Καλαβρύτων, όπου οι Γερμανοί εγκλώβισαν γυναίκες και παιδιά στο σχολείο και πυρπόλησαν το κτίριο με στόχο την εξολόθρευσή τους.

Παράλληλα η ομαλή λειτουργία των σχολείων διαταράσσεται. Το σχολικά έτη συμπύσσονται. Αρχίζουν και λήγουν καθυστερημένα, είτε διαρκούν πολύ μικρό χρονικό διάστημα. Κάποια διαστήματα δεν γίνονται καθόλου μαθήματα. Το αναλυτικό πρόγραμμα των μαθημάτων είναι περιορισμένο και οι μαθητές διδάσκονται βασικά μαθήματα. Παρατηρούνται ελλείψεις διδακτικού προσωπικού, ενώ η φοίτηση των μαθητών δεν είναι ομαλή. Δεδομένων των συνθηκών το διδακτικό προσωπικό αντιμετωπίζει τους μαθητές με επιείκεια. Σε αυτή τη λογική εντάσσεται και το δικαίωμα που δόθηκε στους μαθητές για κατ' οίκον διδασκαλία και η δυνατότητα απόκτησης απολυτηρίου ύστερα από εξετάσεις. Οι κατ' οίκον διδαχθέντες μαθητές είχαν δυνατότητα συμμετοχής και σε κατατακτήριες εξετάσεις.

---

¹⁴⁹ 2ο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Αθηνών, *Όψεις της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα χρόνια της Κατοχής: Μαρτυρίες από το Αρχείο του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών* (Επιμ. Σ. Καρύδης), Αθήνα 2013, σ. 22

Τις δραματικές επιπτώσεις της ξένης κατοχής στη σχολική ζωή παρουσιάζει με γλαφυρό τρόπο η Άλκη Ζέη στο μυθιστόρημά της «Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου». Το σχολείο του Πέτρου το έχουν επιτάξει οι Γερμανοί και τα μαθήματα γίνονται «σ' ένα πρώην γκαράζ», στο οποίο συνωστίζονται οι μαθητές όλων των τάξεων. Πολλοί μαθητές απουσιάζουν. Άμεσα γίνεται αντιληπτό από το δάσκαλο ότι το σύνολο των μαθητών λιμοκτονεί: *«Με το σχολείο του Πέτρου ήτανε χειρότερα τα πράματα. Το είχανε επιτάξει οι καραμπινιέροι και τώρα τα μαθήματα γινόντανε σ' ένα πρώην γκαράζ. Χάμω ήτανε πατημένο χώμα σκληρό, γεμάτο ξεραμένα λάδια. Από την τεράστια σιδερένια πόρτα, ακόμα κι αν ήτανε κλειστή, έμπαινε κρύο. Σε κάθε γωνιά έκανε μάθημα κι από μια τάξη του Δημοτικού και πολλές φορές, σαν έλειπε κανένας δάσκαλος, κάνανε και δυο και τρεις τάξεις μαζί. Τελειώνανε στις δώδεκα, γιατί μετά ερχότανε το Γυμνάσιο. Πολλές φορές, σα σχολνούσε, συναντούσε το Γιάννη, που πήγαινε για μάθημα. Από τα εβδομήντα παιδιά της τάξης του Πέτρου ήτανε ζήτημα αν ήταν παρόντα κάθε μέρα τα είκοσι. Ο κύριος Λουκάτος δε διάβαζε πια τον κατάλογο, για να βάλει «απόν», κι ούτε ρωτούσε κανέναν, «γιατί άργησες;» σαν έφτανε στη μέση του μαθήματος. Δεν κρατούσε πια βέργα, δεν έλεγε «σκασμός» κι ούτε την αγαπημένη του φράση, που την ξέρανε πια απέξω κι ανακατωτά: «Θα σε στείλω να κόβεις ξύλα». Την πρώτη μέρα που πήγανε για μάθημα, τρομάζανε να τον γνωρίσουνε. Τους είπε «καλά μου παιδάκια» και τους ρώτησε αν φάγανε το πρωί. Σήκωσε το χέρι της μονάχα η Νιούρα, η κόρη του φούρναρη».¹⁵⁰*

Στο «Παλιό Σχολείο» του Γιώργου Ιωάννου μαθητές και διδακτικό προσωπικό αναγκάζονται να μεταφέρουν οι ίδιοι θρανία και το σχολικό εξοπλισμό ενός Γυμνασίου στη Θεσσαλονίκη, καθώς οι Γερμανοί και σε αυτή την περίπτωση έχουν επιτάξει το σχολικό κτίριο: *«Ήταν γραφτό το κουδούνι του σχολείου να το ξανακούσουμε το άλλο φθινόπωρο και μάλιστα σε άλλο κτίριο. Ολόκληρο το γυμνάσιο αναγκάστηκε να στριμωχτεί σ' ένα μικρό και ετοιμόρροπο οίκημα που το χρησιμοποιούσαμε ως τότε για παράρτημα μόνο. Το παλιό μας σχολείο το είχε επιτάξει ο στρατός κατοχής και το 'κανε όρχο αυτοκινήτων. Τους βόλευε, φαίνεται, ο μεγάλος αυλόγυρος. Όλα αυτά συνέβησαν μες στο απαίσιο εκείνο καλοκαίρι του 41.*

Ο ένας με τον άλλον ειδοποιηθήκαμε ξαφνικά να παρουσιαστούμε οπωσδήποτε την άλλη μέρα στο σχολείο. Βρήκαμε τον γυμνασιάρχη και τους καθηγητές σε απόγνωση.

¹⁵⁰ Άλκη Ζέη, *Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου*, Αθήνα 1974

Εμείς κρυφοκοιτάζαμε με χαρά τους καθηγητές, που είχαν γυρίσει όλοι, ευτυχώς, σώοι απ' το μέτωπο. Πάντως, η πρόσκλησή μας σε άλλα απέβλεπε: Έπρεπε μέσα στη μέρα να μεταφερθούν και να αποθηκευτούν κάπου αλλού τα πάντα: θρανία, έδρες, γραφεία, βιβλιοθήκες, πίνακες και γενικώς όλος ο εξοπλισμός του σχολείου. Οι Γερμανοί θέλαν αμέσως το κτίριο.

Για μεταφορικά μέσα, κάρα ή αυτοκίνητα, δεν μπορούσε φυσικά να γίνει λόγος. Πιάσαμε λοιπόν δυο δυο παιδιά τα θρανία και με την επίβλεψη των καθηγητών αρχίσαμε τη μεταφορά τους. Γέμισε ο δρόμος, που άλλωστε δεν παρουσίαζε καμιά κίνηση, από θρανία και έδρες. Τέτοια πομπή δεν είχε ξαναδιασχίσει την Αγίου Δημητρίου κι ας ήταν ένας απ' τους κυριότερους δρόμους που οδηγούσαν στο νεκροταφείο, την Ευαγγελίστρια. Ο κόσμος σταματούσε στα πεζοδρόμια και κοίταζε με οδύνη και σεβασμό το πρωτοφανές θέαμα. Δεν ήταν και λίγο πράγμα. Διώχονταν απ' το κτίριό του ένα γυμνάσιο, εξατάξιο γυμνάσιο, εννοείται. Πολλοί απ' αυτούς που μας έβλεπαν πρέπει να ήταν απόφοιτοι αυτού του γυμνασίου.

Είδα έναν γηραλέο κύριο να βγάζει το καπέλο του στο πέρασμά μας. Άλλοι πάλι χαμογελούσαν πικρά, σαν να έλεγαν: Αυτό θα πει σκλαβιά. Εμείς κάθε τόσο κάναμε στάση, τα χέρια μας κόβονταν απ' την κούραση· ήταν και η πείνα, δεν τρεφόμασταν καλά. Οι καθηγητές μας πήγαιναν απ' τα πεζοδρόμια φαρμακωμένοι. Έτσι όπως σταματούσαμε όλοι μαζί και καθόμασταν στα θρανία, για να ξεκουραστούμε, είχαμε την εντύπωση πως θα 'ρχιζε κάποιο μάθημα. Και πράγματι, δυο παιδιά που κουβαλούσαν τον ανθρώπινο πλαστικό σκελετό του σχολείου, πήγαν και τον έστησαν πάνω σε μια έδρα. Τότε μονάχα έγινε αισθητή η παρουσία των καθηγητών. Τα ταλαιπωρημένα εκείνα θρανία μας, τα βασανισμένα ξύλα με τις βαθιές χαρακίες, με τα ονόματά μας χαραγμένα με σουγιάδες και ξουράφια, με άλλα ονόματα αγαπημένα και ομάδες ποδοσφαιρικές —ΠΑΟΚ, ΑΡΗΣ, ΗΡΑΚΛΗΣ— τα κλείσαμε στο υπόγειο ενός κτιρίου μακρινού και μισοτελειωμένου και φύγαμε με τα χέρια αδειανά». ¹⁵¹

Οι μαθητές νοσταλγούν έντονα το παλιό τους σχολείο. Τα μαθήματα θα συνεχιστούν σε άλλο μικρό και άβολο κτίριο, ενώ οι ώρες διδασκαλίας λόγω των συνθηκών έχουν μειωθεί ορατά. Τα παιδιά νιώθουν την ανάγκη να αντιδράσουν, όμως οι καθηγητές προσπαθούν να συγκρατήσουν τον νεανικό αυθορμητισμό τους, μη θέλοντας να τεθεί η ζωή τους σε κίνδυνο: «Αργότερα, όταν ήρθε πάλι ο καιρός κι ανοίξαν τα σχολεία και βρεθήκαμε στρυμωγμένοι στο «Παράρτημα», όπου κάμναμε

¹⁵¹ Γιώργος Ιωάννου, «Το παλιό σχολείο», *Εφήβων και μη*, Αθήνα 1982

μάθημα μέρα παρά μέρα κι εκείνο από τρεις ώρες τη φορά, αρχίσαμε να νοσταλγούμε έντονα το παλιό σχολείο μας, που ήταν άνετο, που ήταν σκιερό και δροσερό σαν πηγάδι, κι ας είχε πατώματα τριμμένα και σκάλες ετοιμόρροπες, πρόσοψη λερωμένη απ' τις λασπωμένες μπαλιές και λεκέδες απ' τα μελανοδοχεία,, που κατά το έθιμο σπάζαμε στους τοίχους, κρυφά εννοείται, μετά το τελευταίο διαγώνισμα του Ιουνίου. Κι όταν το 'φερνε ο δρόμος, κοντοστεκόμασταν έξω απ' το παλιό σχολείο, μα πολύ γρήγορα, βλέποντας τη σιλουέτα του Γερμανού σκοπού να αργοσαλεύει, αναγκαζόμασταν να απομακρυνθούμε. Ήταν τόση η στεναχώρια μας, ώστε ξεσπούσαμε μέσα στις εκθέσεις. Θυμάμαι τον φιλόλογο μας να μας συμβουλεύει καταφοβισμένος: «Μη γράφετε στις εκθέσεις σας για τις αρχές κατοχής. Δεν είμαι εγώ ο αρμόδιος». Τώρα στην τάξη μας είχαμε και αρκετά παιδιά απ' την Ανατολική Μακεδονία, που οι οικογένειές τους είχαν φύγει αποκεί, για να γλιτώσουν απ' τους Βουλγάρους». ¹⁵²

Στο διήγημα του Δημήτρη Χατζή «Μαργαρίτα Περδικάρη» η δασκάλα, πρωταγωνίστρια του έργου, βλέπει καθημερινά το ζοφερό κλίμα μέσα στο σχολικό περιβάλλον ως άμεση συνέπεια του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου: ««Απόλυτη απελπισία.. [...] Ολόγυρα της εκείνον τον καιρό λυσομανούσε ο μεγάλος, ο φοβερός παγκόσμιος πόλεμος. Οι άνθρωποι πεινούσαν κ' εκεί, κρυώνανε, είχαν όλοι τους να θρηνήσουν κάποιο δικό τους που χάσανε, που κάθε μέρα χανότανε κάποιος. Τόση δυστυχία να 'ναι στον κόσμο, η Μαργαρίτα το δε με κάποια κατάπληξη στην αρχή. Είδε τους ανθρώπους, σάμπως να 'ρχόντανε τώρα κοντύτερα της, με τα βάσανα τους κι αυτοί, με τον πόνο τους, με τα δάκρυα τους. Και δυσφόρησε, σάμπως να 'ρχόντανε να της καταπατήσουν την Ιερή περιοχή της μοναχικής της απελπισίας. [...] Το κύμα ωστόσο της δυστυχίας και του χαλασμού την έζωνε απ' ολούθε, την έφτανε κάθε μέρα. Τα παιδάκια στο σχολείο, με τα τρομαγμένα μηνύματα τους, της φέρνανε κάθε μέρα τον αντίλαλο του. Ήτανε πολλά που οι γονείς τους, τα αδέρφια τους, άλλοι δικοί τους, είχανε κιόλας βαφτιστεί στη φωτιά, πέθαναν της πείνας, σκοτώθηκαν στον πόλεμο, τους σκότωσαν οι Γερμανοί, τους πήραν στα στρατόπεδα, άλλοι φύγανε, χαθήκανε ζαφνικά — και τα παιδάκια δεν έλεγαν πού. Αυτήν την εμπιστεύονταν της τα 'λεγαν όλα— θέλαν όλα να της τα πούνε: — Ναι, Μαργαρίτα... το 'πε ο πατέρας μου... Και καθώς ήταν έτσι μικρούλα δεν την λέγαν δασκάλα, Μαργαρίτα μονάχα». ¹⁵³

¹⁵² Γιώργος Ιωάννου, «Το παλιό σχολείο», *Εφήβων και μη*, Αθήνα 1982

¹⁵³ Δημήτρης Χατζής, «Μαργαρίτα Περδικάρη», *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Αθήνα 2007

Καθώς το επισιτιστικό πρόβλημα είναι έντονο, πολλά από τα σχολεία λειτούργησαν ως κέντρα διανομής συσσιτίου. Σε εκείνους τους χαλεπούς καιρούς η διανομή φαγητού υπήρξε ένα ισχυρό κίνητρο για την προσέλευση των μικρών μαθητών στο σχολείο. Η εφημερίδα «Ακρόπολις» στο φύλλο της 28ης Οκτωβρίου 1940 κάνει λόγο για τη μερίμνα του Υπουργείου Παιδείας να διανείμει σταφίδες και ξηρούς καρπούς στα σχολεία Αθήνας και Πειραιά για την ενίσχυση των μικρών μαθητών: «Το υπουργείον Παιδείας εν τη μερίμνη του περί της υγείας και της σωματικής ενισχύσεως των μαθητών των σχολείων Μέσης και Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Αθηνών-Πειραιώς, ιδιαιτέρως δε των αποροτέρων, προέβη εις τη σύστασιν ειδικής επιτροπής ήτις εξευρούσα τας πρώτας ποσότητας σταφίδος και ξηρών καρπών (αμυγδάλων, καστανών κ.λ.π.) θα αρχίσει εντός της προσεχούς εβδομάδος να διανέμει τας τροφάς ταύτας κατά σχολεία».¹⁵⁴

Στο μυθιστόρημα της Άλκης Ζέη «Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου» γίνεται αναφορά στη διανομή φαγητού στο σχολείο από τον Ερυθρό Σταυρό. Οι μικροί μαθητές θα δώσουν στα καζάνια διανομής συσσιτίου τα ονόματα Δάμων και Φιντίας, καθώς τη μέρα της άφιξής τους στο σχολείο συνέπεσε με η διδασκαλία από τον κύριο Λουκάτο της παροιμιώδους φιλίας του Δάμωνα και του Φιντία: «*Στου Πέτρου το σχολείο, το άδειο γκαράζ, άρχισαν πάλι τα μαθήματα, και τώρα δεν απουσιάζει σχεδόν κανένα παιδί, γιατί αν λείπει χάνει το ΣΥΣΣΙΤΙΟ. Κάθε μεσημέρι καταφθάνει ένα κάρο και ξεφορτώνει τον Δάμωνα και τον Φιντία. Ο Δάμων και ο Φιντίας είναι δυο καζάνια μαύρα σαν πίσσα που αχνίζουν...*

Την πρώτη μέρα που τα περίμεναν, κανένα παιδί δεν είχε νου για μάθημα, κι ο κύριος Λουκάτος άρχισε να τους διαβάζει κάτι ιστορίες από ένα βιβλίο:

«...Στα παλιά τα χρόνια, στην αρχαία Αθήνα υπήρχανε δυο αχώριστοι φίλοι. Ο Δάμων και ο Φιντίας...»

– Έρχονται! Έρχονται! ακούστηκε μια ψιλή φωνούλα από την άκρη της τάξης. Ήταν ένα μικρό κοριτσάκι, που παραμόνευε από τη χαραμάδα της μεγάλης πόρτας, κι είδε να καταφθάνουν, όχι βέβαια ο Δάμων και ο Φιντίας, αλλά τα καζάνια με το συσσίτιο, που έτσι τους έμεινε το όνομα.

---

¹⁵⁴ Ακρόπολις, αρ. φ. 4559, 28 Οκτωβρίου 1941

Όλα τα παιδιά βάλανε τα γέλια και πετάχτηκαν από τη θέση τους. Ο κύριος Λουκάτος πήγε αργά και σοβαρά κι άνοιξε διάπλατα την πόρτα. Έξω, στεκότανε ένα κάρο φορτωμένο με τα καζάνια. Δυο κυρίες καλοντυμένες και μια κοπέλα με μαύρο πουλόβερ και ξέθωρη γαλάζια μπλούζα, ρωτούσανε ποιος είναι ο δάσκαλος. Γύρω είχε μαζευτεί κόσμος. Έτσι όπως μαζεύεται πάντα στη γειτονιά άμα γίνεται κάτι. Δεν μιλούσανε, δεν λαλούσανε. Μονάχα μια γυναίκα σήκωσε τα δυο της χέρια ψηλά και φώναζε:

– Τα παιδάκια μας θα φάνε! Οι κυρίες με το κορίτσι μιλούσανε με τον κύριο Λουκάτο. Κάτι άνθρωποι ξεφόρτωναν τα καζάνια, τα 'βαλαν μέσα στο σχολείο κι ύστερα ο δάσκαλος γύρισε στα παιδιά και τους είπε με ύφος επίσημο, λες κι έβγαζε λόγο για την Εθνική γιορτή:

– Πάρτε τα κουτιά σας και μπειτε στη σειρά. Αρχίζει το συσσίτιο.

Βρόντηξαν τα τενεκεδάκια, σίγησαν ξανά, κι ο κύριος Λουκάτος έδινε τα παραγγέλματα όπως στην παρέλαση: «Οι μικροί μπροστά, οι μεγάλοι πιο πίσω, οι άλλοι στη μέση. Μη θορυβείτε...».

Ο Σωτήρης κι ο Πέτρος στεκότανε στη μέση. Κοιτάνε όσο να φτάσει η σειρά τους, τις μεγάλες σιδερένιες κουτάλες, που βυθίζονται στα καζάνια, χάνονται για λίγο κι ύστερα ξανασηκώνονται βαριές βαριές κι αχνιστές κι αδειάζουν, μέσα σε κάθε τενεκεδάκι, μια πηχτουλή σούπα. Τα μικρά είναι τυχερά, που είναι μπροστά· πήραν κιόλας το συσσίτιο τους και φεύγουν γλείφοντας τις σταγόνες που έχουν περιχυθεί έξω από το τενεκεδάκι. Τη μια κουτάλα τη κρατάει μια δασκάλα και την άλλη το κορίτσι με το μαύρο πουλόβερ που το λένε Σοφία. Οι καλοντυμένες κυρίες έχουν στα χέρια τους κάτι χαρτιά, που πάνω είναι ζωγραφισμένος ο ερυθρός σταυρός. Σημειώνουν νούμερα και κουβεντιάζουν με τον κύριο Λουκάτο». ¹⁵⁵

Στην ίδια «πηχτουλή σούπα» των σχολικών συσσιτίων γίνεται λόγος και σε διήγημα της Λότης Πέτροβιτς Ανδριτσοπούλου. Σε αυτή την περίπτωση η άνοστη σούπα, που μοιραζόταν στο σχολείο, φαίνεται ότι συντηρούσε στη ζωή όχι μόνο τα μικρά παιδιά, αλλά και τους γονείς τους: « Το Δεκέμβρη του 1943, αρχή ενός ακόμα χειμώνα πείνας και παγωνιάς, άχνισε κάτι ζεστό ξαφνικά στην αυλή του σχολείου μας. Ήταν ένα μεγάλο καζάνι και μέσα είχε συσσίτιο για τα παιδιά. Γύρισα στο σπίτι

¹⁵⁵ Άλκη Ζέη, *Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου*, Αθήνα 1974

περήφανη, κρατώντας με προσοχή ένα τενεκεδάκι γεμάτο σούπα πηχτή. «Γιατί δεν την έτρωγες στο σχολείο, καρδούλα μου;» λαχτάρισε η μάνα μου. «Αν σου χυνόταν στο δρόμο;» «Θα φάτε λίγη σούπα κι εσείς, αλλιώς δεν τρώω καθόλου», δήλωσα ορθά κοφτά. «Το ίδιο κι εγώ», φώναζε ο Μάνος, ο αδερφός μου. Κι έτσι γινόταν από κείνη τη μέρα σε κάθε συσσίτιο που κουβαλούσαμε οι δυο μας από το σχολείο. Η σούπα ερχόταν τακτικά, πάντα η ίδια, άνοστη και πηχτή». ¹⁵⁶

Φυσικά ούτε το διδακτικό προσωπικό έμεινε αλώβητο από την πείνα. Παράλληλα και οι εκπαιδευτικοί έχουν σηματοθετεί απ' τις στερήσεις. Στο «Κατοχικό ημερολόγιο» του ο Γιώργος Ιωάννου κάνει λόγο για την απώλεια της ζωής ενός καθηγητή του από φυματίωση. Η έλλειψη βασικών ειδών διατροφής και η φτώχεια γενικότερα δημιουργούσαν πρόσφορο έδαφος για την εκδήλωση της νόσου: «Σάββατον, 27 Νοεμβρίου 1943. Πέθανε ο κύριος Αζαραϊλόγλου (= Λευκόν Παλάτιον) - καθηγητής των Γαλλικών - από φυματίωση. Αύριο η ώρα δέκα (10) προ μεσημβρίας θα γίνει η εκφορά του». ¹⁵⁷

Σε διήγημα της Λότης Πέτροβιτς Ανδριτσοπούλου η δασκάλα δε διστάζει να εξομολογηθεί στους μαθητές της ότι λιμοκτονεί με αφορμή μια σκανδαλιά ενός μικρού μαθητή, πράγμα που πρόδιδε βέβαια και η εξωτερική της εμφάνιση. Το παιδί, που όχι τυχαία οι συμμαθητές του είχαν δώσει την προσωνυμία «πειραχτήρης», αποφασίζει να αλείψει το χερούλι της σχολικής αίθουσας με γλυκόζη, που λίγο νωρίτερα τους είχαν μοιράσει στο συσσίτιο του σχολείου, προκειμένου να κολλήσει το χέρι της δασκάλας στην πόρτα και να προκληθεί γέλιο: «Σε λίγο χτύπησε το κουδούνι να μπουνε στην τάξη. Πρώτα έμπαιναν τα κορίτσια. Ύστερα τ' αγόρια. Τελευταία η δασκάλα, που κόντενε να μην ξεχωρίζει από τα παιδιά, έτσι που είχε απομείνει πετσί και κόκαλο. Καταλάβαινες πως ήταν μεγάλη από τα μάτια της μόνο, που τα σκοτείνιαζαν ολόγυρα δυο μαύροι κύκλοι. Όταν μπαίνανε όλοι στην τάξη, έκλεινε την πόρτα, μετρούσε τα παιδιά σειρά σειρά, έλεγε «εντάξει, φρόνιμα τώρα, μην ακούσω μιλιά» κι αρχίζανε αμέσως το μάθημα. Το «εντάξει, φρόνιμα τώρα, μην ακούσω μιλιά» τη φορά εκείνη δεν το είπε. Ούτε να τους μετρήσει την είδανε. Κοντά στην πόρτα της τάξης στεκόταν σκυφή, σαν να ψαχούλευε

¹⁵⁶ Λότη Πέτροβιτς – Ανδριτσοπούλου, *Ο καιρός της σοκολάτας*, Αθήνα 2012

¹⁵⁷ Γιώργος Ιωάννου, «Κατοχικό ημερολόγιο», *Η πρωτεύουσα των προσφύγων / Πεζογραφήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1987, σ. 183

κάτι. «Μα τι κάνει η κυρία εκεί;» ρώτησε παραξενεμένος ο Μάνος που δεν καλόβλεπε, τα περισσότερα παιδιά ήταν όρθια ακόμα. «Πασαλείψαμε το χερούλι με γλυκόζη», χασκογέλασε από δίπλα ο πειραχτήρης, «για να κολλήσουν τα χέρια της να γελάσουμε!» Δε γελάσανε. Καθίσανε τελικά στα θρανία τους και δε μιλούσε κανείς. Βλέπανε τη δασκάλα τους τώρα όλοι βουβοί, σαστισμένοι. Είχε σκύψει κι έγλειφε με λαχτάρα μια το χερούλι της πόρτας, μια την παλάμη της... Ύστερα γύρισε και τους κοίταζε με παράπονο. Στα μάγουλά της έτρεχαν δάκρυα. «Μην τη σπαταλάτε τη γλυκόζη, χρυσά μου, για τ' όνομα του Θεού!», είπε ζέπνοα. «Σας τη δώσαμε όλη, ούτε μια σταγονίτσα δεν κρατήσαμε εμείς οι δάσκαλοι, για να τη φάτε να δυναμώσετε εσείς τα παιδιά. Μην τη σπαταλάτε, σας παρακαλώ, είναι κρίμα! Είν' αμαρτία!» Την πήραν πάλι τα δάκρυα. Κι έκλαιγε, έκλαιγε... Μαζευτήκαν όλοι τριγύρω της. Μονάχα ο πειραχτήρης έμεινε στο θρανίο του με το κεφάλι κατεβασμένο. Οι άλλοι σπρώχνονταν ποιος πρώτα να την αγκαλιάσει, ποιος να της πρωτοπεί «από το δικό μου, από το δικό μου, κυρία, να πάρετε λίγο!» Ούτ' ένα τενεκεδάκι δεν άγγιξε η δασκάλα. Μόνο έκλαιγε, έκλαιγε...¹⁵⁸

Ταυτόχρονα όμως το διδακτικό προσωπικό θα σταθεί στο ύψος των περιστάσεων αναπτύσσοντας παράλληλα και αντιστασιακή δράση. Η Μαργαρίτα Περδικάρη η νεαρή δασκάλα στο ομώνυμο διήγημα του Δημήτρη Χατζή δε διστάζει να ενταχθεί στην αντιστασιακή οργάνωση, που είναι ήδη ενταγμένη η γειτόνισσά της και φίλη της Αγγελικούλα και να προσφέρει την αμέριστη βοήθειά της στον αγώνα κατά των κατακτητών, θυσιάζοντας ακόμα και τη ζωή της για τη σωτηρία της πατρίδας: «[...] ένας μικρός, ένας μπόμπιρας τόσοσ δα, στέκεται το βράδυ πίσω απ' τη γκρεμισμένη ξερολιθιά και της δίνει το στένσιλ. Μέσα στα έξη φαντάσματα που στριφογυρίζουν τη μέρα στο δίπατο σπίτι των Περδικάρηδων, ακόμα ένα φάντασμα σαλεύει τώρα μέσα στη νύχτα. Ο μικρός πολύγραφος δουλεύει αθόρυβα — ένα θρούχ μονάχα της οργαντίνας κάθε φορά. Και της φτάνει τόσο της Μαργαρίτας, για να ξανακούει μέσα στην καρδιά της την ίδια φωνή — χαίρε Μαργαρίτα, συντρόφισσα Μαργαρίτα. Όμορφα νοικοκυρεμένα ετοιμάζει το πακέτο που θα 'ρθει τ' άλλο βράδυ να το πάρει ο μικρός — εκεί στην ξερολιθιά του μεσότοιχου. Ένα παιδί που χαμογελάει και της κλείνει το μάτι: —Εντάξει Μαργαρίτα. — Αύριο βράδυ. — Στις 7; —Όχι, στις 7.30 να 'ρθεις. — Δε θα 'ρθω εγώ, θα 'ρθει ο γέρος. Στη γωνιά του σκολείου...».¹⁵⁹

¹⁵⁸ Λότη Πέτροβιτς – Ανδριτσοπούλου, *Ο καιρός της σοκολάτας*, Αθήνα 2012

¹⁵⁹ Δημήτρης Χατζής, «Μαργαρίτα Περδικάρη», *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Αθήνα 2007

Οι μικροί μαθητές, βέβαια, εκτός από το φάσμα της πείνας είχαν να αντιπαλέψουν και με πλήθος ασθενειών ως άμεση συνέπεια της ανέχειας, των άθλιων συνθηκών διαβίωσης και της έλλειψης υποδομών καθαριότητας στη διάρκεια της κατοχικής περιόδου. Ιδιαίτερα διαδεδομένο ήταν το τράχωμα, μια μολυσματική νόσος των ματιών που μπορούσε να οδηγήσει και στην τύφλωση, αν αφηνόταν χωρίς θεραπεία. Επειδή η αρρώστια ήταν μεταδοτική, ιδιαίτερη μέριμνα είχε δοθεί από το υπουργείο Παιδείας, ώστε να μην πάρει η συγκεκριμένη ασθένεια επιδημικές διαστάσεις στο χώρο των σχολείων, όπου συγχρωτιζόταν πλήθος μαθητών. Γι' αυτό, όπως πιστοποιείται και από σχετικό άρθρο του τύπου της εποχής, η σχολιατρική υπηρεσία διενεργούσε σε συνεργασία με το υπουργείο Παιδείας εκτεταμένους ελέγχους σε σχολεία, προκειμένου να αποτραπεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο: «Επί του από 7-10-41 αρθριδίου σας δια τους μαθητάς Καλαμακίου γνωρίζομεν υμίν ότι η σχολιατρική υπηρεσία κατ' έτος, ειδικώς διά το τράχωμα ερευνώσα, δεν ανέφερεν ημίν ποτέ αριθμόν τραχωματικών ικανόν, ώστε να λάβωμεν τα σχετικά μέτρα (ίδρυσιν τραχωματικών σχολείων, αντιτραχωματικών ιατρειών κ.λ.π.) . Εν τούτοις διετάχθη και εφέτος εμπεριστατωμένη έρευνα, μετά την οποίαν θέλουσι ληφθή τα ανάλογα μέτρα

(Εκ υπουργείου Εθν. Παιδείας)»¹⁶⁰

---

¹⁶⁰ *Ακρόπολις*, αρ. φ. 4559, 28 Οκτωβρίου 1941

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Την περίοδο της γερμανικής Κατοχής τα παιδιά κλήθηκαν να βιώσουν μια φρικτή πραγματικότητα την οποία δημιούργησε ο παραλογισμός των μεγάλων, ο παραλογισμός των οργάνων του Τρίτου Ράιχ και προπάντων του αρχηγού τους, του Αδόλφου Χίτλερ. Η φρίκη αυτού του πολέμου σφράγισε για πάντα αυτά τα παιδιά και άφησε ανεξίτηλα τα σημάδια της στις ευαίσθητες παιδικές ψυχές τους. Πού να χωρέσει αλήθεια τόσος τρόμος, τόσος πόνος, τόση καταστροφή, τόση αδικία, τόσος θάνατος! Αυτή ήταν πραγματικά «η νέα Τάξη πραγμάτων» που οραματίζονταν να επιβάλουν με τη βία αυτά τα μαύρα χρόνια οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής στη χώρα μας;

Οι Έλληνες, ύστερα από μια περίοδο εθνικής ανάτασης με τη νικηφόρα προέλαση του ελληνικού στρατού στο αλβανικό μέτωπο κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου, μόλις εισήλθαν τα γερμανικά στρατεύματα στη χώρα μας, βίωσαν την έσχατη ταπείνωση. Μαζί με την απώλεια της ανεξαρτησίας τους από τη μια μέρα στην άλλη είδαν τη ζωή τους ν' αλλάζει δραματικά. Αν και ο κατοχικός τύπος λογοκρίνεται και ελέγχεται από τους κατακτητές, ωστόσο ο μελετητής της εποχής, λαμβάνοντας βέβαια υπόψη του αυτή την πραγματικότητα, μπορεί να εξάγει ενδιαφέροντα και πολύτιμα συμπεράσματα από τα φύλλα των εφημερίδων για εκείνη την περίοδο. Η ζωή των Ελλήνων γεμίζει απαγορεύσεις. Παντού κυριαρχεί ένα κλίμα φόβου και ανασφάλειας. Οι κατακτητές αρχίζουν να εκτελούν Έλληνες πατριώτες και αθώους ανυποψίαστους πολίτες με την παραμικρή αφορμή. Επιτάσσουν τα σπίτια τους, δεσμεύουν τα αγαθά τους. Φτάνουν μάλιστα στο σημείο να τους στερήσουν το θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα της τροφής.

Από την πρώτη στιγμή της έλευσης των κατακτητών στην Ελλάδα βασικά καταναλωτικά αγαθά εξαφανίζονται από την αγορά. Ο πληθωρισμός καλπάζει με ραγδαίους ρυθμούς. Οι μαυραγορίτες δρουν ανεξέλεγκτα και κερδοσκοπούν. Οι πολίτες προμηθεύονται λιγοστά καταναλωτικά αγαθά με τα δελτία, που σε καμιά περίπτωση δεν καλύπτουν τον απαραίτητο αριθμό θερμίδων, που έχει ανάγκη ο ανθρώπινος οργανισμός σε καθημερινή βάση. Παράλληλα κάνουν την εμφάνισή τους τα συσσίτια, που οργανώνουν το υπουργείο Επισιτισμού και ιδιωτικοί φορείς. Οι πολίτες συνωστίζονται και ταλαιπωρούνται πολλές ώρες στην ουρά, για να μπορέσουν να κρατηθούν στη ζωή. Ο βρετανικός ναυτικός αποκλεισμός στερεί τη δυνατότητα

εισαγωγής των χρεωδών αγαθών από άλλες χώρες. Γρήγορα το επισιτιστικό πρόβλημα των πρώτων μηνών εξελίχθηκε σε πραγματικό λιμό το τρομερό εξάμηνο Οκτωβρίου 1941- Μαρτίου 1942. Η πείνα θέρισε και στέρησε τη ζωή χιλιάδων ανθρώπων, ανάμεσά στους οποίους συγκαταλέγονταν και πολλά παιδιά, που αποτελούν άλλωστε το πιο ευάλωτο τμήμα του πληθυσμού. Την κατάσταση έρχεται να επιδεινώσει δραματικά το δριμύ ψύχος του χειμώνα 1941-1942. Στην πρωτεύουσα και τα μεγάλα αστικά κέντρα εκτυλίσσονται σκηνές φρίκης σε καθημερινό επίπεδο. Στους δρόμους κείτονται άνθρωποι νεκροί κοκαλιασμένοι από το κρύο. Οι δικοί τους πολλές φορές δεν τους αναζητούν, προκειμένου να διατηρήσουν το ατομικό δελτίο τροφίμων, που θα τους εξασφάλιζε την πολυπόθητη μερίδα φαγητού. Καρότσια του δήμου περισυλλέγουν τους νεκρούς και τους θάβουν σε ομαδικούς τάφους, αφού στα νεκροταφεία ο χώρος για ατομικούς τάφους ήταν ανύπαρκτος. Άνθρωποι ψάχνουν να βρουν τροφή από τα σκουπίδια. Παρά τις δραματικές ώρες, που περνούν οι Έλληνες, βρίσκουν το κουράγιο να διατηρούν το χιούμορ τους και να διακωμωδούν την τραγική κατάσταση, στην οποία βρίσκονται. Γελοιογραφίες και θεατρικές επιθεωρήσεις αντλούν το περιεχόμενό τους από το μεγάλο λιμό της Κατοχής. Το γέλιο αυτές τις δύσκολες στιγμές λειτουργεί ως αντίδοτο για τον πολύπαθο ελληνικό λαό.

Τα παιδιά πλήρωσαν πολύ ακριβά τη γερμανική αναληψία εκείνη την περίοδο. Οι γονείς παρακολουθούν το δράμα των παιδιών τους ανήμποροι να τους προσφέρουν την παραμικρή βοήθεια. Τα παιδιά με τη σειρά τους λιμοκτονούν. Περπατούν στους δρόμους βλέποντας να κείτονται στα πεζοδρόμια νεκροί συμπολίτες τους και ζουν με τη σκέψη ότι σε λίγο θα έρθει και η δική τους η σειρά. Τα νοσοκομεία δεν επαρκούν να περιθάλψουν τα άρρωστα ασθενικά παιδιά. Πολλές φορές ευαίσθητοι πολίτες βλέπουν στους δρόμους εξαντλημένα πεινασμένα παιδιά και τα μεταφέρουν στο νοσοκομείο με δικά τους έξοδα, όμως τα περιστατικά είναι τόσα πολλά και οι κλίνες δεν επαρκούν. Νοσηλευτές του νοσοκομείου Παίδων της Ριζαρείου σχολής βρέθηκαν όχι λίγες φορές στο τραγικό δίλημμα να διαλέξουν, ακόμα και ανάμεσα σε αδέρφια, ποια παιδιά θα νοσηλέψουν, γνωρίζοντας ότι καταδίκάζαν τα άλλα σε βέβαιο θάνατο. Γονείς κρύβουν την πραγματική τους διεύθυνση και εγκαταλείπουν τα παιδιά τους ακόμα και για ένα ολόκληρο χρόνο στα νοσοκομεία, αφού οι ίδιοι είναι ανήμποροι να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Το νοσηλευτικό προσωπικό καταβάλει υπεράνθρωπες προσπάθειες, για να βοηθήσει τα ασθενικά παιδιά να αναρρώσουν και να κρατηθούν στη ζωή. Παρά τα προβλήματα, που έχουν να αντιμετωπίσουν και οι

ίδιοι οι νοσηλευτές σε καθημερινή βάση, βρίσκουν το κουράγιο να εξασφαλίσουν στα παιδιά ένα ζεστό περιβάλλον γεμάτο θαλπωρή και αγάπη και με τα πενιχρά μέσα που διαθέτουν, να οργανώσουν γιορτές τις εορταστικές μέρες του χρόνου, βοηθώντας τα να ξεχάσουν το δράμα τους.

Πολλές φορές ο ψυχισμός των παιδιών βιάζεται. Τα ίδια αναγκάζονται να τσαλακώσουν την αξιοπρέπειά τους και να γίνουν επαίτες τριγυρνώντας ολημερίς στους δρόμους κουρασμένα και ταπεινωμένα. Οι γονείς οδηγούν τα αγαπημένα τους ζώα που τα συντρόφευαν χρόνια στο χασάπη, για να εξασφαλίσουν λιγοστά χρήματα. Πουλούν παιχνίδια και προσωπικά αντικείμενα των παιδιών τους στη μαύρη αγορά σε εξευτελιστικές τιμές. Ωστόσο ακόμα και μέσα σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες τα μικρά παιδιά διατηρούν την παιδικότητά τους, την ευρηματικότητά τους, το χιούμορ τους. Βρίσκουν μηχανισμούς άμυνας, για να αντέξουν την εφιαλτική πραγματικότητα μέσα στην οποία ζουν. Διοργανώνουν παραστάσεις Καραγκιόζη, καταφεύγουν στο όνειρο. Πάντα όμως θα κουβαλούν μέσα τους το σύνδρομο της Κατοχής.

Οι κατακτητές δε διστάζουν να επιδείξουν το σκληρό τους πρόσωπο ακόμη και απέναντι στα μικρά παιδιά. Βλέπουν τα παιδιά να λιμοκτονούν, να ψάχνουν απελπισμένα για ανεύρεση τροφής μέσα στους σκουπιδοτενεκέδες και αντί να τα βοηθήσουν, τους σπάζουν μέλη του σώματός τους, για να τα εκδικηθούν. Σε ορισμένες περιπτώσεις δε θα διστάσουν να τους στερήσουν ακόμη και τη ζωή τους. Σε πολλές περιπτώσεις οι δυνάμεις Κατοχής τους στερούν τους πολυαγαπημένους τους γονείς. Καταδικασμένα στην ορφάνια, αναγκάζονται να συνασπιστούν μεταξύ τους, ζώντας άστεγα σε πρόχειρα καταλύματα, επιλέγοντας ένα τρόπο ζωής που δεν αρμόζει στην ηλικία τους, προκειμένου να επιβιώσουν. Όπως είναι φυσικό, η παιδική τους ηλικία δεν τους επιτρέπει να αντιληφθούν πάντα στις πραγματικές τους διαστάσεις ό,τι συμβαίνει γύρω τους. Οι δυνάμεις Κατοχής δε θα διστάσουν να εκμεταλλευτούν την παιδική τους αφέλεια, προκειμένου να εδραιώσουν την παρουσία τους. Θα τα οδηγήσουν ακόμη και σε ανακρίσεις. Ωστόσο τα παιδιά θα σταθούν στο ύψος των περιστάσεων. Δεν έλλειψαν βέβαια και οι περιπτώσεις ομαδικών εκτελέσεων, από τις οποίες δεν εξαιρέθηκαν τα μικρά παιδιά. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις στο Δίστομο και τα Καλάβρυτα.

Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελεί η εξολόθρευση του εβραϊκού πληθυσμού της χώρας με το κέντρο βάρους να πέφτει στο εβραϊκό στοιχείο της Θεσσαλονίκης, όπου

λιγότερο από το 5% κατάφερε να ξεφύγει από τον εκτοπισμό και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Από το θλιβερό αυτό ποσοστό δεν κατόρθωσαν να ξεφύγουν ούτε τα παιδιά των Εβραίων. Όσα ελάχιστα κατάφεραν να γλιτώσουν, κρυμμένα με τις οικογένειές τους σε χριστιανικά σπίτια, μεταφέρουν τις τραυματικές τους εμπειρίες από τα ζοφερά χρόνια της Κατοχής. Ο στιγματισμός τους με το κίτρινο αστέρι του Δαβίδ, ο περιορισμός τους στα γκέτο, η απώλεια των περιουσιών τους, ο εκτοπισμός των συγγενών τους με τα τρένα, που είχαν ως τελικό προορισμό τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, είναι θλιβερά βαρίδια της γερμανικής θηριωδίας, τα οποία θα συνεχίζουν να κουβαλούν στην πληγωμένη ψυχή τους όσα χρόνια και αν περάσουν. Ωστόσο μέσα στη δίνη των δραματικών γεγονότων, το κλίμα φόβου και ανασφάλειας δε φαίνεται να επιτρέπει πάντα στους συνομήλικούς τους χριστιανούς να επιδείξουν το πνεύμα αλληλεγγύης και συμπαράστασης, που επέβαλε το ανθρώπινο δράμα τους.

Όλη αυτή η αδικία σε βάρος τους ήταν λογικό να γεννήσει πράξεις ηρωισμού και αυτοθυσίας από μέρους των παιδιών. Οι περίφημοι σαλαδόροι με τη δράση τους προσπαθούν να προμηθευτούν αγαθά που παράνομα έχει υφαρπάξει ο στρατός Κατοχής. Η ΕΠΟΝ και το «παιδικό παρακλάδι» της «τα αετόπουλα» έγραψαν ένδοξες σελίδες στην ιστορία της ελληνικής αντίστασης. Η μαθητιώσα νεολαία με τη σειρά της, όπως αποδεικνύεται από αρχειακό υλικό Γυμνασίων της εποχής, θα ενώσει τις δυνάμεις της με τους Έλληνες πατριώτες στο αγώνα κατά των κατακτητών.

Άλλωστε, η σχολική πραγματικότητα δεν ήταν δυνατόν να μείνει ανεπηρέαστη μέσα στη δίνη της γερμανικής κατοχής. Σχολικά κτίρια επιτάσσονται, τα σχολικά έτη συμπύσσονται, η φοίτηση των μαθητών δεν είναι κανονική, η ψυχολογία τους δεν είναι η ενδεδειγμένη. Κάποτε ο χώρος του σχολείου λειτουργεί ως πεδίο ολέθρου, όπως συνέβη στην περίπτωση των Καλαβρύτων με τον εγκλεισμό των γυναικόπαιδων στο σχολικό κτίριο και την πυρπόλησή του στη συνέχεια. Άλλοτε πάλι τα σχολεία αποκτά ένα διττό ρόλο. Δε λειτουργεί μόνο ως χώρος μεταλαμπάδευσης γνώσεων, αλλά ταυτόχρονα γίνεται το μέσο επιβίωσης των παιδιών μέσω της διανομής συσσιτίων. Το διδακτικό προσωπικό βιώνει, ζώντας και αυτό μέσα σ' ένα κλίμα στερήσεων, το δράμα των μαθητών του και καλείται με τη σειρά του να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων εκείνη τη δύσκολη ιστορική στιγμή για τη χώρα του.

Ο γνωστός λογοτέχνης Άγγελος Τερζάκης αναφέρει ότι «την ιστορία συνθέτουν πάντα δύο στοιχεία που ο χρόνος τ' αποχωρίζει. Μια σειρά γεγονότων και

ένα άρωμα εποχής». Το πρώτο – τα γεγονότα – μπορεί να αποκατασταθούν ακόμη και ύστερα από χρόνια. Αυτό το έργο το αναλαμβάνει η επιστήμη της Ιστορίας και το καθιστά εφικτό μέσω της ιστορικής έρευνας. Το άρωμα της εποχής όμως μπορεί να μεταφερθεί μόνο μέσα από τη μαρτυρία της βιωμένης ιστορικής πραγματικότητας, δίνοντας έμφαση στο συναίσθημα που διασώζει η ανθρώπινη μνήμη. Αυτό ακριβώς το έργο το αναλαμβάνει η Λογοτεχνία. Η Ιωάννα Τσάτσου, η Λιλίκα Νάκου, η Ρίτα Μπούμη Παπά, η Άλκη Ζέη, η Λότη Πέτροβιτς Ανδριτσοπούλου, η Μέλπω Αξιώτη, ο Δημήτρης Ψαθάς, ο Δημήτρης Χατζής, ο Κώστας Βάρναλης, ο Ασημάκης Πανσέληνος και ο Γιώργος Ιωάννου καταθέτουν τη ζώσα εμπειρία τους στο λογοτεχνικό τους έργο επιδιώκοντας μια γοητευτική συνάντηση με την ιστορία. Έτσι με το έργο τους κατορθώνουν να στήσουν γέφυρες ανάμεσα στη Ιστορία και τη Λογοτεχνία, οι οποίες αναπτύσσουν μια αμφίδρομη δυναμική σχέση.

Το ψυχικό σθένος, η αγωνιστική διάθεση, το γενναίο φρόνημα, η αλληλεγγύη συντέλεσαν αποφασιστικά στην επιβίωση των Ελλήνων και στην ταχύτερη έξοδό τους από αυτή τη δύσκολη περίοδο της ελληνικής ιστορίας.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Εφημερίδες

Αθηναϊκά Νέα, αρ. φ. 3503, 5 Μαΐου 1941

Ακρόπολις, αρ. φ. 4392, 19 Απριλίου 1941

Ακρόπολις, αρ. φ. 4455, 26 Ιουνίου 1941

Ακρόπολις, αρ. φ. 455, 28 Οκτωβρίου 1941

Ελεύθερον Βήμα, 3 Φεβρουαρίου 1942

Ελεύθερος Τύπος / THE FREE PRESS GREEK WEEKLY REVIEW, Νέα Υόρκη,

αρ. φ. 53, 15 Ιουλίου 1944

Ελληνικόν Αίμα, 1 Ιανουαρίου 1944

Ελληνικόν Μέλλον, αρ. φ. 3067, 7 Απριλίου 1941

Εστία, αρ. φ. 18182, 16 Μαΐου 1941

Εστία, αρ. φ. 18232, 12 Ιουλίου 1941

Εφημερίδα των Τρικάλων «Θάρρος», αρ. φ. 10559, 29 Οκτωβρίου 1941

Η Πρωία, αρ. φ. 16-189, 9 Μαΐου 1941

Καθημερινή, αρ. φ. 8910, 3 Μαΐου 1941

Πρωινός Τύπος, αρ. φ. 83, 6 Ιουλίου 1941

Πρωινός Τύπος, αρ. φ. 87, 3 Φεβρουαρίου 1942

Ταχυδρόμος, αρ. φ. 96, 9 Απριλίου 1941

2. Λογοτεχνικές πηγές

Αξιότιη Μέλπω, *Εικοστός αιώνας*, Αθήνα 1982

Βάρναλης Κώστας, «Το κελάηδημα της τσίχλας», *Για τη Χιλιάκριβη τη Λευτεριά / Διηγήματα της Αντίστασης*, Αθήνα 1961

Βάρναλης Κώστας, *Φείγ βολάν Κατοχής / Χρονογραφήματα*, Αθήνα 2007

Ζέη Άλκη, *Με μολύβι φάμπερ νούμερο δύο*, Αθήνα 2013

Ζέη Άλκη, *Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου*, Αθήνα 1974

Ιωάννου Γιώργος, «13-12,43», *Για ένα φιλότιμο / Πεζογραφήματα*, Αθήνα 1980

Ιωάννου Γιώργος, «Εν ταις ημέραις εκείναις...», *Η πρωτεύουσα των προσφύγων / Πεζογραφήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1987

Ιωάννου Γιώργος, «Κατοχικό ημερολόγιο», *Η πρωτεύουσα των προσφύγων / Πεζογραφήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1987

Ιωάννου Γιώργος, «Τα εβραϊκά μνήματα», *Για ένα φιλότιμο*, Αθήνα 1980

Ιωάννου Γιώργος, «Τα λεμόνια ήταν ακριβά», *Η μόνη κληρονομιά / διηγήματα*, Αθήνα 1982

Ιωάννου Γιώργος, «Το γάλα», *Η σαρκοφάγος / Πεζογραφήματα*, Αθήνα 1988

Ιωάννου Γιώργος, «Το κρεβάτι», *Η σαρκοφάγος / Πεζογραφήματα*, Αθήνα 1988

Ιωάννου Γιώργος, «Το παλιό σχολείο», *Εφήβων και μη*, Αθήνα 1982

Μπούμη Παπά Ρίτα, *Όταν πεινούσαμε και πολεμούσαμε - Διηγήματα (1941-1945)*, Αθήνα 1975, <https://teleologikos.wordpress.com/2013/10/27/rita-boumi-papa-agera> (πρόσβαση στις 20.3.2018)

Νάκου Λιλίκα, «Ελενίτσα», *Η κόλαση των παιδιών / Διηγήματα*, Αθήνα 2004

Νάκου Λιλίκα, «Έτσι λοιπόν είναι η ζωή μας;», *Η κόλαση των παιδιών / Διηγήματα*, Αθήνα 2004

Νάκου Λιλίκα, «Οι σύντροφοι», *Η κόλαση των παιδιών / Διηγήματα*, Αθήνα 2004

Νάκου Λιλίκα, «Ο Τζοβάννι», *Η κόλαση των παιδιών / Διηγήματα*, Αθήνα 2004

Νάκου Λιλίκα, «Το γατί», *Η κόλαση των παιδιών / Διηγήματα*, Αθήνα 2004

- Νάκου Λιλίκα, «Το μάτι του Θεού», *Η κόλαση των παιδιών / Διηγήματα*, Αθήνα
 Πανσέληνος Ασημάκης, *Τότε που ζούσαμε*, Αθήνα 1974
- Πέτροβιτς – Ανδριτσοπούλου Λότη, *Ο καιρός της σοκολάτας*, Αθήνα 2012
- Ρίτσος Γιάννης, *Ποιήματα*, Αθήνα, τ. 1
- Τσάτσου Ιωάννα, *Φύλλα Κατοχής*, Αθήνα 1991
- Χατζής Δημήτρης, «Μαργαρίτα Περδικάρη», *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Αθήνα
 2007
- Ψαθάς Δημήτρης, «Οι πιτσιρίκοι», *Αντίσταση*, Αθήνα 2002

3. Ηλεκτρονικές πηγές.

- «Η Κατοχή» (1941-1944), *Εμείς οι Έλληνες / 9*,
<https://www.youtube.com/watch?v=Mob7-58PLeE> (πρόσβαση στις 20.3.2018)
- «Η μεγάλη νύχτα της Κατοχής», *Μηχανή του χρόνου*,
<https://www.youtube.com/watch?v=yQpvDPXMYcs> (πρόσβαση στις 20.3.2018)
- «Κατοχή και Μαυραγορίτες», *Μηχανή του Χρόνου*,
<https://www.youtube.com/watch?v=mTu1ihxk2bI> (πρόσβαση στις 25.3.2018)
- Stefan Haupt, *Ένα Τραγούδι για τον Αργύρη (A Song For Argyris / Ein Lied für Argyris)*, 2006 <https://www.youtube.com/watch?v=XF3uwr8dcEg> (πρόσβαση στις 15.3.2018)
- Ντίνος Χριστιανόπουλος (Α΄ Μέρος), *Στα Άκρα*
<https://www.youtube.com/watch?v=PFPhIdamFU> (πρόσβαση στις 20.3.2018)
- http://www.iatrikionline.gr/Deltio_52d/06.htm (πρόσβαση στις 20.3.2018)
- <http://www.jmth.gr/article-20032014-oi-evraioi-tis-thessalonikis> (πρόσβαση στις 15.3.2018)
- 8) <https://www.sansimera.gr/biographies/1463> (πρόσβαση στις 30.3.2018)
- <https://sofistories.com/2014/12/04/destruction-of-jewish-cemetery-thessaloniki/>
 (πρόσβαση στις (20.3.2018)

4. Άλλης υφής πηγές.

Γενίτσαρη Μιχάλη, «Σαλταδόρος (Θα σαλτάρω)», *Τα ρεμπέτικα του Γενίτσαρη* (δίσκος), Κυκλάδες 1975

Ιμβριώτη Ρόζα, «Η ΕΠΟΝ», *Τ' αετόπουλο / Αναγνωστικό Γ' και Δ' τάξης*, 1944, σ. 47-48, <http://62.103.28.111/neolaia/rec.asp?id=72413&nofoto=0> (πρόσβαση στις 30.3.2018)

«Υπηρεσιακόν Φύλλον Διατάξεων δια το καταληφθέν ελληνικό έδαφος»,

B. Βιβλιογραφία

Γκιουλέκας Κωνσταντίνος Π., *Ο Πόλεμος από τις εφημερίδες της εποχής / έπος 1940-41*, Αθήνα 2008

Γρηγοριάδης Σόλων, *Ιστορίας της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974 / Κατοχή: η μεγάλη νύχτα*, Αθήνα 2011, τ. 11

Ενεπεκίδης Πολυχρόνης, *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι 1941-1944 επί τη βάσει των Μυστικών Αρχείων των ΕΣ - ΕΣ*, Αθήνα 1969

Ετμεκτσόγλου Γαβριέλλα, «Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων», *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος – Κατοχή – Αντίσταση*, Αθήνα 2007, τ. 3

Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα / Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος – Κατοχή – Αντίσταση, τ. 3 (2007)

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. 16 (2000)

Καβάλα Μαρία, *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*, Αθήνα 2015

Κοκκώνης Μάριος, *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος 1: Ο αγώνας για την επιβίωση. Το επισιτιστικό και το οικονομικό πρόβλημα*, Αθήνα 2011

Κοκκώνης Μάριος, *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής, Μέρος 2: Υποχρεωτικές ανακοινώσεις και προπαγάνδα στον κατοχικό τύπο*, Αθήνα 2011

Κοντογιαννίδης Τάσος Κ., «Ναπολέον Λαπαθιώτης: Ο ποιητής που πέθανε απ' την πείνα στη διάρκεια της κατοχής», στη: «*Real News*», 9 Ιανουαρίου 2011

Κωνσταντινάκου Δέσποινα, «Τα αντίποινα στο Δίστομο», στο: *Πολεμικός Τύπος / Σφαγή στο Δίστομο*, τ. 45

Λάβδα Νέλλη, *Ψυχικό: Η πόλη, οι κάτοικοι, οι διηγήσεις*, Αθήνα 2002

Μνήμες και μαρτυρίες από το 40 και την Κατοχή, Αθήνα 2016, τ. 1

Μπίρης Κώστας, *Αι Αθήναι 1830 – 1966*, Αθήνα 1999

Νίτσιου Λένα, «Η ιστορία της «Μαντάμ Σουσούς», στο: Δημήτρη Ψαθά, *Μαντάμ Σουσού*, Αθήνα 2006

Πολεμικός Τύπος: «Συνθηκολόγηση», τ. 8

2ο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Αθηνών, *Όψεις της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα χρόνια της Κατοχής: Μαρτυρίες από το Αρχείο του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών* (Επιμ. Σ. Καρύδης), Αθήνα 2013

Σκουλάτου Β., Δημακοπούλου Ν., Κόνδη Σ., *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τ. 3

Η φωτογραφία στο εξώφυλλο της εργασίας προέρχεται από το βιβλίο «Κατοχή και αντίσταση 1941-1944», Αρχεία Γενικού Επιτελείου Στρατού, Α΄ Μέρος, Αθήνα 2014

Περίληψη

Η συγκεκριμένη εργασία τοποθετεί στο επίκεντρό της το παιδί που έζησε στα πέτρινα χρόνια της Κατοχής. Η πρωτοτυπία του συγκεκριμένου πονήματος έγκειται στο γεγονός ότι σε αυτό το ταξίδι στο χρόνο, στην εποχή της πείνας και των στερήσεων, επιστρατεύονται παράλληλα τα ιστορικά τεκμήρια, ο κατοχικός τύπος, οι ιστορικές μαρτυρίες αλλά και η λογοτεχνική παραγωγή της εποχής. Η επιλογή των λογοτεχνικών κειμένων δεν είναι τυχαία. Οι λογοτέχνες αυτών των κειμένων έχοντας ζήσει οι ίδιοι σ' αυτή τη δραματική περίοδο της ελληνικής ιστορίας, κατορθώνουν να στήσουν γέφυρες ανάμεσα στη Ιστορία και τη Λογοτεχνία, οι οποίες αναπτύσσουν μια αμφίδρομη δυναμική σχέση. Η εργασία διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια:

Το πρώτο κεφάλαιο παρακολουθεί το χρονικό της εισόδου των Γερμανών κατακτητών στο ελληνικό έδαφος, η οποία σηματοδοτεί την απώλεια της ανεξαρτησίας των Ελλήνων για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία του ελληνικού κράτους.

Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στο πιο μαζικό μέσο εξόντωσης του ελληνικού λαού από τους κατακτητές, την πείνα, και επιχειρεί να παρακολουθήσει το επισιτιστικό πρόβλημα, θέτοντας στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τα μικρά παιδιά.

Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει την ηθικά ανάλγητη στάση των κατακτητών απέναντι στα παιδιά με αποκορύφωμα τη μαζική εξόντωσή τους στο Δίστομο και τα Καλάβρυτα. Ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο αποτελεί το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων και των παιδιών τους. Παράλληλα όμως τα παιδιά βίωσαν την τραυματική εμπειρία της απώλειας αγαπημένων τους προσώπων.

Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στην αντιστασιακή δράση των παιδιών την κατοχική περίοδο. Ο πόλεμος μετασχηματίζει τις ταυτότητες των παιδιών και τα ωθεί να αναλάβουν νέους κοινωνικούς ρόλους.

Το πέμπτο κεφάλαιο αναφέρεται στη νέα σχολική πραγματικότητα που καλούνται να βιώσουν τα παιδιά. Τα σχολικά κτίρια επιτάσσονται από τους Γερμανούς. Παλιές αποθήκες υποκαθιστούν τις αίθουσες διδασκαλίας. Στα σχολεία λειτουργούν συσσίτια. Παράλληλα και το εκπαιδευτικό προσωπικό έχει σηματοδοτεί απ' τις στερήσεις. Ταυτόχρονα όμως δε διστάζει να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων ενίοτε αναπτύσσοντας αντιστασιακή δράση.